

«DROSCHAK»
REVUE MENSUELLE
organe
de la F. R. A. D.

ԴՐՕՇԱԿ

№ 8 — 10
AOUT—OCTOBRE
1926
PARIS (France)

«ՀԱՅ ՅԵՂՈՓՈՒԵԱՆ ԴԱՀՆԱԿՑՈՒԹԵԱՆ» ՕՐԳԱՆ

ԱՐԹՈՒՆ ԵՒ ԱՄՈՒՐ

Երկրորդ տարին է որ կը տօնւի «Իաշակցութեան Օր»-ը, աւելի լաւ կազմակերպած, և շատ աւելի տարածուն:

Հեռու սնամէջ ցուցամոլութենէ, այդ «Օր»-ը կը յատկանշէ ինքնաճանաչման արտա-յայտութիւն մը, որ կազդուրիչ է ամէն կերպով: Ինչքան ալ կաղկանձեն «Հայոց պատմու-

գիտակցութեան առաջնորդեց բաճառք հօտը:

Ունայն ինքնագովութիւն մը, չէ որ ըսել կուտայ թէ՛ Հ. Յ. Իաշակցութիւնը Հայ Ժողովուրդին բազկերակն է: Իաշակցութենէն առաջ, մենք ունեցեր ենք զանազան ձեռնարկներ, նոյն իսկ անհատներ, որոնք ծրագիրներ են կազմեր լաւագոյն ապագային համար:

ՄԵՆԾԻ ՄՋՈՒ (X) Հայ - Գրչական հայրուհային խումբը

թեան» փերեզակները, կամ իսկապէս ոճրապարտ հոգիները, «Իաշակցութեան Օր»-ը պիտի դառնայ նախատօնակը հաւատամքի մը, որ ամէն բանէ առաջ, ինքն իր ուժին վստահելու, իր քակտապիրը վարելու կորովներէն չէց ստրկացած բազմութեան, և ազգային

Ունեցեր ենք համարայ բացողներ, կամ ուղեցոյցներ, որոնք հառաչանքներ արձակած են Հայաստան աշխարհին փրկութեան համար: Մեր շատ մը երգերը հարազատ արձագանգներ են այդ երազներուն և բաղձանքներուն: Բայց, Իաշակցութեան հետ է որ կը սկսի այդ

երազնները գործնապէս և միակամ իրականութեան վերածելու՝ աշխատանքը: Եւ կը սկսի շատ բնական ու իրատես առաջադրութիւններով:

Արդարև, ի՞նչ էր այն ոգին, որ քով-քովի կը բերէր հայ յեղափոխականները, անոնց հաւաքական գործակցութիւնը, «Դաշնակցութիւնը» հիմնելու համար: — Հոււատարով որ ուղղակի և անվհատ պայքարն է ազատութեան գաղտնիքը, անոնք ուխտ կը կապէին միասին քայելու, մէկտեղ զարնելու, և զէնքը ձեռքին մեռնելու, ազատութեան համար: Սպասե՛ր էին բոլոր միջոցները: Պայտերուն իմաստութիւնը անզոր էր այլ ևս, կեանքը բարեշնչելու, բրոննաւորները զգաստացնելու համար: Բազմաթիւ բախտակից ժողովուրդներ իրենց արշալոյսը ողջունած էին նոյն ճամբով: Հարեաններուն ազատագրութեան պատմութիւնը խորապէս ազդած էր մերիններու վրա: Ինչպէս բռնութիւնը, մարդկութիւնն այնչին է ամէն տեղ: Յոյները, Սերպերը, Պուլիարները տարբեր խմորէ մարդիկ չէին, ոչ ալ Հայերը՝ խիճ ու քար: Եւ սերունդը որ կը հասնէր ութսունական թվականներուն, օրորոցէն չբերուա իր պայքարի աւետարանը: Կեանքն էր որ բացաւ անոր աչքերը, և նետեց ասպարէզ: Թեթև սրտով չէ որ մարդիկ ըմբոստութեան դրօշ կը պարգեն, և կ'ուխտեն արևն թափել: «Ազատութիւն կամ մահ»: Յեղափոխութեան առաջին փորձերուն, ճակատի վրա կը տեսնենք դէմքեր որոնք ոչ վանքի մէջ ճգնած միաբաններ էին, ոչ ալ աշխարհի բարեբէն զրկած թշուառներ: Անոնք ոգևորութեամբ և գիտակցութեամբ կ'իյնային մահուան ճամբան, դիտարւով հանդերձ որ ամէն առաւելութիւն ունին աշխարհի հեշտանքներով յղփանալու: Ի՞նչ փոյթ, եթէ Մուշի մէջ հայ աղջիկներ կտուանգէին, կամ թուրք «գապիթէն» դժոխքի կը վերածէր հայկական զիւղերը: Ի՞նչ փոյթ, եթէ զիւրտ աղան իր աշիրէթով կը ծծէր հայ աշխատաւորին արիւն — վաստակը, իսկ Պոլսոյ պէյներն ու փաշաները իբրև ոչխար կը պահէին ամբողջ հայ ժողովուրդը, պարբարացնելու և յարմար ժամուն մորթելու համար: Կամ ի՞նչ փոյթ, եթէ ցարական «չինովիկ»-ներ շարժման մէջ կը դնէին ամբողջ պետական մեքենան, հայ ժողովուրդի միւս հատածը ձուլելու համար:

Սյուպէս նատածեցին մեր անդրանիկները, և երբ «Հայ Յեղափոխականների Դաշնակցութիւնը» կը հիմնէին, խորապէս գիտէին որ կրակի հետ կը խաղան, և, ամէնէն առաջ, իրենց կեանքին հետ:

Ու ճամբայ ելան արթուն մտքով, և ամուր կամքով:

Ի՞նչ հերոսական և եղբրակա՞ն ապրածութիւն՝ այդ ճամբան:

Ամբողջ համայնապատկեր մը, որ զլիսու պտոյտ կը պատճառէ՝ դիւցազներգութիւն մը,

որուն առջև երկիւղածութեամբ կը խոնարհի ամէն մէկ պարկեշտ մարդ: Ինչպէս հայ ժողովուրդին ժամանակակից պատմութիւնը, այդ չբնանն ալ չունեցաւ իր պատմիչը, գոնէ իրենացի մը: Մօտաւորապէս Դաշնակցութեան չորրորդ սերունդն է որ կը գործէ այսօր, և երբ ակնարկ մը կը նետենք դէպի ետ, անպատմելի սարսուռ մը կը լեցնէ մեր հոգին: Սարսուռը՝ անմահ զոհարելութեան մը, որ կրնար լեռներ սարսուել:

Փորձեցէք աչք մը պտոցնել 36 տարւան անցուղարձերուն վրա: Ամփոփեցէ՛ք, եթէ կ'ուզէք, «Իրօշակ»-ի այս համարին բովանդակութեան մէջ: Առանց մասնաւոր ծրագրի, կիրակատար և հապճեպ ժողովածու մը: Պատկերներ, յուշեր, կենսագրականներ, համառօտ ակնարկներ՝ զանազան շրջաններու վրա: Այնտեղ գրեթէ չկան դուրսէն՝ այն խոշոր դէմքերուն վրաորոնք Դաշնակցութեան և հայ ժողովուրդի փոթորիկներուն հետ խառնեցին իրենց բեղուն կեանքը, և ներչնման աղբիւրներ են մինչև այսօր: Զկան ուսումնասիրութիւններ Գրիտասփոյրներու, Թոստմներու, Զուարեաններու, Ակնունիներու, Խաժակներու, Շահրիկեաններու, Զարգարեաններու, Սիամանթօներու, Վարուժաններու, Արամներու, Մուրատներու, Վառժաններու, Իշխաններու, Արմէն Գարօներու, Զարեաններու, և ղեռ բազմաթիւ շքեղութիւններու մասին: Խմբագրութիւնը փորձեց ներկայացնել գոնէ վերջին տասնամեակի զոհերը, սկսելով 1914-էն, ուր բացեցաւ մեր պատմութեան ամէնէն եղբրական շրջանը: Եւ սակայն այդքանն իսկ չկարողացաւ զլուխ հանել, ժամանակի սղութեան և ուրիշ անյարմարութեանց պատճառով: Եւ ծրագրեց առաւելապէս ներկայացնել խոնարհ՝ դէմքերը, անոնք որոնց անունը շատ քիչ կը յիշուի, անոնք որ մոռցած էին իրենց ողջութեանն իսկ:

Եւ ի՞նչ: — Ահաւաստիկ երիտասարդներ որ համայնարանն աւարտած, դէպի Երկիր կը շտապեն ու կ'իյնան. համեստ զիւղացիներ և աշխատաւորներ, որոնք մահն ու մանգաղը ձգած, մինչև անգամ իրենց հանդիստ կենցաղը զոհելով, սարբը կը բարձրանան, կը մաքառին ալեկոծ կեանքի մը յորձանքին մէջ, կը զարնեն ու կը զարնին: Ոչ մէկ բանաստեղծական հիւսածք՝ անոնց կեանքի ու մահուան նկարագրութեան մէջ: պարզ պատմութիւն, որ սակայն շատ աւելի հէքեաթունակ է քան բուն հէքեաթը: Կարելի չէ այդ անկապ յուշերը, մեծ մասով՝ ակնաստեան պատմութիւններ — ղուք պիտի մնաք տպաւորութեան մը տակ, որ բառերով չի բացատրուիր: Մարդկային լեզուն անբաւարար է պատկերացնելու ինչպէս հայ ժողովուրդին տառապանքն ու ողբերգութիւնը, նոյնպէս և անոր այս արի զուակներուն հերոսամարտը: Եւ այդ գիծը կ'երևայ ոչ միայն

տագնապի չըջաններուն, պատերազմի կամ կոտորածի ատեն, այլ և անոնց սովորական կեանքին մէջ: Արթուն, անվայ, ամուր, — ամոնք իրենց գիտակցութեան ձայնին կ'անասան մի'նչև վերջին րոպէն, չաւատարով դրօշի մը որ երեսք չէ դաւաճանած իրենց:

Հ. Յ. Դաշնակցութեան դրօշն է այդ, և այն հազարեակները որ ինկան անոր պատգամին տակ, երբեք վայր չունեցան վաղան համար: Այդ վայրը՝ ողջ մնացողներն է որ պիտի ունենան, եթէ մոռնան իրենց ժառանգած բարիքը, և զոհանան եղածը սպառելով:

«Դաշնակցութեան Օրը» եթէ Հպարտութեան տարեդարձն է, միևնոյն ատեն ազդարար մըն է որոյր վեհերոտներուն և սկեպտիկներուն: Որովհետև, այսօրը այնքան յուսահատական չէ, ո՛րքան այն պահը երբ «Ֆէտայի»—նառանց փամփուշտի կը մնար լեբան կատարը, իր աչքին առջև տեսնելով անդէն ժողովուրդին կոտորումը: Եւ վայրժանը աւելի հեռու չէ քան այն պահուն, երբ առաջին յեղափոխական խումբը կը կազմէր, տապալելու համար «Սուլթանին դահլիճ»:

Արթուն՝ ինչպէս սահմանին վրա կեցած պահալը, ամուր՝ ինչպէս Արարատը, մենք մեր ճամբան պիտի երթանք այն գիտակցութեամբ, թէ Դաշնակցութեան Օրերը տօնի համար չեն, այլ քայլերգներ՝ «բախտաւոր օրերու» համար:

ՌՈՍՏՈՍԻ ԺԱՌԸ

1917 թ. ապրիլ 6 -ին, Թիֆլիսում, բաց անելով Հ. Յ. Դաշնակցութեան ռայօնական ժողովի հանդիսաւոր նիստը՝ Ռոստոմը արտասանեց հետևեալ ճառը:

«Հինգերեք՛ր, բաց եմ անում Դաշնակցութեան առաջին ազատ Ռայօնական ժողովը ազատ Ռուսաստանում: Մենք ունեցել ենք շատ ազատ միջավայրեր, ուր գործել է մեր կուսակցութիւնը. — Ամերիկա, Նիդիլանդ, Բալթիկներ, Պարսկաստան և Տաճկաստան: Եւ եթէ մենք այսօր աւելի զուսպ ենք ու չենք խանդավառում ուրիշներին պէս, պատճառն այն է, որ մենք տեսել ենք Տաճկաստանի «ազատութիւնը», որ այնքան աղէտաւոր եղաւ մեզ համար:

Տաճկաստանի և Պարսկաստանի ազատութիւններն անկայուն եղան, որովհետև նրանց կողքին ապրում էր բռնապետական Ռուսաստանը, որ խանդավար էր նրանց: Հիմա այդ բռնապետութիւնն այլևս չկայ, և ռուսական ազատութիւնը ազատութիւն է բերում ս'չ միայն Ռուսաստանի ներքին ժողովուրդներին, այլև բոլոր տեղերի համար: Ռուսական յեղափոխութիւնը սկիզբն է սօցիալիստական յեղափոխութեան, որ մօտալուս է և որ ծայր տեւց պատերազմային պատերազմի առաջին իսկ օրում:

Պատերազմի սկզբին ամէն տեղ սօցիալիստական կուսակցութիւնները զենքեր առած դիմեցին հարկերի վաշտպանութեան: Հայրենիքը վտանգած էր, պէտք էր նրան պաշտպանել, և մի պահ վերացան բոլոր դաւախարդային շեղումները, և բոլոր դասերն անխտիր նետեցին պատերազմի գիրկը: Թուամ էր, թէ սօցիալիստական շարժումը քայքայում է, թուամ էր, թէ աշխատաւորութեան ոյժի վերջն է հասել, և ինտեր-նացիօնալը այլևս կորցրել է իր հմայքը: Իրականութեան մէջ, սակայն, այդպէս չեղաւ. պատերազմի ընթացքին սօցիալիստները ազդեցութիւնն աւելի մեծացաւ. նրանք մասն կառավարութեան մէջ և ազդեցիկ գործօն դարձան, այնքան ազդեցիկ, որ այլևս վճռական դեր են խաղում քաղաքական ղեկներ վրա:

Նոյնը պատահեց և Ռուսաստանում: Պատերազմի սկզբին ամէն բան իրար խառնեց. սօցիալիստն ու բուրժուան միացան միևնոյն բանակի մէջ դիմադրելու համար գերմանական զրոհին: Բայց շուտով դեմօկրատիայի նշանակութիւնն այնչափ աճեց, որ այլևս պատերազմի յաղողութիւնն ամբողջապէս նրանից կախեց: Ցարական կառավարութիւնը, որ առաջ էր բերել պատերազմը, յանկարծակիի եկաւ և սախլած էր ընտրութիւն անել երկու կարելիութիւնների մէջ. կամ ետ քաշել և անպատիւ հաշտութիւն կնքել թշնամու հետ և կամ ընդունել աշխատաւորութեան ազդեցութիւնը: Նա ընդունեց առաջինը և փորձեց վերջացնել պատերազմը, բայց այլևս ուշ էր: Ժողովուրդի ցասումը հասել էր իր գագաթնակէտին, և յեղափոխութեան փոթորիկը սրբեց տարաւ բռնապետութեան ամենազերծին հետքերը: Ռուս միապետութիւնը ինքը իրեն տապալեց:

Ի՛նչ եղաւ հայ ժողովուրդի դերը այս իրադարձութիւնների մէջ: Նա առանց տատանումի իր համակրանքն ու յոյսերը կապեց ղեմօկրատական սկզբունքների պաշտպան դաշնակիցներին հետ: Հայ յեղափոխական տարբերը զգում էին այն աննորմալ դրութիւնը, որ իրենք ստիպած են ռուս բռնապետութեան հետ միասին գործել յանուն ղեմօկրատիայի ոտնակոխ եղած իրաւունքների: Բռնապետութիւնը տապալեց, և հայ ժողովուրդը նորից զտաւ իր ղէմքը:

Այս պատերազմի ընթացքին առանձնապէս ծանր եղաւ տաճկահայերի վիճակը, բայց նա էլ ամենապատաւաւոր կերպով բռնեց զժաւր քննութիւնը: Նա հրապարակ դուրս եկաւ որպէս ղեմօկրատիկ գաղափարներով տողորած և ազատատենչ մի տարր, որ զուսբերանց քաղաքակրթութեան սեղանի վրա: Աշխարհաւեր պատերազմը սարսափելի եղաւ մեր ժողովուրդի համար, բայց և այնպէս, այսօր էլ, ինչպէս երէկ, մեր առաջին գործը պէտք է լինի նպաստել պատերազմի յաղողութեան, որովհետև դրա մէջ է ազատութեան ապահովութեան դրաւակները:

Պատերազմի ընթացքին հայ ժողովուրդը ցոյց տեւց մարտական բարձր ընդունակութիւններ, և նրա ներկայացուցիչները մեր մէջ են — Արամը, Ռուբէնը, Վահանը — ողջոյն նրանց (զահլիճը թնդում է ծափերից): Ողջոյն նաև մեր հերոս կամաւորներին և նրանց խմբապետներին, որոնցից մի քանիսը նոյնպէս հիմա մեր մէջ են (բուռն ծափեր): Չմոռանանք և այն ծանր կորուստը, որ մենք ունեցանք այս երկու ու կէս տար-

ւայ ընթացքին — Քեռին, Պէշօն, Աւօն, Կորիւնը, Մճօն, Արտաշէսը, Իշխանը և ուրիշ շատ շատերը, որոնք ընկան կուռի դաշտում (ժողովը յոտնկայս յարգանք է մատուցանում) :

Ես յիշում եմ այն Հիացկոտ խօսքերը, որ մեզ էր ուղղում 1903 թւին յայտնի սօցիալիստ — յեղափոխական Մինորը, ի տես այն անմասն անձնագոհութեան, որ ցոյց էր տալիս Հայ երիտասարդութիւնը, որը անվանելի մի գորութեամբ դէպի երկիր էր վազում՝ մեռնելու Համար ազատութեան ճանապարհին։ Մինորը բացառանում էր. — ձե՛նչ է սրա պատճառը, ո՞րն է այն ուժը, որը այսքան Հերոսներ է ստեղծում ձեր մէջ։ Մենք այնքա՛ն ոյժ ու եռանդ ենք վատնում և Հազրէի դէպի Հերոսներ պատրաստում, ինչպէ՞ս է, որ ձեր կէս բարեւոյ, Հասարակ երիտասարդները այդպիսի անձնագոհութիւն են ցոյց տալիս :

Այն ժամանակ որոշ բացատրութիւն էինք տալիս Մինորին, բայց այժմ ինձ Համար էլ անհասկանալի է. — ո՞րտեղից են այս Հերոսները, ո՞րն է այն գորութիւնը, որ առաջ է բերում Քեռիի և Պէշօի պէս բարոյական տիտաններ :

Ընկերնե՛ր, մեր նահատակներին յիշելիս ես ուղղում եմ մի Հին նահատակի յիշատակն էլ յարգել — Քրիստափորի, որը առաջին անգամ՝ 1884 թւին թրուուցիկ Հրատարակեց ռուս կառավարութեան դէմ (ժողովը լուս ստեղի է կանգնում) : Ես յիշում եմ նաև առաջին բանոր յեղափոխականին — ընկեր Միքայէլ Պոլախեանին — մեր բանուր Մեխակին, որը ցրեց Քրիստափորի տպած թրուուցիկները (որոտնդոտ ծափե՛ր) :

Ընկերնե՛ր, ութուսական թականներից Հայ ինտելիգենցիայի տրամադրութիւնն այս էր, թէ ոչինչ պէտք չէ խօսել ու գրել ռուս կառավարութեան դէմ : Եւ 1892 — ին Սիմօն Զաւարբանը եղաւ, որ կարողացաւ յաջողացնել «Ղըշակ» — ի մէջ յողւած տպելու ռուս կառավարութեան դէմ : Յարգանք նրա յիշատակին (Բորբոր սուգի են կանգնում) :

Այնքան շատ են մեր Հերոսներն ու նահատակները, որ Հնար չկայ բոլորին թւելու : Ես կուզենայի, որ նրանց ոգին մեր մէջ լինէր : այս օրերին մենք չկորցնենք մեզ : Ես կուզենայի, որ Դանակցութիւնը, ինչպէս Սիմօն Զաւարբանն էր սիրում ստելու, «Հայ ժողովրդի բովանդակ շահերի պաշտպանը լինէ՛ր» :

Մեր կուսակցութիւնն իր վրա ունէ այնպիսի պարտականութիւններ, որոնցից ազատ են ուրիշ կուսակցութիւնները : Մենք ունենք ազդովին վտանգելու Հոգսը, և մենք չենք կարող անտես անել այդ Հանգամանքը : Ամէն անգամ, երբ Դանակցութիւնը ստիպւած է եղել դուրս գալու ազդովին գործելու, նրան մեղադրել են, թէ նա բուրժուական է, կղերական : Իսկ այսօր, երբ ընդհանուր Հայրենիքի վտանգելու վախը կայ, մեզ մեղադրողները իրենք են դուրս եկել ազդովին գործելու : Ես կը կամենայի, որ Դանակցութիւնը ապագային էլ նոյնը լինէր և պէտք եղած ժամանակ պաշտպանէր ազգի շահը, ինչպէս այդ անուս են այսօր անգլիացի և Փրանսիացի սոցիալիստները :

Ձեռք տանք միւս յեղափոխական և սօցիալիստա-

կան կուսակցութիւններին և առաջ գնանք : Եւ յոտնկայս յարգենք յիշատակը այն մարտիկներին, որոնք ընկան Թուսաստանի ընդհանուր ազատութեան Համար :

«Հորիզոն», 1917 թ. ապր. 9.

Գ. ԽԱՃԱԿԻ ՆԱՄԱԿ

Ընկեր Պատակի վերջին կտակ — նամակն է այս, որ Օսմանիէում յանձնել է Գառնիկ Զատրճեանին, որի տանը Հիւրընկալել էր 3 օրով Ակնունիի և Զարգարեանի Հետ : Ընկեր Պատակը ինդրել է նամակը, պատերազմից յետոյ, Հասցնել իր կնոջ, ինչ որ կատարւած է : Ենթադրում է, որ Պատակը, Ակնունի, Զարգարեանը և մի շարք ուրիշ ընկերներ սպանւած են Գարս — Տէրէում՝ Հալէպի և Ուրֆայի միջև :

Սիրելի Եռշանիկս, կեանքիս տնուշ ընկերը :

Այսօր կարող եմ հաստատ գրել, որ մեզ տանուս են Տիգրանակերտ զինուորական ատնամի յանձնելու՝ կասկածելով, թէ երկրի մէջ ապստամբութիւն ենք ուզում հանել : Իսկ այդ կնշանակէ, թէ մեզ տանում են ուղղակի կախելու :

Ուրեմն, անուշիկ ընկերս, երբ այս նամակը ձեռքդ հասնի որևէ հրաշքով, ես այլևս դադարած կը լինեմ գալութիւն ունենալէ : Սիրելի՛ս, կատարէ վերջին կտակս :

1. Ա՛ր գտակներս և հեռագիր այս անձնապարտ և անբարոյական երկրէմ. գնա՛ հաստատուիր մեր նախկին տեղը և ներքին գտակներս և գտակներուդ կրթութեանը : 2. Պահէ՛ այս թուրքի կտորը և երբ երեխաներս չափառա դառնան, տուր նրանց՝ թո՛ղ կարգն և հետևին իրենց հօր քայլերուն :

Անա շուտով կը լրանայ 48 տարիս, բայց 48 օր հանգիստ վայրկեաններ չեմ ունեցած. հայութեան անձնավ մակատացիրը միշտ հայածած է ինձ, կարծես նա կենտրոնացած է եղել ինձ և իմ ընկերների վրա : Դառն, խիտ գառն է այսպէս ապրելը և, մանաւանդ, այսպէս մեռնելը : Զայնացած եմ, բայց ո՛չ յուսահատւած : Կախազանի առջև, հաստատ համոզւած եղիր, երկու պատկեր պիտի լինի աչքիս առջև. մայ՛ր՝ հայ ազգի տառապանքէ, երբորոք՝ Բո, Նուուիս, Ալօիս և, աւաղ, երբորոք գտակիս պատկերները : Պիտի լաւ, թէ պիտի ժպտա՛մ՝ չեմ գիտե՛ր... Օրամի՛ թէ, միմէն կախելը, սիրտս, որ սկսած է խիտ բարսխել, պայթէր... Խ՛նզ գաբիւրնիլ է չտեսնել գտակի ծնունդը և կախել... Կախել, այն էլ այսպէս դաւաճածօրէմ, առանց որևէ արդար պատճառի, լոկ կասկածով : Երբ գտակներս մեծանան, անուշիկ Եռշանիկս, տու՛ր նրանց՝ կարգան այս տողերս և հետևեմ իրենց հօր շուրջին, ներքին իրենց ազգի և տառապող ժողովրդի ցաւերուն :

Արցունք չկայ աչքերուս մէջ, գուցէ, այն պատճառով, որ իբրև մարդ դեռ յայս կը տածեմ ապրելու : Գուցէ, մեր 9 հոգիէն արդարացողներ լինեն, ասկայն դրանցից չեմ կարող լինել ես, որ լեզու չգիտեմ և օրէմք չգիտեմ դատաւորներու վրա ազդելու համար :

Թէև Թիւրքիոյ մէջ և ո'չ մէկ դրական գործի մտնանկացած եմ, բայց պիտի կախում, որովհետև յայտնի դաշնակցական եմ... Հոգեմ'կս, մի երաշք կարող է փրկել մեզ անխուսափելի կախարահից. դա կապիտէի փոփոխութիւնն է Պոլսոյ մէջ, բայց դժուար թէ այդպիսի որևէ փոփոխութիւն տուայ գայ:

Մեզ յատկապէս տանում են Տիգրանակերտ, մի խուլ անկիւն, որպէսզի ոչ գերման, ոչ անբրիկեան և ոչ այլ դեսպաններ լսեն ու միջամտեն: Տանում են բաւառակ հանգիստ և հաղափարի ձևով, առանց շրթայի, որպէսզի նպատակին չհասկցի և արձուկ չլինէ, միջամտութիւն տեղի չունենայ: Մինչև անգամ մտարու ծախքն էլ իրենք ին վճարում: Աւելն ինչ արած է խուսափելու համար արձուկից և անլիք ոգրի հետքը ծածկելու նպատակով:

Մնա'ս բարով, անուշիկ քնկերս, մնա'ս բարով, նուուու, Այո երեշտակներս, մնա'ս բարով և դու, երբորդ և անժամօք գաւակս, որի լոյս աշխարհ գալուսն չպիտի արժանանամ: Երանի՜ թէ մենք լինենք հայ ժողովրդի սեպակնն Գիւրում վերջին գոհերը. երանի՜ թէ մեր արևունով, վերջապէս, հանգիստ գտնէր այդ թշուարագրը: Մնա'ք բարով, ամբողջ հոգիս թափում եմ համբոյրիս մէջ, որ դրոշմում եմ այս քրքի կտորին շերտի՜ սրան, եթէ պիտի գայ և ձեր ձեռքը հասնի, համարուում եմ բոլորիդ աչկերը: Վերջին բարկներս հաղորդիր նաև թշուար էրոջս: Կարծես իրակամանում է մօրս արաւ: Գուշակութիւնը 1892 - ին, թէ՛ քանտի անկուններում պիտի մեռնիքս:

Ի'նչ դառն է, Աստա'ծ, սիրելիներէ հեռու մեռնելու պատկերը: Կրկին և կրկին համբոյրներս բոլորիդ: Թա'զ գաւակներս երթան իմ մամրայով, դառն, բայց ազնիւ մամրայ:

1915թ. յուլիս 4.

Ատանայի ռերապարտ վիլայէթի
Օսմանիէ Բաղափի մէջ:

«Եթէ մարդկային անցեալի նախակարապետները իրենց զաղափարներն առաջ մղելու համար սպասէին, որ նախապէս ամէն ոք իրենց հետ համաձայնէր, մեր քաղաքակրթութիւնը դեռ ևս կը լինէր քարի շրջանում», ասել է մի հրատարակախոս՝ մեզ թողնելով մտաբերել այն բոլոր խնայքը, խարդիկները, կախողանները, գիտախնայները, բանտերը — մի խօսքով՝ արիւն ու անհամար տանջանքների այն հսկայական հնոցները. որոնց միջից անցել են յեղափոխիչ զաղափարները: Ինչպէս երևի այն համար անհրաժեշտ է սերող մայրը, այնպէս էլ յեղափոխական զաղափարի անմահ համար միշտ անհրաժեշտ են եղել մուգ բանտերի խոնարհ օրորոցները, երկաթէ շղթաների բազմապիտան նանիները և կարմիր դահիճների մահաբեր զուգուրանքները: Ուրիշ ելք չկայ նոր զաղափարների յաղթանակի համար, կամ, այլ խօսքով, չկայ ուրիշ միջոց յեղափոխական գործը նախապատրաստելու համար: Այո՛, չկայ այս աշխարհում ասելի կրթիչ օրինակ, քան գործերի կենդանի օրինակն է. չկայ աշխարհում ո'չ մի լսարան, ուր կարելի լինէր ժողովել այնքան ունկնդիրներ, որքան ունենում է գործի ստաբիլը նետած յեղափոխական քարոզչիչը: չկայ ո'չ մի ձայն աշխարհում ասելի հետու, ասելի մեծ տարածութեան վրա լսող, քան գործերի գոռում — գոչիւնն է. չկայ ո'չ մի լեզու, որով կարելի լինէր խօսել ամբողջ մարդկութեան առաջ հասկանալի խօսքերով, բացի գործի լեզուից: Եւ, իրաւով ասելի մեծ համարձակութիւնն է, ասելի մեծ բարոյական իրաւունք անմահութեան անմահութեան հրաւիրել ժողովրդի բոլոր կենսունակ տարրերին, քան ինքը՝ առաջինը արեան դաշտ նետող յեղափոխականը: Ո՞վ արդեօք, ի՞նչ մարդ է, ի՞նչ քարոզիչ կամ քարոզչիչ կարող էին Պոլսից մինչև Վան, Ռուսաստանից մինչև Ամերիկա ցնցել հայութիւնը՝ բոլորի սրտին միևնոյն զարկը հաղորդելով, բոլորի առջև պարզ ամփոփելով մեր ընդհանուր ազգային իրաւերը, քան այդ անում էին չին յեղափոխական ձեռնարկները: Ո՞ր գրողը արդեօք, ո՞ր լեզուագէտը, ո՞ր հարուստը, ո՞ր հոգեւորը կարող էր հայկական պահանջների մասին այնքան հաստատարկութիւնների մէջ, այնքան լեզուներով, այնքան զրել, այնքան սպազրել, այնքան սրտեր ու մտքներ յուզել, որքան զրել, սպազրել, զգալ ու մտածել էր տալիս հայ ժողովրդի ծանր, անօրմալ, դժոխային կացութեան թարգմանը — յեղափոխական բողոքը:

ՔՐԻՍՏԱՓՈՐ ՄԻՔԱՅԷԼԷԱՆ

**

Դարերի երկար շարքը կեանք չէր հայութեան համար, այլ տանջանք: Իսկ նրա վերածնութեան 50 - ամեայ տարեգրութիւնը, զրկախառնած համարձակ Բողոքի նորադոյն պատմութեանը՝ շատ ջիշ ժողովուրդ հային: Դիակ, արիւն, երկպառակութիւններ ներքին, դաւեր արտաքին, դարձեալ դիակ, դարձեալ արիւն — ահա նրա բաժինը, ահա նրա տեսածը — վայելածը:

Սակայն, ԴժՒԱՐԸ անցանք: Յամառ, յուսահատ, մաշող աշխատանքով ստրուկ բողոքող դարձրինք, վարժեցրինք շղթայակապ ճորտին՝ համարձակ նայել բռնաւորի աչքերին, սովորեցրինք նրան՝ ասել իր շեղթան, իր անկումը, իր ստրկութիւնը:

... Յոգնած անցեալի տխուր էջերից, երբ ստրկութիւնը կազմում էր երկրի միակ պատկերը, վհատած ներկայ օրերի դառն տեսարաններից, օրեր, երբ սարսափը, հեծեծանքը, արիւնը բռնութիւնը արթնացող ժողովրդի միակ բաժինը եղան, յուսախաբ դեղեցիկ երազների անլուր հետանքներից — դարձնիք մեր աչքերը դէպի սպազան, դէպի Գալիք օրերը, որ մեր վշտերի, մեր արիւնոտ կուռի, մեր յուսահատ պայքարի վախճանը պիտի լինի, մեծագոյն յաղթանակը տենալի ազատութեան:

Ե՛րբ կը լինի այդ:

Արդեօք գալ տարի, թէ հինգ կամ տասն տարուց յետոյ: Առանց «մարդարէական» հնադարեան կոչման ո՞վ կարող է ասել այդ: Սակայն, կայ մի նախազգացում, — իբրը, անասանան, ողևորող հաւատ, որ շատ անգամ է փրկել տանջող ազգերին օրհասական մօմէնաներից և որը նախազգալ, գուշակել է տալիս մեր տանջանքների մօտալուտ վախճանը, Ստրկութեան վերջական խորտակումը:

Է. ԱՆՆՈՒՆԻ — ՍԱՁ. ՄԱՆՈՒՄԵԱՆ

Ամէն մի բռնակալութիւն թշնամի է աշխատւոր ժողովրդին և պէ՛տք է լինի: Նա պէ՛տք է աշխատի թաշալուած պահել նրա նիւթականը, մութ խաւար թաշալուորացնել նրա մտաւոր աշխարհում. փշացածութիւն,

Ա Ր Ա Մ

լիտիութիւն, լրտեսութիւն, դողութիւն և այլ Հազար ու մի ախտեր սերմանել նրա բարոյական կեանքում, որ ինքը կարողանայ հաստատ ու անասան մնալ, որ ինքը հող ունենայ իր ոտքերի տակ...

Միշտ նիւթական Հարստութեան հետեւում է ուշ թէ շուտ մտաւոր և բարոյական Հարստութիւն: Եւ ուր կայ մտաւոր ու բարոյական զարգացում, այնտեղ չի կարող երկար դիմանալ որևէ բռնակալութիւն. զարգացած մարդը չի թողնի, որ իրեն կեղեքեն...

Մտաւոր և նիւթական Հարստութիւնը ժողովրդի կեանքում անջակտիլի կերպով կապուած են իրար. մէկը կայ՝ կայ և միւրը:

Գ. ԽԱՄԱՎ («Երօշակ», 1894 № 8

Աղբերու ամենէն վսեմ արտաշայտութիւնը յիշափոխութիւններն են եղած: Ով որ չունի այդ ողին, դատապարտուած է մեռնելու: Թիւրքիան չքմբունց, թէ հայութեան մէջ ահեղ բարոյական ոյժ մը կայ. անիկա դիակնացած դաշտեր պարզեց, բայց ստուսահար

կը տեսնէ այսօր, թէ չարաչար սխալած է: Դիակները ինկան, բայց յեղափոխական դաշափարը կանգուն է աւելի անվահէր և աւելի վճիտ ու խռականացած: Երեսէ՛կ այն ազգին, որ իր ծոցին մէջ կը կրէ յեղափոխէչ ուժեր:

ՍԱՐԳՅՈՒ ՄԻՆԱՍԵԱՆ («Երօշակ» 1896 թ. № 27

Բնութիւնը մայր է ամենքի Համար. նրա առաջ չկան Հարազատներ ու խորթ գաւազներ, չկան ընտրեալներ ու հալածաւածներ: Նա պատրաստ է իր առատ տուրքերը մատակարարելու ամենքին՝ միայն թէ ցանկացողներ ու աշխատողներ լինեն: Եւ մատակարարում է քաջ մարդիկ արդարութեան ուղիքի շեղելով, շըջապատող հասարակական — անտեսական պայամաններից օգուտելով, միշտ ձգտել են շահագործել միմեանց, սեփականել ուրիշի աշխատանքի արդիւնքը: Եւ ստեղծել է կեանքի դժոխքը իր մոռյլ տեսարաններով:

Աշխատաւոր ժողովուրդը քրտինք է թափում, բայց զրկւած մնում, իսկ արտոնեալ տարրերը, կապիտալիստ ու կալածատէր դասակարգերը արդիւնքի ամենամեծ մասն են վայելում... Բարիքների անարգար բաժանումից ու անզուպ շահագործումից առաջ է դալիս չքաւորութիւն կոչող շարքը իր պէտպէս ձեւերով և արտաշայտութիւններով: Այդ շարքի դէմ կուրծմաբառել է հարկաւոր և ոչ թէ հլու հնազանդութեամբ խոնարհել, միայն հառաչանքներով ու հեծեծանքներով բաւականանալ:

ԵՂԻՇԷ ԹՈՓՉԵԱՆ

Ամէն բոյս, ամէն կենդանի իր զարգացման նըպատող կլինան, աշխարհադրական միջավայրը, շըջապատող պայմաններն ունի: Այդպէս և ամէն ժողովուրդ: Հայ լեզուն, հայ գրականութիւնը իր հայրենի երկրին մէջ միայն կրնայ սնունդ ստանալ, զարգանալ: Հայ ժողովուրդին ցաւերը իր իսկ միջավայրին մէջ կարելի է տեսնել ու զգալ: Հայ դուստանը հայրենի անբարկներուն մէջ միայն կրնայ հնչեցնել իր սրտամտոր մոռ լարերը: Այնտեղ է, որ սրտերը ընդունակ պիտի ըլլան արձագանքելու կեանք, լոյս խնդրող հառաչներն ու պաղտատանքները:

ԱՏՈՄ — ՅԱՐ. ՇԱՀԻԲԵԱՆ

Սուլթանի կառավարութիւնը կոտորածներ է անում, ջարդում, չարչարում է յեղափոխականներին և այդ դժոխային միջոցով թոյլ գոծիչների միջից դաւաճաններ է հանում և այն էլ այնպիսի անձնաւորութիւններից, որոնք եղել են ժողովրդի հերոսը և ոգևորող ոյժը. բայց նա ահա այսօր դաւաճան է. նա իր բարոյական բարձրութիւնից ընկել է, մատնիչ, դաւաճան է դառել: Ի՛նչ կայ աւելի զգւելի, աւելի ստոր, քան այս անունը: Դաւաճան, անէ՛ծք քո յիշատակին և... մա՛հ քեզ...

Այո՛, Սուլթանի կառավարութիւնը մեզանից մեր դէմ դաւաճաններ է հանում. այո՛, հայ յեղափոխականներն իրենցից դաւաճաններ են արտադրում... որոնք չունենալով բաւական բարոյական ոյժ՝ յեղափոխութեան դառը բաժակը մինչև վերջ խմելու, անցել են ժողովրդի թշնամու կողմը և մատնում են իրենց վաղեմի ընկերներին, սրտակից մտերիմներին... Իսկ մի՞թէ դա կարող է յուսահատեցնել մեզ, մի՞թէ հայ ժողովուրդը կը թուլանայ, կը վհատուի ո՛չ, նա չի վհատուի, նա կը շարունակի եռանդով իր դատի պաշտպանութիւնը, որովհետև դաւաճանի դիմացը, նրա մրտաւած յիշատակի մօտ կանգնած են և իր հերոսները, որ անլսելի տանջանքների տակ անգամ մնում են իրենց բարձրութեան վրա, որոնք մեռնում են քաջաբար, արհամարհելով ստոր ու տմարդի թշնամուն: Եթէ ունենք դաւաճաններ, ունենք և հերոսներ. ո՞ր յեղափոխական ժողովուրդը չի ծնել դաւաճաններ:

ՅՈՒՆԱՆ

(«Իրօշակ», 1894թ. №9)

Ժամանակ է, վերջապէս, որ ներկայ մահաշունչ կացութեան դիմաց, երբ տաճկահայկական կոտորածներից յետոյ, գուցէ, դռնուում ենք կովկասահայկական կոտորածների նախօրեակին, կուելու անդրուելի վճռականութիւնը և իրար խառնելու, իրար հետ միանալու, իրօք մի ամբողջութիւն կազմելու միահամուռ, միհնգի պահանջը մեր ընդհանուր ՆՇԱՆԱՐԱՆՆԵՐ դառնայ: Պատուել է հարկաւոր քարտէզների վրա այս կամ այն աւագակապետի կամքով գծւած սահմանները, ջնջել է հարկաւոր այն աշխարհագրական ներկերը, որոնք մեզ բաժանում են իրարից և որոնք, առհասարակ, մըշտական չեն, իսկ երբեմն շատ կարճատև են լինում: Ո՛չ մի բռնութիւն, ո՛չ մի հայածանք, ո՛չ մի սահման չէ կարող բաժանել մի ժողովուրդ, եթէ նա՝ սոսոքուրւած ընդհանուր շահերի գիտակցութեամբ՝ ունի նաև կուելու անսասան վնասվանութիւն և կապւած, միացած է դարերով սուած ու պահպանւած ընդհանուր բնազդների ու զգացմունքների առողջ զարկերակով:

ՔՐԻՍՏԱՓՈՐ ՄԻՔԱՅԷԼԵԱՆ

Արիւնը ինձ համար խորթ չէ և ո՛չ էլ օտար: Իսկ այս կատարելապէս հասկանում և լիովին համակրում եմ, երբ այդ արիւնը բաց է թողնում ժողովուրդներ տանջող կառավարութեան զարկերակից:

ԴՈՒՄԱՆ

Ասիական խաւարում կուտուրայի խաչը իր թոյլ ուսերին վերցրած, պատիւ և արդարութիւն պահանջող ամբողջ ժողովուրդը կոտորուեց, նրա դաշտերը և սեփականութիւնը բաժանուեցին քիւրդին և թիւրքին, իսկ այսօր այդ բոլորի սառնասիրտ վկան՝ «Բարեսիրտ» Եւրոպան հանգանակութիւններ է անում՝ քաղցածնե-

ԱՐՄԷՆ ԳԱՐՕ

րին սովի ճանկից ապաստելու համար... Եթէ խեղճ հայ ժողովրդի ձայնը Հայաստանի խորքերից ուղղակի Եւրոպայի ականջին հասնէր, նա կը դռնէր. «Ձե՛մ ուզում քո նպատար. ես մուրացկան չեմ. վերադարձրու ինձ իմ հայրենիքը, իմ օջախը, իմ յափշտակած մալը, տո՛ւր ինձ ապաստութիւն վայելելու իմ աշխատանքի պտուղը, ես ինքս ինձ կը կերակրեմ, ես ինքս կը պահեմ իմ որբերին և սովեցաներին: Ես քեզանից ազատութիւն եմ պահանջում և ոչ թէ դրամ...»

«Իրօշակ», 1899 թ. Մարտ, №3

Մի բան, որ ամբողջ աշխարհի գաղութահայերին հարկաւոր է — այդ միութիւնն է: Բաւական չէ, որ նրանք արթուն լինեն: Պէտք է, որ նրանց արթնութիւնը գործադուր միահամուռ կերպով: Նրանք պէտք է աւնան միայն մի միտք և մի հոգի: Նրանք պէտք է լինեն իրար հետ միասին ապառնալիքների ենթակայ եղբայրների պաշտպանութեան համար: Այս պայմանով միայն նրանց գործունէութիւնը կը լինի իրական, որովհետև կը լինի համաշխարհային: Նրանց դատը համամարդկային դատ է. պէտք է, որ նրանք շահագրգռեն ամբողջ մարդկութիւնը: Եւրոպայի և աշխարհի ուշադրութիւնը գրաւելու համար պէտք է, որ բոլոր հայերի ձայները միանան մէկ ձայնի մէջ: Նրանց փրկութեան պայմանը միայն գործունէութիւնն է:

ԱՆԱՏՈՒ ՅՐԱԵՍ

«Իրօշակ», 1901 թ. յուլ. № 5

ՀԱՅՐԵՆԻՔ

Ազատագրական արիւնը չէ, — նոյն իսկ այնքան սոսկալի, ինչքան «Հայկական կոտորածները» — որ սպանում է մի ազգ, այլ թափառական կեանքը, մուրացկանի պայուսակը, անվերջ տարազրութիւնը: Մի՛ մոռացիր, որ քսան տարուց աւել է ինչ օսմանն արնայեռութիւնը և՛ հրեհածագութեամբ, և՛ սովով, և՛ կոտորածով, ինչպէս ամբողջ Հայաստանում, մի

Ա. ՎԱՄՅԱՆ

նպատակ միայն ունի. վերացնել, նւազեցնել Հայերին, դարձնել Հայաստանը անհայաբնակ, որպէսզի այդպիսով վերջապէս մի ծանր դերեղմանաբար դուրի այն մեծ, ողևորիչ հարցի վրա, որ գրադեցնում է ամբողջ Եւրոպան՝ «Հայոց քարց» անունով և որը 600 տարւայ սարուկ ժողովրդի սրտում ծնել է և՛ յոյս, և՛ հերոսութեան ձգտում, և՛ մարդկային մեծ իղէպներ... Այո՛, իղէպներ որոնց իրազորման համար Հայութիւնը միայն մի վայր ունի, — Հայաստան: Մայր — Հայրենիքից դուրս՝ հայ ժողովուրդը ազգ չէ, այլ փրանք, թափթիութեւ, անպէտ և անկարևոր: Երկիրն է նրա պատմական դերի բեմը, նրա կուլտուրական բաղձանքների հնոցը: Թափառական, շրջիկ կեանքը, տարազրութիւնը՝ սպանեց հրէական տաղանդաւոր ազգը. նա մեղ էլ կը սպանի՝ հասցնելով ազգը հայկական ջնուգութեան:

Մեզնից աւելի հալածական և տգէտ նախնիքը՝ տանջանքների բովից անցնելով մեղ թողին մի մեծ ժառանգութիւն—Հայրենիք: Ի՞նչ, միթէ մենք պէտք է մեր ապագայ սերունդին Հայրենիքի փոխարէն թողնենք լոկ և հայկական գաղութներ, ցիր ու ցան ովկեանսի այս և այն կողմը, չչարդապաւած ո՛չ մի գրագմունքով, ժողովրդական ոչ մի դադափարով...:

Է. ԱՎԵՌԻՆԻ

Կշտադատելով պայմանների ընդհանուր կազմը՝ Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը այսօր ևս վառւած է ապագայի յոյսերով և պիտի՛ շարունակի բարձր բռնել մի անդամ պարզած կուսի դրօշակը:

Այդ կուսին է, որ մշտապէս կենդանի պահելով մեր խնդիրը՝ առաջ է քշում նրան դէպի բաղձալի լուծումը: Այդ կուսին է, որ արտաքին թէ ներքին որևէ փոփոխութիւնների միջոցի միջոցի թուրքալուծում — լինի դա միջամտութիւն, պատերազմ, մի ներքին բարեշրջումն կամ պայթիւն — կտտիպէ ում հարկաւոր է հաշի առնել նաև հայկական պահանջները: Այդ կուսին է, որ ներկայ ծանր հանդամանքներում, երբ հայութիւնը կանգնած է իսպառ հրէհանալու վտանգի առջև, երբ մեր պատմութեան թշնամիները ձեռք ձեռքի տաւած, կարծէք ըստ նախնական համաձայնութեան, ձգտում են ոչնչացնել մեզ — այդ կուսին է, որ կարող է զանազան վայրերում ցիր ու ցան հայրերի լքման առաջն պոնել և թոյլ չտալ նրանց կլանելու տեղական սահմանափակ հոգսերի մէջ կամ օտար կեանքի հոսանքում և այդպիսով մոռանալ մեր ընդհանուր ժողովրդական, ազգային զատը: Վերջապէս, այդ կուսին է միայն, որ կարող է խոստանալ մեզ որևէ ապագայ, այն ինչ հասկատակ ընթացքը անպայման պիտի մղէ մեզ դէպի անպատիւ ու տմարդի կորուստ...:

Յառա՛ջ...

Հայաստանի կարծիք հողերը, մեր նահատակների սուրբ յիշատակը, մեր ծով ցաւերի ամբողջ ծանրութիւնը, մեր օրհասական ներկայի բոլոր խորհրդաւորութիւր — թո՛ղ չհեռանան երբէք մեր սրտերից և էրը հողի առած ուրուականներ, անդադար կանչեն մեզ:

Յառա՛ջ, յառա՛ջ...

Հասկանանք պատմական բովից ամբողջ կարևորութիւնը, սեղմենք մեր շարքերը, յառենք մեր հայեացքները դէպի թշնամին և դոչնեք նրա լպիրէ երեսին. «Հալածի՛ր, կաթի՛ր, սպանի՛ր. մենք չենք խնդրում խնայել մեզ, բայց մենք էլ զեղ չենք խնայի: Մահու կուս ենք յայտարարել զեղ և պիտի շարունակենք: Դու հպարտես ջր բիրտ ուսով, իսկ մենք անմահութեան կնիքը ունենք մեր սրտերում: Մենք ասում ենք. ընկի՛ր, դահի՛ճ, քացի՛ր, սրբալի՛յս, — և դու կ'ընկնես...:

«Իրօպակ», 1900 թ. յունւ. № 1

Յ. Յ. ԴԱՍՆԱԿՅՈՒԹԵԱՆ ԾՆՆՈՒՆԴԸ

Ութսունական թւականներից սկսած Կովկասա-
Հայութիւնը առանձին հետաքրքրութիւն էր ցոյց տալիս
դէպի թիւրքահայ եղբայրների վիճակը: Հայ մտաւո-
րականութեան որոշ մասը, որ տարւած էր ուսական
յեղափոխականների գործունէութեամբ, չէր կարող
անտարբեր մնալ և չհետաքրքրուէլ իր հայրենակիցների
գոտիային կեանքով: Վնարողնայա Վօլիայ ուսական
յեղափոխական կուսակցութիւնը այդ ժամանակները իր
ազդեցութեան սահմանները ընդարձակել էր մինչև
Ժայռապատները: Ռուսաստանից ուղարկւած յեղա-
փոխականները Կովկասում կազմակերպում են խոռո-
տու, հայ և վրացի յեղափոխականներից միջազգային
մի հոսանք: Ութսունական թւականներից թիֆլիսում
ուսական յեղափոխական շարժման գործօն մասնակցու-
թիւն ունեցողներից ու առաջնակարգ զեր կատարողնե-
րից էր և Քր. Միքայէլեանը, որը ջերմ կողմնակից էր
ազգային կազմակերպութիւնների: Նրա ջանքերի շնոր-
հիւս էր, որ թիֆլիսի միջազգային յեղափոխական
կոմիտէն վերածուեց ազգային խմբի: Նրա ղեկավա-
րութեամբ հայերէն գաղտնի թուռցիկ թերթեր են
հրատարակւում, որոնց մէջ շոյախուժում է Հայկական
հարցը և կոչ արւում հայ հասարակութեան ու երիտա-
սարդութեան, թէ պէտք է օր առաջ թիւրքահայութիւնը
ազատել: Միքայէլեանի վարած խմբակի կողմից դեռ
1883 թ. ընկերներ են ուղարկւում Երկիր՝ պրոպագանդի
և ուսումնասիրութեան համար:

1884թ. Մոսկւայում ուսանող Միքայէլ Զայանի
և Մարգար Արտեմեանի ջանքերով հիմք է դրւում
Հայկական մի գաղտնի սոցիալիստի ու հրատարակւում
«Միութիւն Հայրենասիրաց» կազմակերպութեան անու-
նից յեղափոխական «Ազատութեան Աւետարներ» անունով
թերթ՝ ներկած թիւրքահայաստանին: Իսկ թիֆլիսում
Քրիստափորը վարում է մեջի բանւորների յեղափո-
խական ու մարտական դաստիարակութեան գործը,
զբաղւում է նրանց հետ ընթերցանութեամբ, զբաղի-
տութեամբ և ապագայ յեղափոխական գործունէութեան
նախապատրաստական աշխատանքներով: Այդ խմբից
կատաղային դուրս եկան հերոսական գործերով անմա-
հաքած Արարտիկ, Մարգարեհայր Վարդապետներ, Բաւր
Պետրոսներ (Վարդենիսցի) և այլն:

Ութսունական թւականների վերջերս թիֆլիսում
ծնունդ է աւելում «Երիտասարդ Հայաստան» կազմա-
կերպութիւնը, որ մտադրային «Էմիսիա Նոսերայի
խմբակ» անուն է ստանում և որն շիրք է հիմք դիտւում
պահանջների առաջադրում էր թրքահայաստանի քա-
ղաքական ու տնտեսական ազատագրումը: Այս նոյն
ժամանակները Պետրոզքարի հայ ուսանողութեան նա-
խաձեռնութեամբ հրատարակւում են Բայկանեան քրիս-
տոնեայ ազգութիւնների ապստամբական ու ազատա-
զրական շարժումների վերաբերեալ գրքոյկներ և
տարածւում առաւելագուս կովկասահայութեան շրջան-

ներում: Ի վերջոյ սկսւած շարժումը կազմակերպելու
փորձեր են արւում, և ապա Մոսկւայում 1889 թ.
գումարւում է հայ ուսանողական համագումար, որին
չի մասնակցում Պետրովսիի գիւղատնտեսական ճեմա-
րանի ուսանողութիւնը, որը բնաւ չէր հետաքրքրւում
ազգային խնդիրներով. նա վտանգաւոր էր համարւում

ՅՈՒՆԱՆ ԴԱՍՆԱՆ

յուս Հայկական քաղաքական գործունէութեան ձեռ-
նարկելու. անջատել Ռուսաստանի յեղափոխական շար-
ժումից՝ նշանակւում է շեղւել յեղափոխական ուղի-
ճանապարհից և հայ ժողովուրդը դատապարտել ոչն-
չացման:

Մոսկւայի համագումարում բուն վիճարանութեան
է ենթարկւում թիւրքահայաստանի վիճակը, Հայկական
խնդիրը իր բոլոր մանրամասնութիւններով: Ժողովը
որոշ եզրակացութեան դալ չի կարողանում, սրովհետև
մինչ Պետրոզքարի ուսանողութիւնը կողմնակից էր
գործի անցնել, մարտային սկսել, մարտական խմբի
պատրաստել՝ երկիր ուղարկելու համար, Մոսկւայի
ուսանողներից շատերը վաղաժամ էին համարւում այդ,
որովհետև երկիրը, նրա վիճակը դեռ բաւարար չափով
ուսումնասիրւած չէր:

Ռուսահայ ուսանողական այս խորհրդակցութիւնն,
սակայն, ունենում է իր օգուտները: Պետրովսիի ճեմա-
րանի սաները՝ Զօրեան (Ռոստոմ), Զաւարեան, Եա-
թիբեան, Վ. Քաջաղունի և ուրիշներ սկսում են
զբաղւել, մտահոգւել թիւրքահայ խնդրով: Ու ուսանո-
ղութիւնը կապ է ստեղծում Կովկասի հետ, որն արդէն
որոշ աշխատանքների էր ձեռնարկել: «Երիտասարդ

Հայաստան» կազմակերպութեան կողմից Թիւրքահայաստան են անցնում Յ. Արղուժեան, Մ. Մարգարեան (Սաֆօ), որոնք միանում է Մոսկւայի ուսանող Արշակ Բարխուդարեանը: Լեւոն Սարգսեանը ուսանողութեան կողմից անցել էր Երկիր և վերադառնալով սկսել էր լոյս բնծայել Թիֆլիսում Հրատարակւող «Մուրճ»-ի մէջ իր «Այց Թիւրքաց Հայաստանի» խորագիրը կրող ուսում-

Է. Ա Վ Ն Ո Ւ Ն Ի

նասիրութիւնը: Աւելի առաջ երկիր էին անցած քրդական կամ թրքական տարազներով Չաքէ Քաւաքալեանը և Բարսեղ Գրիգորեանը:

Ճիշտ այդ նոյն ժամանակները Կովկասի շատ քաղաքներում՝ Թիֆլիսում, Բազում, Շուշիում, Երեւանում, Ալեքսանդրապոլում, Կարսում Հայ ժողովրդի տրամադրութիւնը շատ էր բարձրացած, երկրից եկած լուրերը յուզել էին ամենքին, և ամենուրէջ իրարից անկախ գինովարժական խմբեր էին կազմակերպւում ու պահանջ դրւում կազմակերպւած կուլ յայտարարել Թիւրքիային՝ Հարասահարող Հայ եղբայրների պաշտպանութեան Համար:

Նոյն ժամանակները, այն է 1890-ին Պետրոգրադից Թիֆլից էին վերադարձած Համալսարանը վերջացրած Կ. Ոստիսեանը, աւելի առաջ Արշ. Պարոնեանը և ուրիշները, ինչպէս նաև Մոսկւայի Համալսարանի ու Պետրովսկի ճեմարանի մի ջանի ուսանողներ, որոնք Հեռացած էին Հայրենիք՝ ուսանողական խումբութիւններին մասնակցելու պատճառով:

Պետրոգրադի ուսանողութիւնը՝ մեծապէս ազդւած երկրից նոր եկած Սարկաւազի տւած տեղեկութիւններից, ժողովներ էր գումարում և թրքահայութեան ինքնպաշտպանութեան Համար ծրագրի մշակում, Թիֆլիսում եղած ջրկրի ու բեռնակիր թիւրքահայերից գինւած Հայուկային խմբեր է պատրաստում մեծ յեղափոխական խառնածոքով օտււած «Թեմիյիյա Նօմեր խմբակ»-ի օժանդակութեամբ: Կազմակերպւում է Կուլուենանի արշաւանքը դէպի Թիւրքահայաստան, որ նպատակ ունէր նախ պատժելու Հարստահարիչ զիւրդերին և ապա Հրաւիրել Եւրոպական պետութիւնների ուշադրութիւնը Հայկական խնդրի վրա:

1890 թ. տեղի ունեցող Կարնի ցոյցը և նրան յաջորդող կոտորածը, որին է պատասխան կատարւում է Հնչակեան կուսակցութեան կազմակերպած ցոյցը, ցնցում է ուսանահայութիւնը. նա վայրկեանը Հասած է

Համարում վերջ դնելու թիւրքական գաղանթութիւններին, դարեր շարունակ ծանրացած ստրկութեան արատը արել սեփական ուժերով: Անհրաժեշտ էր կազմակերպւած ուժ: Անհատներ են երևան գալիս, որոնք փորձում են ցած ու ցրիլ դանապան քաղաքներում գոյութիւն ունեցող խմբերը Համախմբել, կազմակերպել մի հիմնական ծրագրի շուրջ: Գործունէութեան, մի հիմնական ծրագրի մշակելու խնդիրն էր օրւայ մտահոգութիւնը: Առանձնապէս իրարանցման մէջ էր Թիֆլիսը: Հնչակեան կուսակցութեան կերպով փորձեց այդ ուղղութեամբ քայլեր անել իրեն ներկայացուցիչ Գովկաս ուղարկեց Ոսն - Ալաոտին՝ բանակցելու յեղափոխական դէմքերի Հետ և գոյութիւն ունեցող բոլոր ուժերը կապել արդէն գոյութիւն ունեցող Հայ կուսակցութեան Հետ: Սակայն բանակցութիւնները անցան անյաջող:

«Թեմիյա Նոմերա» խմբակը առաջարկում է Բրիտանափոր Միջաշէլեանին մտնել իր շարքերը և նւիրւել թրքահայ աղատադրական աշխատանքներին: Քր. Միջաշէլեանը ծանօթանում է գոյութիւն ունեցող խմբերի, Մոսկւայից, Պետրոգրադից և այլ վայրերից Թիֆլիս ժողովւած գանապան խմբակցութիւնների, Հոսանքների պատկանող Հայ գործիչների, մտաւորականների տրամադրութիւններին և Համոզելով թիւրքահայ խնդրի լուծման շտապողականութեան մէջ, անցնում է գործի: Նրան յաջողւում է Համախմբել ու միացնել Հայ իրականութեան մէջ գոյութիւն ունեցող ցրւած մտաւոր, յեղափոխական, մարտական ուժերը: Այս քայլերի Հետեանքով 1890թ. ամրան վերջերը «Դաշնակցութիւն» անունը արդէն Հոյովւում էր Հայ յեղափոխականների բերանում: Նոյն թւականի արշաւը Բրիտանափոր Միջաշէլեանի նախաձեռնութեամբ գումարւած երեք ժողովների մէջ, որին մասնակցում էր նաև Ս. Չաւարեանը, խօսք է լինում ծրագրի հիմնական կէտերի շուրջը. և Հէնց այդտեղ ծնունդ է առնում Հայ

Յ. Շ Ա Հ Ր Ի Վ Ն Ա Ն

Յեղափոխակաճների Դաշնակցութեան առանձին վարչութիւնը, որի անդամներն էին՝ Քր. Միջաշէլեան, Ս. Չաւարեան, բժ. Լորիս Միլիքեան, Ա.բ. Դաստակեան, և Լ. Սարգսեան, որոնցից չորսը Նարոթօլօնից էին՝ միշտ կապւած ռուսական միջավայրի Հետ ու սկզբում ռուսական յեղափոխական մտքի աւազանում: Նոյն թւականից որոշւում է Հրատարակել կուսակցական օրգան «Դրօշակ» անունով, սակայն որոշ արգելքների

պատճառով հրատարակուած է «Դրօշակի թուցիկի թերթ»:

Հ. Յ. Դաշնակցութեան ծրագիրը մշակուած է 1892 թ., որի մէջ ընդհանուր արտայայտութիւններով մտնում է և՛ ընկերվարութիւն՝ յարմարեցած թիւրքահայ միջավայրին, սակայն մինչև 1904 թիւը կուսակցութիւնը ընկերվարական գործունէութիւն չէ ունենում: Երազրի ներածութիւնը, ընդհանուր բառերով, պարզում է ժամանակակից հասարակարգի վիճակը, կոխ է յայտարարում սոցիալական անարդար կարգերի դէմ և վերջը կանգ առնելով թիւրքահայութեան վիճակի վրա՝ այսպէս է պարզում կուսակցական տեսակէտը. —

«Թուրքերը մեր երկրի տիրապետելն ետքը ամեն ջամբ ի գործ դրին մեր ժողովուրդը վերածնելու կաստայի մը (դասի), որու պարտականութիւնն ըլլայ միայն աշխատել, արդիւնաբերել, ուրիշ ոչինչ: Պետք էր այդ ժողովուրդը մշտական հպատակութեան տակ պահել և անարգել կերպով ծծել անոր արիւն քրտիւնով և գրկանքով ձեռք բերած աշխատանքը: Ահա ստոր համար պետք էր մեղցնել այդ տարրին պատերազմական ոգին, թողով որ ան աշխատի եզան նման և այդ աշխատանքով կերակրէ տիրապետող տարրը: Թուրքերը բնաջինջ ըրին մեր արհաւականութիւնը և իրենք բռնեցին անոր տեղը, խնցիկն ժողովրդի ձեռքէն սուր, երացան, ամեն տեսակ պաշտպանութեան զենք և թողին միայն արօրը և բրիչը: Արտաբնեցին մեզ զինուորական ծառայութիւնն և զինուորի փոխարէն մեզմէ կ'առնեն բազմատեսակ հարկեր, կերակրելու համար իրենց զինուորները և բազմաթիւ պաշտօնեաները, ամենածայրայեղ դէպքերում մէջ անգամ չէին դիմէր օգնութեան, երկիւղ կրելով որ այդ զենքը օր մը կարող է իրենց գլխուն դառնալ: Մէկ խօսքով՝ թուրքերը ձգտեր են մեզ դնել ճիշտ այն դրութեան մէջ, որ էին իլտտները (ստրակները) սպարտացիներու ձեռքի տակ...»

Յօսելով այնուհետև Ֆիզիքական բունի ոյժի հետեանքով ստեղծուած, երկու իրարից բաժանուած դասակարգերի՝ առանձնաշնորհեալ մասնեղական և ամէն տեսակ քաղաքական իրաւունքներից զրկուած քրիստոնեայ ժողովուրդների մասին, ծրագիրը շեշտում, որ

«Այդ անհաւասարութեան պաշտպանը, ոյժ տուող հիմա թիւրք կառավարութիւնն է. պետք է ուրեմն, մէկդի ձգել այդ կառավարութիւնը, պետք է ձեռք բերել ազգերու և դաւանանքներու հաւասարութիւնը օրէնքի առջև»:

Այնուհետև խօսելով Թիւրքիոյ բունի կարգերը ստպալելու մասին, ծրագիրն ասում է. —

«... Այսրոյրին վերջ տալ կարող է միմիայն հռնի յեղափոխութիւնը, և մեք ստոր կը դիմենք: պետք է թօթափել այդ խայտառակ լուծը, ոչնչացնել արդի միապետական բռնակալ րէժիմը (կարգը), ձեռք բերելու ազգերու համերաշխութիւն, աշխա-

տանքի ապահովութիւն, խզնի, խօսքի, համոզմանքի ազատութիւն»:

Այսպիսով, գործի է անցնում Հ. Յ. Դաշնակցու-

Գ. Յ. ԶԱՍԻՆԱՆ

թիւնը՝ հայ ժողովրդի մարտական ուժը, որ ահա 36 տարի անընդհատ պայքարում է յանուն հայ աշխատաւորութեան քաղաքական և ընկերային ազատութեան:

Գ. ԶԱՍԻՆԱՆ

Կենսունակութեան գաղտնիքը

Երկար ու ձիգ տարիներ են սահել Դաշնակցութեան գլխով, փոթորիկ ու արհաւիրքի տարիներ, սակայն և այնպէս այսօր էլ նա նոյնքան ամուր է և զօրաւոր, որքան իր փառքի ամենափայլուն շրջաններում:

Առանց չափազանցութեան կարելի է պնդել, որ աշխարհիս երեսին չկայ մի այլ քաղաքական կազմակերպութիւն, որ այնքան տառապած լինի և այնքան ազէտների ենթարկւած, որքան Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը: Բաւական է յիշել Համիդեան ու Ռիթիհատական Տաճկաստան և Նիկոլայեան ու Բուլղերիկեան Ռուսաստան,

որ ամենքի առաջ արձանանան այն դժոխսային պայմանները, որոնց մէջ ապրել ու գործել է Դաշնակցութիւնը:

Աքսոր, բանտ, տարազրութիւն, արիւն, կախապան — ահա՛ այն երկար ճանապարհը, որով անցել է նա, անցել յաղթական ու լուսաւոր ապագայի ժպիտը միշտ զէմքին:

Ու այսօր էլ, երբ մեր Հայրենիքի խոշորագոյն մասը Հայաստան է, ամայի և Քէմալական Հորդանների ոտքերի տակ տրորած, իսկ նախկին Հայաստանի Հասնարապետութիւնը «կարմիր» սեխնների տակ ստրկացած, երբ

Գ. Ա. Ժ. Ա.

Դաշնակցութեան մի խոշոր Հատուածը երկրից վտարուած է, իսկ երկրում եղած Հատուածը մեծամասնական ճեղքաններում սեղմած, — այսօր էլ Դաշնակցութիւնը ո՛չ միայն ապրում և դնալով աւելի ու աւելի զորանում է, այլ և աւելի, քան երբ ևիցէ, այն անխախտ Համոզումն ունի, որ իր փայտալից զաղափարներն անպայմանօրէն պիտի իրականանան ի՞ր իսկ միջոցով և աշխատաւոր Հայութեան օժանդակութեամբ:

Արդ, ինչո՞ւմ է նրա կենսունակութեան զաղտնիքը, նրա ոյժը: Ինչո՞վ բացատրել, որ նա, իրեն վիճակած անթիւ ու անհամար Հայածանքների և նեղութիւնների միջից, միշտ էլ դուրս է եկել առողջ, յաղթական — նման առաջադիպական փրկիչին, որ միշտ այրուած է և իր մոխիրների տակից ամեն անգամ զուրս դալիս վերածնւած, երիտասարդացած:

Ի Հարկէ, կուսակցութիւններն էլ — ինչպէս Հասարակական ամեն մի օրբանիթմ — մեռնում են և մեռնում են երկու մահով — ընական և անընական:

Բնական մահով մեռնում է կուսակցութիւնը, երբ նա, իր նախաքրութիւնն արդէն կատարած՝ հեռանում է ապարդիցի ու պատմութեան գիրկն անցնում: Օրինակ, եթէ մի կուսակցութիւն իրեն նպատակ դնէր, ասենք, Հայ ժողովրդի քաղաքական անկախութիւնը և ուրիշ ոչինչ, այդ կուսակցութիւնը, Հայաստանի քաղաքական ազատութիւնն իրականանալուց կամ ձեռք բերելուց յետոյ, իր նպատակին Հասած Համարելով, կբաշէր ապարդիցի — կմեռնէր:

Սակայն, կուսակցութիւնները մեռնում են և անընական մահով, ամօժանակ, իրենց նպատակին զեռլՀասած: Դա տեղի է ունենում այն ժամանակ, երբ կուսակցութիւնը, չկարողանալով կշտադասել իր ոյժե-

րըն ու կենքի իրական պայմանները — որոնց մէջ գործելու է կուսած նա — իր ոյժերից և կենքի իրական պայմաններից վեր առաքելութիւն է վերցնում իր վրա, ուստի և խորտակում է կէս ճանապարհին — նման այն նախն, որ չկարողանալով կշտել իր տարողութիւնը և ծովի ջրերի յատկութիւնները, իր տարողութիւնից բարձր բևռ է վերցնում և խորտակում կէս ճանապարհին:

Սա կուսակցութիւնների — այսպէս ասած — Ֆիդիքական մահն է, երբ կուսակցութիւնները, իբրև մարմին, դադարում են իրապէս գոյութիւն ունենալուց, քաշում են ապարդիցից ու այլևս չկան:

Բայց կուսակցութիւնները մեռնում են և բարոյապէս — ինչպէս մարդ անհատը, այսինքն՝ իրենց Ֆիդիքական գոյութիւնն անանապէս թէև քարջ տալով, սակայն բարոյապէս արդէն մեռած լինելով: Եւ բարոյական մահը կուսակցութիւնների Հասմար — ինչպէս նաև մարդու և ամէն մի Հիմնարկութեան Համար — շատ աւելի ծանր է, քան Ֆիդիքական մահը:

Բարոյական մահն էլ տեղի ունի այն ժամանակ, երբ կուսակցութիւնը — իր գործելակերպով, իր անդամների ցած բարոյականով, իր ծոցում տեղի ունեցող և աւելի անձնական Հաշիւներից բղիտը պատակումներով — մզում, վարդաբեկում է իրեն ո՛չ միայն ժողովրդական լայն զանգածների, այլ անգամ իր անդամների աչքում: Մեր կենքում այդպիսի ցաւալի վախճան ունեցաւ Հնչակեան կուսակցութիւնը:

Մենք մի առանձին Հպարտութեամբ ենք արձանագրում, որ մեր կուսակցութեանը վերոյիշեալ սպանիչ Հանդամանքներից և ո՛չ մէկը չի կարողացել մօտենալ իր 36-ամեայ երկար և միևնոյն ժամանակ տաժանիք

Խ. Ա. Գ. Ա. Ր. Ա.

գոյութեան ընթացքում: Ապացոյց դրան, որ այսօր ևս, իր այս արտաքնապէս գերազանցօրէն ձախորդ օրերին, նա այնքան կորովի է, երիտասարդ ու կենսունակ, ինչպէս իր յաջողութեան օրերին:

Սա մի չափազանց ուշադրաւ երևոյթ է, որի կողքով չի կարող անտարբեր անցնել ո՛չ մի գիտակից մարդ, մանաւանդ ո՛չ մի դաշնակցական: Անհրաժեշտ է, որ ամէն մի գիտակից Հայ, մանաւանդ ամէն մի գիտակից դաշնակցական, մի փոքր նեղութիւն յանձն առնի՝ պրպտումներ կատարելու և իրեն Հաշիւ տալու, թէ ինչո՞ւմ է Դաշնակցութեան կենսունակութեան

ոյժը, թէ ինչո՞ւ այդ կուսակցութիւնը, շնայած իրեն վիճակւած շատ դառն ճակատագրին նայուած է հոյո, որևէութեան ու յոյսերի աղբիւր հանդիսանալով չէ թէ միայն իր անդամներին, այլև կարելի է սասել — ի սփիւստ աշխարհի ցրւած հայութեան համար:

Մեր կարծիքով՝ Դաշնակցութեան կենսունակութեան գաղտնիքէ բանալին պիտի որոնել հետեւեալ մի շարք հանդամանքերի մէջ. —

Ամենից առաջ՝ Դաշնակցութիւնը հարազատ ծընունդն է, մարմինը մարմնից և ոսկըր ոսկրից, այն մնայուն և զօրեղ գործօնի, որի անունն է հայ ժողովուրդը: Մնեւելով հայ ժողովուրդի ծոցից և նրա իրական, ազգային պահանջներէ, բնականաբար նա կենդանի է այնքան ժամանակ, որքան դեռ չեն բաւարարուած հայ ժողովուրդի այդ պահանջները:

Դրա հետ միասին՝ Դաշնակցութիւնն օժտւած է և մի գեղեցիկ յատկութեամբ, որ իր հերթին նոյնպէս նրա կենսունակութեան մի աղբիւրն է հանդիսանում: Այդ այն է, որ նա, հմուտ բժշկի նման, սակնջը դրած հայ ժողովուրդի սրտին, լսում է նրա բարախումները, ճշտօրէն որոշում նրա ազգային առաջը պահանջները և մի շտեմանած անձնութեամբ նրանք իրագործման համար աշխատում:

Դուք գիտէ՞ք, ի հարկէ, որ մեր ժողովուրդը մի շարք ազգային պահանջներ ունի, որոնց թւում, սակայն, ամենաառաջին և զլիաւար տեղը բռնում է՝ արևի տակ իր սեփական հայրենիքն ունենալու և իր ճակատագիրն անկախօրէն, առանց որևէ արտաքին ոյժի միջամտութեան կարգադրելու պահանջը: Այդ պահանջը, իրամամբ, հայ ժողովուրդի ամենազերպազոյն պահանջն է նրա համար, որ նրա լուծելով՝ կլուծւի և մնացած պահանջներ մեծապէս մասը, իսկ նրա շլուծելով՝ այդ պահանջներից և ո՞չ մէկը լուծուել չի կարող:

Թէ ո՞րքան կենսական նշանակութիւն ունի անկախութեան կամ աւելի ճիշտ՝ քաղաքական ազատագրութեան պահանջը հայ ժողովուրդի համար, երևում է նրանից, որ հայ ժողովուրդը, իր անկախութիւնը վերջնականապէս կորցնելուց յետոյ, չարունակ երազել և տքնել է իր կորցրած ազատութիւնը կրկին վերատեղծելու համար: Դուք ամենքդ գիտէ՞ք Իսրայէլ Օրբի և այնուհետև եղած բազմաթիւ փորձերն այդ ուղղութեամբ — դեռ ժ՛լ դարից սկսած:

Սակայն մեր պատմութիւնը, որ ընդհանրապէս ժխտ է նման խնդիրների վերաբերմամբ, իր ծոցում պահած ունի մի շարք փաստեր, որոնք անսխալօրէն ապացուցում են, որ հայը, դեռ ժ՛լ դարից շատ առաջ, ձգտել է իր անկախութիւնը նորից ձեռք բերել:

Առաջին փորձը մենք տեսնում ենք Ստեփանոս Ե. Սալմաստեցի կաթողիկոսի օրով, 1584 թին: Այնուհետև և մինչև Օրբի գալիս են՝ Միքայէլ կաթողիկոսի (1562) և Յակոբ Գ. Ջաւղայեցի կաթողիկոսի (1678) փորձերը, որոնցից յետոյ նոր միայն գալիս են Իսրայէլ Օրբի, Դարիթ Բէդի, Յովսէփ արք. Արղուսեանի, Ներսէս Վարժապետեանի, Արմէնականութեան, Հնչակեանների և, վերջապէս Դաշնակցութեան փորձերն այդ ուղղութեամբ: Սրանց բոլորի միջոցները եղել են, յաճախ, տարբեր, սակայն նպատակը մնացել է միշտ նոյնը — շայ ժողովրդի ազատագրումը օտար լծից:

Դաշնակցութեան ոյժի և կենսունակութեան մէկ պատճառն էլ պէտք է որոնել նրա դրած այդ շատ ուղիղ իրագնդի մէջ: Նա հայ ժողովուրդի բազմաթիւ ու բազմազան պահանջների միջից ճշտօրէն ըմբռնեց նրա զերպազոյն պահանջը — ազատութեան պահանջը — և նրա իրագործումը դարձեց իր կէտ նպատակին, իր ծրագրի ու գործունէութեան ծանրութեան կենտրոնը:

Բայց մի կուսակցութեան կենսունակութեան ու յարատևութեան տեսակէտից դեռևս բաւական չէ, որ այդ կուսակցութիւնը լինի իր միջավայրի հարազատ, ծնունդը ու ճշտօրէն զիտակցի նրա կարևոր պահանջները: Դրա հետ միասին նաև հարկաւոր է, որ այդ կուսակցութիւնը իր ժողովուրդին առաջնորդի դէպքէ մի այնպիսի նպատակ, որ ընդունակ է մարդկանց երջանկութիւն բերելու և նրանց սրտերը ջերմացնելու: Ուրիշ խօսքով՝ հարկաւոր է, որ կուսակցութեան վերջնական կամ առաւելազոյն նպատակը լինի մի փարոս, մի արեգակ, որ կուսակցութեան ճանապարհը լուսաւորուելու հետ միասին նաև քաշի և դէպ իրեն ձգի մարդկային հոծ զանգւածը:

Եւ Դաշնակցութիւնը ունի այդպիսի մի վերջնական նպատակ իր առկումը: Հայ ժողովուրդի անկախութիւնը կամ ազատագրումը օտար լծից միայն մի կայան է, չափազանց կարևոր ու անհրաժեշտ կայանը՝ այդ վերջնական նպատակին հասնելու համար:

Իսկ հայ ժողովուրդի, ինչպէս նաև համայն մարդկութեան, երջանկութիւնը կարող է իրականանալ միայն այն ժամանակ, երբ ներքայ դրամատորական հասարակակարգը տեղի կտայ ընկերվարական հասարակակարգի, ուր այլևս չեն լինի կեղեքողներ և կեղեքողներ, ճնշողներ և ճնշւողներ, ուր ամէն մարդ իր աշխատանքի ու քրտինքի տէրը կը լինի և ազատութեան, հասասարութեան ու եղբայրութեան արևը յաւիտենապէս կփայլի ամբար:

Եւ Դաշնակցութեան ուղին այդ յաւիտենական արևի լուսով է լուսաւորւած:

Կենսունակութեան միւս պատճառը. — իւրաքանչիւր կուսակցութեան զանգւածը, իր շահերով և ըմբռնումներով պիտի համապատասխանի կուսակցութեան նպատակներին կամ ծրագրին: Օրինակի համար, չի կարող զօրեղ համարուել, անչափ չի կարող երկար ապրել մի կուսակցութիւն, որը բուրժուական լինելով, ունի աշխատաւորական զանգւած, կամ աշխատաւորական լինելով՝ ունի բուրժուական զանգւած: Դաշնակցութեան զանգւածը, նրա հիմքը աշխատաւորութիւնն է, որովհետև անկախ սեփական հայրենիքը և ընկերվարական կարգերի հաստատումը միայն աշխատաւորութեանն են հարկաւոր:

Բայց կայ մի խոչընդ պատճառ ևս. — Դա՛շնակցութեան յեղափոխական գործելակերպն է:

Ընդունելով հանդերձ, որ մարդկային յատաշարիմութիւնը աստիճանական զարգացման միջոցով է կատարւում, Դաշնակցութիւնը՝ որոշ դէպքերում ըն-

գումում է նաև թուրքերով, յիդալը՝ ընդհանրապես միջոցով գործելու անհրաժեշտութիւնը:

Դաշնակցութիւնը, շնորհիւ իր մարտական — յեղափոխական գործնականութիւնը, տւել է լեզիոններով հերոսներ, որոնք ամենքն էլ գոհարեւր են իրենց յանուն Դաշնակցութեան գաղափարների՝ մէկը միւսից աւելի փալլուն, աւելի հերոսական մահով:

Այս էլ Դաշնակցութեան ոյժի և կենսունակութեան մի խոշոր աղբիւրն է, որովհետև հերոսութիւններն ու հերոսները չեն մեռնում, այլ անվերջ ապրելով ժողովրդի սրտում ու բերանում՝ մի կողմից նորանոր հերոսութիւնների ու հերոսների պատճառ են լինում, միւս կողմից՝ զօրեղ կերպով կապում են ամենքի սրտերը այդ հերոսներին ու հերոսութիւնները ծնող ոյժին՝ Դաշնակցութեան հետ:

Մի պատճառ էս. — Դաշնակցութիւնը գործի կուսակցութիւն է: Այնտեղ, ուր մի ուրիշ կուսակցութիւն խօսքի փոթորիկներ կը հանէր, Դաշնակցութիւնը լուռ է, անխօս: Իրրե գործի վարպետ իր նմանը չունի նա: Նա այնտեղ է, ուր գործ կայ, ուր կանչում է նրան հայ ժողովրդի օգուտը — Տաճկահայաստան, Ռուսաստան, Պարսկաստան, Բալքաններ, Ամերիկա ամենուրեք: Չի կատարել հայ կենսեում քիչ — շատ նշանաւոր մի գործ, որին նա իր մասնակցութիւնը բերած չլինի՝ կամ իբրև նախաձեռնող, կամ իբրև ղեկավար, կամ իբրև սոսկ օժանդակող: Նա համակ գործ է, կենդանի գործ, որ չի սիրում բաւեր, չի սիրում խօսել, չի սիրում ճշալ և ցուցադրել իրեն:

Ճիշտ է, նրա այս «համարութիւնը» չէր կարող իր լայնատական ազդեցութիւնը չթողնել կուսակցական զանգաժի տեսակի պատրաստութեան վրա: Բայց ճիշտ է նաև այն, որ գործի լեզուն՝ լինելով ամենքի համար պարզ և հասկանալի՝ մեծապէս պիտի նպաստէր Դաշնակցութեան հմայքին և նրա ոյժի ու կենսունակութեան աղբիւրը հանդիսանար:

Եւ, վերջապէս, Դաշնակցութեան կենսունակութեան մի գլխաւոր պատճառն էլ այդ կուսակցութեան մէջ տիրող անձնագործութեան ոգին և բարոյական վսեմ սկզբունքներն են, որ Դաշնակցութեան մեծ հիմնադիրներէից անցնում են սերնդից սերունդ:

Դաշնակցութեան առաջին հիմնադիրները մարդկային մի — մի կատարելատիպ են եղել: Նրանց բարձր հոգու բազմաթիւ զեղեցիկ յասկութիւններից մէկն է եղել անծայր անձնագործութիւնը ո՛չ միայն հանդէպ հայրենիքի, ժողովրդի ու կուսակցութեան, այլ և հանդէպ ընկերոջ, հանդէպ իւրաքանչիւր մարդ — անհատի:

Նրանց հոգին ղեռն այսօր էլ սաւառնում է մեր կուսակցութեան գլխին. նրանց շուքն ղեռն այսօր էլ ջերմացնում է իրենց հետևորդներին և յորդորում նրանց՝ սրբութեամբ պահել իրենց և՛ անհատական, և՛ կուսակցական առաքելութիւնները, իսկ ամենից առաջ՝ իրենց անձնագործութեան ոգին: Հետևապէս, մի կուսակցութիւն, որ աղպարի զեղեցիկ ասանդներով է սնւում և որի համար անձնագործութիւնը մի սովորական երեոյթ է, չի կարող շարունակ զգալ իրեն չճգել նորանոր ոյժեր և, ուրեմն, չի կարող կենսունակ և ամուր չլինել:

Այս ամենից յետոյ, երբ Դաշնակցութիւնը կենսունակութեան և ոյժի այդքան աղբիւրներ ունի, թող մեր չակերտաւոր բարեկամներն ու թշնամիները ամէն կերպ պայքարեն մեր դէմ. թող ամէն օր թաղեն Դաշնակցութիւնը և ի լուր աշխարհի տարիտղեն, թէ Դաշնակցութիւնը մեռաւ, այլ ևս չկայ: Նրանց այդ վայնասունը և գոռում — գոռումը, ընդհակառակը, մի անհերքելի ապացոյց է առ այն, որ նրանք էլ տեսնում են Դաշնակցութեան հզօրանալը և չափազանց ջղայնանում դրանից:

Այո՛, Դաշնակցութիւնը գորեղ է և չի կարող մեռնել, քանի ղեռն չեն իրազորւած հայ ժողովրդի ազգային գերազոյն պահանջները, քանի ղեռն նա չի օտեղծել հայ ժողովրդի համար անկախ ու ազատ հայրենիք, չի հաւաքել աշխարհիս բոլոր կողմերում ցրւած հայութիւնն այդ հայրենիքում կամ նրա շուրջ և յաւիտենական արդարութեան արևը չի ծագեցրել հայ հայրենիքի երկնքում:

Իսկ այն օրը, երբ նա կատարեց իր այդ առաքելութիւնը, այդ օրը, հանդիստ խղճով, կարող է քաշւլ պատմութեան ասպարէզից, որովհետև նրա դոյութեան նպատակն ու երազն էր՝ հայ ժողովրդի երջանկութիւնը, իսկ այդ երջանկութիւնն արդէն իրականացած է:

ԻՐԱՋԵԿ

Չայն մը անցեալէն

1917-ի Ռուսական Մեծ Յեղափոխութեան մեղքալուսին օրերն էին...

Ռուսական բազմամիլիոն ժողովուրդի հետ մենք՝ Արևմտահայ տարազիրներս ալ զոհ էինք և ուրախ, օրւայ ազատութեան ի տես: Նախ անոր համար, որ ազատութիւնն ինքնին զարցր է ու հրապուրիչ, անկախ իր պատճառած դառնութիւններու և հիասթափութիւններու և երկրորդ՝ անոր համար որ անկարագրելի կորուստներէն հաղթ, հնարատրութիւն պիտի տրւէր մեզ, վերապաղը հայութեանը՝ դուրս ղենլու իրաւունք ունենալ սեփական հայրենիքին մէջ:

Օրւայ պահանջն էր սակայն սթափուել, ամփոփուել ու կազմակերպուել, այնքան ծանր ու մահացու կորուստներէն ետքը—անմասն ու անբաժին չ'մնալու համար արդարութեան պարզւեներէն:

Այս մտահոգութեամբ—յեղափոխութենէն մի քանի ամիս վերջը 1917-ի մայիսին—Երևանի մէջ դումարեցաւ արևմտահայ առաջին համադումարը — նախաձեռնութեամբ արևմտահայ քաղաքական կազմակերպութիւններէ:

Այս համադումարէն անմիջապէս ետքն էր ահա, որ Երևանի մէջ դումարեցաւ Հ. Յ. Դ. Հայաստանի Բիւրօի շրջանի Ռայժմական ժողովը:

Պատգամաւորներ ունէին ժողովին արեւտեան Հայաստանի վերապրող բոլոր կազմակերպութիւնները։ Ինքեկայ էին նոյն լըմանի անհատ գործիչներէն և պատասխանատու դէմքերէն շատերը։ Ժողովի կազմն ինքնին յուզիչ էր, որպէս ներկայացուցութիւն երբեմնի շնչող, բազմանդամ ու կենսունակ կազմակերպութեան— յուսադրիչ էր որպէս ապացոյց վերապրողներու գործերու և ապրելու ուժի կամքին։

Հիմա, երբ կը պատկերացնեմ առջեւ ժողովասրահը, դառնութեամբ կը դիտեմ այն հոյակապ դէմքերը որոնք աւաղ հեռացան մեզմէ ընդմիջտ, ձգելով մեզ առանց իրենց շնչող ու խրախուսող ուժին։

Ձեմ ուզեր անդրադառնալ ժողովի այխտանքներուն, որոնք այսօր կորսնցուցած են իրենց այժմէակահնութիւնը։ Կայ ցաւ մը սակաւ, որը ինչպէս երեկ այսօր ալ կապրի մեր կուսակցութեան ու մեր ազգային կեանքին մէջ։ Սե ալը ցաւէ վրա էր որ հրաւիրեց մտածել մեզ, մեր ամենուս սիրելի Արամը, երբ որոտնդոտտ ծափերու մէջէն մեր հոյակապ վարպետ Ռոստոմի կողմէն հրաւիրեցաւ իր բացման խօսքն ըսելու։ Դժուար է յիշել այսօր այդ խրատիչ ճառը իր ամբողջութեան մէջ։ Ինը երկար տարիներէն յետոյ, բայց կը լսեմ դեռ Արամի այն խօսքերը, որոնք կը վերաբերէին մեր ներքին ցաւերուն։ — «Այսօր երբ մենք պարտաւար ենք հաշիւ մերկայացնելու մեզ, մեր երկիկ գործունէութեան մասին դրամցից գծելու համար մեր վաղամ աշխատակների ծրագիրը — ես ուզում եմ պարզել ձեզ մի արիւշ դառն իրողութիւն, որի դէմ պետք է լարել մեր բոլոր ճիգերը։ Մենք գտնում ենք մի աւելի տեսար նամարը քշմամիի դէմ, որի հասցրած վտանգները աւելի ծանր է լինելու — քան մեր օտար քշմամիները։ Դաշնակցութիւնը դուրս է արծիւ բազմաթիւ վտանգներից, գլխաւորաբար նրանով, որ նա ունեցել է բարոյական ուժիկը ըմբռնումներ։ Դժբաղդաբար, այսօր մեր մէջ ես նախկին չափով չեմ տեսնում փոխադարձ յարգանքի, հաստի, սիրոյ ու զոհաբերութեան այն ըմբռնումները, առանց որոնց ոչինչ շինել չենք կարող։ Ամէն բանից առաջ ես կուզիի, որ մեր կուսակցական մերթիւն կեանքում այս պակասը լցուի...»

Այդ օրերուն շատերու համար դուռէ ըմբռնելի չէին այն խօսքերը, որովհետեւ հնարաւորութիւն չուներէնք աւելի լայնօրէն անդրադառնալու նման հարցերուն։ Յուսական յեղափոխութիւնն ևս իր կողմէն կը համամանափակէր մեր ըմբռնողութիւնը այս ուղղութեամբ, որովհետեւ օրայ նոր նշանաբաններն էին գինովցողը բոլոր վրա երեակայողներուն։ Տեսակ մը տկարութիւն ունէինք բոլորս, մեր ներքին ցաւերու նկատմամբ և այնքան ալ տրամադիր չէինք խրատներ ըսելու ու իւրացնելու, մանաւանդ որ զի մը զտիրացուական խրատներ էին մեզ թելադրածները։

Անցան այդ օրերը, մեր կեանքը գանազան նոր ու անպատելի փոշիերէն անցաւ — ապրիցնելով մեզ դառնութեան, յուսախարութեան, նաև քաղցրութեան զգացումներ։ Ձրիշնքը դէպքերն ու մարտամանութիւնները, որոնք այնքան թարմ են դեռ ևս ըսենք միայն, որ ապրիցնիք 1917—20 — և 1920-էն ետքը եկող տարիները, որոնք մէկ հսկայ պատմութիւն են պահած իրենց մէջ։

Այդ բոլորէն ետքը, Հիմա աւելի քան երբեքէն կը ճանշնամ մեր մեծ ընկերով մատնանշած թշնամիները իրենց բոլոր աւելիչ ու սպաննիչ ազդեցութիւններովը։ Հիմա դառնութեամբ կը տեսնեմ այն, նաև մեր ազգային թէ կուսակցական կեանքի մէջ այն աւերածութիւնը, որ կը պատճառէ փոխադարձ հաւատքի, սիրոյ, յարգանքի ու զոհաբերութեան պակասը։ Թող ո՛չ ոք ըսէ ինձ, թէ՛ ասոնք բոլորը քանական ծնունդն են մեր ժամանակներուն։ Թող ո՛չ ոք ըսէ թէ մեր վերջին դժբաղդութիւններէն մնացած անխուսափելի ժառանգութիւններն են ասոնք։ Կրնան այդ բոլորը որոշ չափով ճիշտ ըլլալ, բայց ճիշտ չեն համար ամբողջութեանը մէջ։ Ծիշտ չեն, ճիշտ չեն նաև որ համար, որ այսօր աւելի քան երբեքէն կը տեսնեմ վճռական կամքը ապրելու, մեր բոլոր իրաւունքներու պահպանութեան համար։ Ապրելու հաւատք ունեցող ազգ մը կամ անկէ ծնած կուսակցութիւն մը—չի կրնար թոյլատրել իր մարմնի տկարացումը այս կամ այն հիւանդութիւնով։

Դաշնակցութիւնը իր սուրենակ տարիներու գոյութեան ընթացքին ապրել է հայութեան բոլոր ցաւերն ու տառապանքները, ունեցած է փառքի և յաջողութեան փայլուն շրջաններու հետ պարտութեան և յուսալքութեան շրջաններ ալ։ Բայց երբէք մեր գոյութեան անհրաժեշտութիւնը այնքան չընտան չէ եղեր, որքան ներկայիս— և երբէք մեր գոյութեան պահպանումը այնքան ծանր չէ եղած, որքան այսօր։ Տարբարադարձաբար՝ կարծես թէ այս կէտն է, որ կը վերսկէ մեր մտածողութիւնն, և կամ սխալ միջոցներով է որ կը ծօտենանք մեզ պահանջարկ վտանգներուն։ Ձէ՛ք լսե՛ր Արամի ձայնը, որ անկերը կը փոփոխայ յանձնարարելով պահպանումը զբարոյական ուժիկը ըմբռնումներուն։ Ձէ՛ք զգա՛ր, որ այսօր ժամանակն է աւելի լըջօրէն ու ստիպողաբար անդրադառնալու այդ պակասի վրա։ Մեր երէկն ու այսօրը կ'ստիպեն մեզ մտածելու խորապէս, կ'ստիպեն մեզ սթափուելու և յետ կանգնելու պատմութեան կողմէն մեզ վստահած ժառանգութիւնը։ Ամէն մէկ բարոյալքում, ամէն մէկ թուլութիւն ոճիր է այլ ևս երկրի՝ անհետացած ու այսօրայ՝ վերապրող սերունդի նկատմամբ։

Միակ հարցը, որ այսրով է այսօր և անյետագէլի, այդ այն է, որու վրա մտածել յանձնարարեց մեզ մեր մեծ ընկերը։ Այն օր, երբ մենք բոլորս թէ որպէս կուսակցականներ և թէ որպէս Հայ անհատներ, փորձենք կանգնեցնել մեր մէջ այդ բարոյական ըմբռնումները, ես կը հաւատամ, որ զգալի չափով մեզմէ պիտի հեռանան շատ շատ անորոշութեան ու տարտամութեան զգացումներ։

Մեր ղեկավար ընտրանին, որը զոհ գնաց մեր կեանքի պայքարներուն, այս միակ կտակն է ձգած մեզ, մեր գործի յաջողութեան, որպէս ամենակարեւոր ատաղձը։ Ըմբռնե՛ք վերջապէս, որ եթէ անկարող ըլլանք այս ուղիով զալիլ, պիտի երևան դան նոր ուժեր, թէկուզ մեր այս օրերու անապատէն, որոնք աւելի ուժեղ և վճռական կամքով պիտի շարունակեն յայն, ինչ որ շարունակել չըրցանք մենք։

Բայց պիտի ընդունեն՞ք մենք այդ անարգանքը պիտի ուղեղն լսել Արամի ու Արամներու ձայները, որոնք այդ ժամանակ աւելի բարձրաձայն պիտի կանչեն

մեր երեսին— «առանց բարոյական ուժի, առանց յարգանքի, հաւատքի, սիրոյ, ու գրհաբերութեան զգացմունքների սերունդը ո՛չ միայն պէտք է պարտուի որպէս մի ուժ հանրային կեանքի մէջ, այլ և պէտք է պարտուի ամենավատ մահով...»

Ես հաւատք մ'ունիմ սակայն, և այդ հաւատքը կըլէ ինձի. եթէ տարը ամբողջ տարիներ Դաշնակցու-

Վ. ՍԵՐԻՐԻՍԻԱՆ

թիւնը դիմացաւ այս ներքին վտանգաւոր հիւանդութեանը, նա պիտի սպրի վերակազդուութեամբ, և եկող տասնամեակի վերջին շրջանին նա որպէս առողջ և կենսունակ ուժ պիտի ըսէ բարձրաձայն — «ես նոյն ինքն հայ ժողովուրդն եմ—երէկ հիւանդ ու տկար, այսօր առողջ և ուժեղ. թող հանգիստ ըլլան անոնք, ովքեր իմ ցաւերովը տառապեցան և իմ հիւանդութիւնները մատնանշեցին, և թող զոյնն նոքա, ովքեր իմ վաղահաս մահը երգեցին...»

Ս. ՏԵՐ ԹՈՎՄԱՍԵԱՆ

Յ. Յ. ԴԱՇՆԱԿՑՈՒԹԵԱՆ ՕՐԻԱՅ ԱՌԹԻԻ

«Զարթիր, գարթիր եերիք ննջես, քա նոր կեանքի արշալոյսն եմ»:

«Ման կամ ազատութիւն» — ահա այն նշանաբանը, որի շուրջը 36 տարի առաջ հաւաքուեցան դանազան յեղափոխական խմբակներ, որոնք խանդավառաւ հայ ժողովրդին ծառայելու երազներով՝ հիմը դրին «հայ յեղափոխականներու դաշնակցութեան», որը եղաւ Հ. Յ. Դաշնակցութիւն կուսակցութիւնը:

Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը, մեր կեանքի յառաջադիմութեան բնական և անհրաժեշտ գործօնը, հայ ժողովրդի Քաղաքական իդէալի ամենաբարձր արտայայտութիւնն է եղած:

Նա հայ ժողովրդի ծոցէն ծնւած կուսակցութիւնն է, հայ-ժողովրդին ազատագրող դիւցազնը, որի հաւա-

սարը զեռ չէ ծնած հայ աշխատաւորութիւնը:

Թող անշար դատաւոր — պատմութիւնը դատի կանչէ Դաշնակցութիւնը և ճիշտ հաշիւ պահանջէ նորա երբեմնի անհամբեր փոթորկանման քաղաքործութիւնների մասին. բայց և այնպէս ապագայ հայ պատմագիրը հիացած է մնալու Դաշնակցութեան՝ անձեւերութեան, վառ հայրենասիրութեան, հայ ժողովրդի իդէալը մարմնացնող այն դիւցազներու վրա, որոնք կամք են ունեցել հայութեան զոհասեղանին դնելու իրենց ողջ կեանքը՝ և որոնք պարզելով «մահ կամ ազատութիւն»՝ հարիւր հազարաւոր զոհերու արեան գնով 1918թ. մայիս 28-ին իրականացրին մասաւր հայ աշխատաւոր ժողովրդի փայտայած գաղափարը՝ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԱՆԿԱՌՈՒԹԻՒՆԸ: Հայ ժողովրդի դարաւոր ստրկութեան մէջ կազմած նկարագիրն ազնւացնող և բարձրացնող Դաշնակցութիւնը 1918 թ-ի ակտով եկաւ ցուցադրելու հայ կեանքի մէջ գերմարդկային զոհողութիւններով առաջացած ժողովրդական ըմբոստացումներու և դիտակցութեան յարթանակը:

1918թ. Բաթումի դաշնագրով Հայաստանը ամփոփւած էր Սեւանի և Արագածի շուրջը գտնւած 11,000 ք. քիլ. տարածութեամբ լեռների ու ձորերի մէջ. և Երևանից վեց քիլոմետր հեռաւորութեան վրա գտնուած էին տաճկական յառաջապահները: Այդ առնի մասուկ Հայաստանը ունէր միայն Երևան քաղաքը, այն էլ մեծ չափով վնասուած յեղափոխութեան և պատերազմի ընթացքին, զուրկ միանգամայն պետական կենտրոնական հիմնարկութիւնների սեղաւորելու հնարաւորութենէն:

Երկաթէ պարիպներով շրջապատուած այս փոքրիկ / երկրի մէջ ստիպւած էր պատսպարան հինտուել մէկ միլիոնէն աւելի անաւեր գաղթական ժողովուրդը:

Հաղորդակցութեան միջոցներն էին՝ վեց քիլոմետր երկարութեամբ երկաթուղագիծ, մի քանի հասկիսարխուս վազոն և շոգեշարժ: Մասուկ Հայաստան-

Ս Ի Ա Մ Ա Ն Թ Օ

նը, առանց չափազանցներու, ներկայացնուած էր գաղթականների և սովածների մէկ երկրէ:

Ի՞նչ չէր այն ժամանակ թերահաւատների թիւը Հայաստանի կենսունակութեան ու յարատեւութեան վերաբերմամբ: «Մշակ» թերթը, որ արտասայտիչն էր ուսմկավար հոսանքի, այդ օրերում առաջարկ արաւ հրատարակել Հայաստանի գաղափարից և այն կցել Աղբրէլանին:

ժողովրդի տնտեսական բոլոր աղբիւրները ցամաքել էին և մեռած վիճակ մէջ էին գտնուում. շատ չնչին էր այն բախտաւորների թիւը, որ հնարաւորութիւն էր ունեցել քանկելու ու հաւաքելու բերքը:

Տաճիկների գործած աւերը հայկական հողերում սարսափելի էր. փչացած էին՝ բոլոր կայարանների ջրամբարները, ճանապարհները, գիւղերը: ամբողջ երկիրը տակն ու վրա էր եղած. ժողովուրդը կոտորուած էր հարիւրներով՝ համաճարակ հիւսնդութիւններից ու սովից:

Այս էր վիճակը մանուկ Հայաստանի, երբ Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը մտաւ ծանր լուծի տակ և յանձն առաւ միախակ հայ զաղաքական կեանքի ղեկավարութիւնը, որովհետեւ անհնարին եղաւ ապահովել ուրբիւնների մասնակցութիւնը:

Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը յիշեալ ծանր պայմաններում ստանձնելով Հայաստանի ղեկավարութիւնը, սկսաւ զգալի արագութեամբ կազմակերպել պետական և հասարակական մեքենաները ու անցաւ դարմանման գործին: Եւ յենում հայ ժողովրդի շինարարական կորովի վրա, կարողացաւ մէկ — երկու տարւայ մէջ նորագէլ տալ բոլոր կայարանները ու պահպանների տնակները, Ալեքսանդրապոլի ուումբերի պայթումից աւերած կայարանի տեղ շինեցաւ նորը, աւելի ընդարձակ և յարմար: Նորոգեցան երկաթուղային արհեստանոցները, ձեռք բերեցին անհրաժեշտ գործիքներ և սկսեց բուռն աշխատանքը գիւղեր ու ցեղեկ փոխ առ փոխ: Կարճ ժամանակէլ մէջ նորոգեցին բաւականաչափ շուգէրածեր ու վազոններ. կանոնաւորեց երթեւեկութիւնը թիֆլիզի ու Երևանի միջև. կառուցեցաւ Երևանի նոր կայարանը. կարողացաւ վերջացնել Կոլքը էլմիածին երկաթուղապէծ կառուցանելու ուսումնասիրական աշխատանքները: ձեռնարկած էր Ղարս—Օլթի երկաթուղապէծ ուսումնասիրութեան և այդ աշխատանքներու առնեն էր, որ զոհ դացին ինժին. Սատիսեսնը և սերինիկ Միքայէլեանը:

Աւանայ լճի վրա բացի առագաստանաւերից սկսան աշխատեցնել մատորներ «Աշոտ երկաթ» և այլն: Երևան բերեց «Գեղամուշ» բաւականին մեծ մատօրը:

Կառուցեցան Շամադինի և Գէշէլէնդի խնուղիները, հաստատեցաւ աւտոմոբիլային հաղորդակցութիւն Երևան — Դիլիջան — Ղարաբլիսէ գծի վրա: Հեռախօսային հաղորդակցութիւններ հաստատեցան՝ Երևան — Էլմիածին — Բզզիբ. Երևան—Ախտա—Դիլիջան — Իլւան ու Երևան — Ղամարլու: Երևանի մէջ հաստատեցաւ ուէեղ Ռադիօ կայան և քանի մը տեղեր ալ փոքրիկ ուադիօ — կայաններ:

Հայաստանը լինելով երկրագործական երկիր, ամենամեծ ուշադրութիւն դարձեցաւ գիւղացիական ջաբալած տնտեսութիւնը վերականգնելու և զիւլատնտեսութիւնը բարձրանելու վրա: Գնեցին բաւականաչափ եղինք և բաշխեցին ժողովրդին. մեծ քանակութեամբ ձեռք բերեցին շեգապիւն և այլ տեսակի գիւղատնտեսական և կաթնատնտեսական գործիքներ, մեքենաներ, հնձելու և ցաքանելու մեքենաներ, գութաններ, մանգաղներ, սրակտորներ և այլն, որոնք բաժանեցին գիւղացիներին. արակտորները սկսեցին աշխատել գիւղատնտեսների հսկողութեան տակ: Գիւ-

ղացիներին բաժանեց սերմացու՝ ցորեն և դարբ, երեք հարիւր յետոն հազար փիթի աւելի. ազգայնացեցին հողերը և տրեւցին աշխատուող գիւղացիութեանը. հայ գաղթականները համարեայ բաւորն էլ տեղաւորեցին կամ առանձին գիւղերի մէջ, կամ խառն և նրանց տրեւց հող մշակելու համար:

Նկատի ունենալով որ այդգործութիւնը մեր հիմնական մշակութիւններից մէկն է, ամենամեծ ջաբալած ենթակայ այդգործը տրեւցին մասնաւոր անհատներին մշակելու. կարգ մը այդգործներու ալ տրեւցաւ դրամական աջակցութիւն: Լուրջ ուշադրութեան աւանցաւ Սարգարի այգին. իբրև փորձնական ազգարակ յանձնեցաւ գիւղատնտես Թումանեանին, որը արդէն սկսել էր զարգացնել պտուղների տեղական տեսակները. ստանձին ուշադրութիւն էր դարձրած բանջարագործութեան և ծխախոտի մշակոյթի վրա:

Ձեռնամուխ եղաւ Հայաստանի քնական հարստութիւններու ուսումնասիրութեան. այդ նպատակի համար կազմակերպեց մասնադեւտներէ յատուկ յանձնախումբ ինժիներ Ջաւախլիին ղեկավարութեամբ, որոնք մանրամասն ուսումնասիրեցին Ղրային ուժերը, էլէքտրական էներգիան, ռոտոման խոշորը և այլն. պատրաստեցին անհրաժեշտ յատակագիծեր և նախահաշիւներ՝ էլէքտրական կայարանների և ջրանցքների, որոնց մասին խորհրդային կառավարութիւնը իբրև նորութեաներ տարիներ շարունակ բէկամային յայտարարութիւններ է անում:

Նախ քան պատերազմ գոյութիւն ունեցող ջրանցքներից նորոգման ենթարկեց «Մամոն» ջրանցքը ինժիներ Ջաւախլիին նախագիծով հիմէն վերանորոգեց թոխմախան գէօլի ջրամբարը: Երևանը հեղեղների աւերածութիւնից փրկելու համար Ջաւախլիին կազմած նախագիծով ձեռնամուխ եղաւ նոր ջրանցքի կառուցման, որը հեղեղի լուրջ իր մէջ առնելով պէտք է հոսեցնէր Հրազդան դէտը, իսկ հարկաւոր պարագային «Մամոն»-ի ջրանցքը: Այժմեղ շարաւ միապետութեան օրից կիսատ մնացած էլմիածնի ջրանցքի կառուցումը աշխատանքները վերջացրեց, բայց չը վիճակեցաւ բացման փառքը վայելելու, այդ փառքը բաժին ընկաւ խորհրդային վարչութեան, որը ամիսներ շարունակ բեկկամ էր նիւթ տեց յայտարարելով ջրանցքի կառուցումն իր սեփական աշխատանքի արդիւնք:

1918 թւին կազմել էր տւել ինժ. Ջաւախլիինին Երևակի ջրանցքի նախագիծը և նախահաշիւը, վերջացուցած էր հետախուզական բոլոր աշխատանքները: Ալեքսանդրապոլի զաղաքային ինժնավարութիւնը երեք կէտերում ամբարել էր հարիւր հազար փուճ ցեմենտ, այդ նպատակի համար պարբաւտամ էր երեք հարիւր հազար բուրլու ներքին փոխառութեան տոմսեր և ինժ. Ջաւախլիինը տեխ. Վելվելեանի հետ սկսել էին աշխատանքները, բայց Գեմալի պատերազմները եկան խանդարելու սկսած գործը:

Դաւթեանների ջաբալած ու աւերած կաշի գործարանը վերաշինեց և աշխատեցրեց. բացի այդ բացաւ երեք նոր կաշի գործարաններ՝ Երկուր Երևանի մէջ՝ Ընկերներ Տ. Ջօրեանի և Ստեփան Ջարգարեանի հսկողութեան տակ. իսկ մէկն ալ Ղարաբլիխա Աւազ վարդանեանի հսկողութեան տակ: Երևան, Ալեքսան-

գրապօլ հիմնեցին օճառի և ծխախոտի գործարաններ: Սարիզամշի մէջ կազմակերպուեց ատաղձի խոշոր գործարան, որը գտնուում էր Եփ. Օղաբաշեանի նսկողու-

ՀԱՅ ԹՒՐԱՌԵԱՆ (Հնայ)

թեան տակ: Կարգի բերեցին Երևանի, Ալեքսանդրապօլի, Դիլիջանի և Վաղարշապատի քաջաբաժնէ կէֆտրական կայանները:

Առանձին ուշադրութեան արժանացաւ կրթական գործը. բացուեցին նոր երկրորդական վարժարաններ՝ Վաղարշապատի, Դիլիջանի և Ղարաքիլիսէի մէջ. զեղաանտեսական դպրոց Նոր - Բայազետի մէջ և համալսարան պատմա — լեզուաբանական ու տնտեսագիտական ֆակուլտետներով: Ընկերներ Ն. Աղբալեանի և Ղազարեանի օրով մշակուեցաւ եօթամեայ տարրական աշխատանքի դպրոցների ծրագիրը. դարձ տրեւց բոյսկառուների կազմակերպութեանը: Այդ կազմակերպութեան ստեղծողը ու զարգացնողը Երևանում եղաւ չէչկացի մի երիտասարդ, որի հմտութեան, եռանդի շնորհիւ դուրսը համարեայ տղայ շմտաց և բոլորն էլ մտան սկստուական շարքերի մէջ: Ճիշտ է նրանք չունէին ունիֆօրմ, գուրկ էին արտաքին ցուցամոդական երևույթներից, բայց նրանց մէջ գոյութիւն ունէր՝ գովելի կարգապահութիւն ու աշխատասիրութիւն: Վերջերը մարզական և սկստուական կազմակերպութեանը էլ աւելի ուժ տալու համար, Պօլսից հրաւիրուեցին մասնագէտ ուսուցիչներ:

Ոյժ տրեւց «Հայկօպ»-ին, որը սկսեց լծել արտադրողական և արդիւնաբերական աշխատանքներին ևս:

Դաշնակցութեան վերաշինական աշխատանքների զուլի գործողը եղաւ Հայրենիքի վերաշինութիւնը՝ ստեղծագործումը հայ ժողովրդով բնակեցում Հայաստանի, որի անունից այսօր ճառոււմ են համայնավար «Հայրենասէրները»՝ բայց նոքա փոխանակ ոյժ տալու վերաշինութեան սրբազան աշխատանքին, տեղաւորելու ցիր ու ցան եղած դաղձակահոտութիւնը հայրենիքի մէջ, ընդհանրապէս պիտի փակել են Հայրենիքի դռները տառապող Հայրենակիցների առաջ և բրկարաց սկսել են ընդունել թուրքերին, դաւաճանելով իրենց այս ստրկամիտ քաղաքականութեամբ հայ ժողովրդի սրբազան երազին՝ հայրենիքի գաղափարին:

Ահա համառօտակի այն վերաշինական և ստեղծագործական աշխատանքները, որ Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը՝ ստեղծագործող հայ աշխատուոր ժողովուրդը կատարեց երկու տարւայ ընթացքում լուռ և առանց լիկլիամի. որովհետեւ Դաշնակցութիւնը, նրա բազմաթիւ նահատակներն ու զեկամարները զյանայս մշակ են եղած և մշակները անչցած են այլևս վարիչ ըլլալու դիտումներ ունենալէ:

Այս է պատճառը, որ երեսուն և վեց տարի յետոյ, այսօր էլ Դաշնակցութիւնը գօրաւիզ ունենալով հայ աշխատուոր ժողովրդի արդար իրաւունքները, նորա դէպի իրեն ունեցած վստահութիւնը և անխորտակելի յոյսը, խորունկ զիտակցութեամբ ու վճռականօրէն, յանուն հայ ժողովրդի և երկրի լիակատար ազատութեան շարունակելու է իր ուղին, մինչև որ կը տիրանայ իր իրաւունքին՝ անկախ Հայաստանին և հայ աշխատուորը իր արդար աշխատանքին: Իսկ մինչ այդ սերունդները պիտի կրթեն հասարակական այն դաւանանքի վրա, որ պայքարների մէջ կուեց ու կոփեց մեր ժողովրդի հարազատ քաղաքական գաւաիւր — Դաշնակ՝ ձմարունչու հայութիւնը, մեր ժողովրդի նոր ու թարմ ցութիւնը:

Այս համոզումով ամէն մի դաշնակցական պէտք է վառ պահի իր հոգում մեծ յեղատիտական Հարովի խօսքերը՝ «Յեղափոխականներին կազմակերպում կուսակցութեան ոյժը միակ յուսատու գեմքն է ժողովրդական ազատագրութեան քանակապարիսի բնկած խնջնդտուների վերացման գործի մէջ: Կուսակցութեան ամէն մէկ անդամի, նրա իրաւաճիւր մէկ զինուորի պարտականութիւնն է ի սպաս դնել իր ուժերը նրա գօրացման, կուսակցութեան իդէալի իրագործման համար»:

Ա. ՇԱՐԱՌԵԱՆ

Հայ ժողովրդի բարեկամը

Հայ ազգային պատմութիւնը «Հայկ» էն սկսեալ անվերջ շարան մըն է գոյութեան օրհասական պայքարներու, մեծ ճիգերու. ֆիզիքական գոյութեան, հայրենիքի, հաւատքի, դոյքի և պատուի պահպանութեան համար:

Դարերու այս պայքարներու ընթացքին ո՞վ պաշտպանեց մեզ, ո՞վ օգնութեան ձեռք կառկառեց — ոչ ոք, բացի նոյն ինքն հայէն՝ այն պահուն, երբ ան իր սպերու իրաւունքի, արդար դատի համար դուրս կուգար պայքարելու միացած և միակտու ճիգերով, յանձին ցեղին լուսադոյն, անձեւէր գաւակներու: Ահա թէ ինչու այսօր դեռ մենք կանք ու կ'ապրինք:

Մէկը այն մեծ ու գեղեցիկ պայքարներէն որ պարտադրեցաւ մեզ մղել, երբ զոյուժեանս, լինելու և չ'լինելու մեծ երկընտրանքի առև կը գտնուէինք, մէկը այն ինքնապաշտպանութեան պայքարներէն, որ ի յայտ բերաւ մեր ըմբոստ ու խիզախող ոգին՝ դահճի, բիրտ ոյժին դէմ—այն, որ այնքան գեղեցիկ հոգեկան պարտումով գրգռ հայ ուղղիկն ու ժողովուրդը իբր անմոռանալի պարծանքի ու յաղթանախի մի կրթող, դա 1915-ի Վանի «Ապրիլեան ինքնապաշտպանութիւնն» է: Երևակայեցէ՛ք Վան քաղաքի կէսը — ամբողջ Հայկական թաղամասը չըլլապատեա՞ծ թուրք խուժանով, կանոնաւոր, վարժ զօրքերով, դիմաճ առատ և լաւ զէնքերով, մեծ թնայանութեամբ: ասոնք ամբողջ 28 օր դէշեր ու ցորեկ պայթուցիկ ուժերբրու ու դնտակներու կարկուտ կը տեղացնեն հայ դիրքերու վրա: ու հողէ պատերու ետև դիրք բռնած հայ ուղղիկը (երեկոյս առան և հպատակ ժողովուրդը) կը կուրի, կը պրկուի, կը դաւարուի: Վերի յարկը կը քանդուի, նա վարի յարկը կ'իջնէ կուրու շարունակելու, խրամներու մէջէն կը կուրի: ցորեկ ատեն քանդաճը, դէշերը կը շինուի: Բոլոր կուսակցութիւնները հարադատօրէն և այնքան գեղեցիկօրէն համերշխ, կը կուրին եղբայրօրէն՝ հասարակաց թշնամիին դէմ: Կազմած է զինուորական շտաբ Արամի և միւս հոսանքներու պետերու ղեկավարութեամբ: Ոսկերչիները վառօղ ու փամփուռու կը պատրաստեն, ՓանՖառը զինուորական քայքայողներ կը նսազէ յարձակումի ենթակայ դիրքերուն մէջ, կիները հագուստ, վիրակապ կը պատրաստեն, երեխաները, բոլորը, բոլորը իրենց բաժին ինկած զօրծը կը կատարեն: Ասոց դէմ 28 օր շարունակ ատամներ կը ճատացնելէ ետքը, թշնամիին հարկադրեց փախուստի դիմել, երբ հիւսիսէն ալ հայ կամաւոր եղբայրները օգնութեան հասան: Ահա մի քանի դիմեր միայն այս վեհ օրերէն:

Այսպէս կուսեցաւ և փրկեցաւ Վանի ժողովուրդը: Արդեօք հրաշքի՞ կամ պատահականութեան՞ արդիւնք էր այս փառաւոր ինքնապաշտպանութիւնը — ո՛չ, հազար անգամ ո՛չ: Ո՛վ չէ կարող կուրել կամ շուճի գէնք, նա կը կոտորուի:

Հայ ժողովրդի Ֆիդէլական գոյութիւնը սխտեմաբիկ կերպով ընաջնջող և անոր գետնաքար շարկութիւն պարտաբող սուլթաններու դահճի բռնակալութիւնը շատ ծանր կը ճնշէր հայերու վրա: Մեր ցեղի ապրելու կամքը և այս անասնական կեանքի անհանդուրժելի դժոխային վիճակը 90 — ական թակահներէն աւելի դաժանօրէն կը ճնշէին հայ մթնոլորտի վրա, որը ծանրացաւ, ծանրացաւ և իբրև մի ցափուտ բողբօք փոթորիկէց հայ լաւագոյն երիտասարդութիւնը: Այդ դիրքագրուած հողիները տանջեցին, զգացին մարտ երկրի հայութեան խաչելութիւնը, երկունքի մտան ու ծնան ազատութեան ու անկախութեան զաղափարը: Ու անա ազատութեան զաղափարի այս առինջնող վեհ կայծերը սկսեցան ու հրդեհեցին ամենուրեք այն հայ հողիները, որ ըմբոստ ցատումներու ընդունակ էին. ու ծնաւ ՀԱՅ ՅԵՂԱՓՈՒՈՒԹԻՒՆԸ:

Թշնամիին կրճատ էր ակնները, աւելի պրկեց իր երկաթէ ճիրանները, անլի մոլեգնօրէն կոտորեց,

խակ գոհը ապրել կուզէր: Խանասորի արշաւանքը, Սասունի ապստամբութիւնը, Պանքալի ցոյցը ևն՝ հինգ դարէ ի վեր լուսեղան դատապարտած հայութեան առաջին ըմբոստ խօսքերն էին — նոր խօսքեր հայ յեղափոխութեան կողմէ՝ ուղղած բռնակալ սուլթաններուն:

Ու Հայ Յեղափոխութեան դրօշի տակ զործեցին հայ քաղաքական կուսակցութիւնները, որոնցմէ մէկը՝ Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը՝ քաղց հայ ժողովրդի հետ, անոր կտրած երկար ու փշալից ամբողջ ճանապարհով մինչև այսօր՝ իր ամբողջ կեանքն ու ուժերը ներարեւելով հայ ժողովրդի Ֆիդէլական գոյութեան պահպանման, անոր ազատագրութեան և քաղաքակրթութեան սեղանին:

«Դաշնակցութիւնն» էր որ անկեալ վիճակէն քաղցը, զուրս հանեց հայ ժողովուրդը, ազատութեան կրակը վառեց անոր հողիին մէջ, գէնքը դրաւ ձեռքին, որ այն կանգնեցուց արշաւարհի առաջ՝ իբր մի ցեղ, որ ընդունակ է պայքարի և ինքզինքը արժեցնելու անկախութեան համար: Սա դէպի քաղաքակրթութիւնը առաջնորդող վերելքն էր, առաջին քայլն՝ դժուար բայց վստահելի, ապրել կրեանալու համար իբր մարդ:

Հ. Յ. Դաշնակցութեան վեթերաններէն Ա. Վահանը, երբ ինքնապաշտպանութեան մասին կը խօսէր Վանի մէջ, կըէր՝ «Ամեն մի կենդանի էակ իւրայայտուկ գէնք ունի ինքզինքը պաշտպանելու. ամօ՞թ մարդուն, հայ մարդուն, էթէ՛ նա ինքզինքը պաշտպանելու զործին մէջ անասունէն ալ վար կը կանգնի»: Ինքնապաշտպանութիւնը դժբախտաբար Արեւելի մէջ մեր գոյութեան հրամայողական պայմանը կը հանդիսանար: Եւ Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը լծեց ինքզինքը այս մեծ զործին, պաշտպանելու համար հայ աշխատաւորի, հայ դիւղացիի ազգային և ընկերային իրաւունքները:

Թէ բռնակալ և թէ սահմանադրական թուրքեան ներբրական ուխտ մ'ունէր — հայ ցեղի ընաջնջումը ուտտի պէտք էր ունենալ նախ ապահով կեանք: Ու Հ. Յ. Դաշնակցութեան հայրը — զինուորները հայրենի լեռներն ապաստանած, ինքնապաշտպանութեան և ազատութեան դրօշը ձեռքին՝ սարսափ ու պատկառանք են ազգած հայ ժողովրդի դահճիներուն:

Ամեն մի հայ մարդ թէ կին, այդ հայրուկներու շնորհը կը ճնշէր. ո՛հ և ծածուկ փափսուք և լուր անոնց մասին կը տրտփէր իր սիրտը՝ սրտի մի հովացում կըզգար, երբ փոխվեճփի ակտ մը կը կատարէր. նոր յոյսի ծիւրի կ'աւելանային իր չուժեանքն մէջ. վեհ հպարտութեամբ մը սրտեն կ'ուռէին: Բոլորը կ'զգային և առողջ ընազողով կ'ըմբռնէին, որ նոր հով մը կը փչէ հայրենի լեռներէն, մի ինչ որ գողտուկ, սիրալի բան կը կատարուի, կը խմորուի: Ահա այս հոգեկան աւազանին մէջ միտուեցան հայ հողիները:

Հ. Դաշնակցութիւնը ծնաւ հայութեան ապրած կեանքի պայմաններու բերմունքէն և պահանջէն, հայ ժողովրդի գոյութեան կուրի երկունքէն և դէպի քաղաքակրթութիւնը անոր ունեցած ձգտումէն, հայ ժողովրդի ընդդէմէն, անոր ապրելու պէտքէն այն բանն որին միայն պէտք ունէր հայ ժողովուրդը: Այս է պատճառը որ «Դաշնակցութիւնը» շննայ ծրարքի տեսարանութեան սահմաններու մէջ, չ'փակաւ տարին, չ'ճարեց օգային զաղափարաբանութեան ոլորտներուն մէջ:

Հայ աշխատուորի արդար քրտինքը և հայ դիւ-
ղացիի անշուք խրճիթն ու արօրը եղան «Ռաշնակցու-
թեան» ոգևորութեան աղբիւրը: Հայրենի լեռներու ան-
մատչելի կատարները եղան իր ուխտատեղիները: Նա
խրախուսեց հայը ամուր կառչելու հայրենի հողին ու
լըին:

«Ռաշնակցութեան» տասնեակ տարիներու յերա-
փոխական ստեղծագործ գործունէութիւնը և դաստիար-
ակութիւնն էր որ մեծ յեղաշրջում յառաջ բերաւ հայ
գանգաւորի հոգեկան կառուցւածքին մէջ, փոխեց անոր
ըմբռնումներն ու սպորումները, դուրս հանեց զայն
ստորակ կրաւորականութեան ճահճէն, սորվեցուց քըն-

ՍՏԵՓԱՆ ՍՏԵՓԱՆԵԱՆ
(Մերուկ Քալա ջան)

նազատել հին կարգերը և ժանգոտած ըմբռնումները
և ներարկեց հայ երիտասարդութեան երակներուն մէջ
պայքարի ոգին, որով և ընդունակ դարձուց զայն կա-
ռուցելու Ապրիլեան հերոսամարտի նման պանծալի յաղ-
թութիւններ:

Երկրազնդի վրա սպրող ժողովուրդ մը, որուն
ճակատադրականօրէն վիճակած է բացառիկ աշխար-
հազարական դիրք և պատմականօրէն բացառիկ ու դա-
ժան պայմաներ ունեցող հայրենիք մը՝ ունեցած է էր.
առջև երկընտրանք մը — կամ հայ լլալէ դադրիւ,
ոչնչանալ, լուծել, և կամ ապրել տաժանելի կեանք մը
հայ մնալու համար: Հայութիւնը երկրորդ ուղին ընտ-
րեց՝ բայց այս ուղին քաղելու համար անոր վիճակե-
ցաւ ընել պատմութեան մէջ շտեմուած մեծ, դերմարդ-
կային ճիգեր և մղել անդուլ պայքարներ: Պէտք է
դուրս դար հայութեան մէջ առնական կորով, ապրելու
կամք և անպայմանօրէն ռազմական ըմբոստ, խիզախ
ոգի ունեցող մի տղամարդ, որ ստանձնէր ղեկավարու-
թիւնը այդ մեծ պայքարի, այդ ահաւոր ճիգերու և
արիւնոտ, վտանգաւոր կեանքի: Ահա այդ պնձուէր
տղամարդն էր Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը — Հայաստանի
նման մի բացառիկ հայրենիքի և մի բացառիկ պատ-
մական կեանք սպրող ժողովրդի բացառիկ քաղաքա-
կան կուսակցութիւնը: Ահա հայ ժողովրդի բարեկա-
մը, որուն դերը եղած է Հայութեան մէջ այնքան
կենսական ու գործնական և առաքելութիւնը՝ այսքան
վեհ և գեղեցիկ: Ան պիտի ապրի, որքան կ'ապրէ հայ
ժողովրդի դատար:

Ե. Ա.

ՌՈՍՏՈՄԸ

(Մի էջ նրա Պարսկաստանում ունեցած
գործունէութիւնից):

1908 թիւն էր: Պարսկաստանում յեղափոխութիւն
էր ծագել: Արեւելքի այդ մեղի: կին, գինի, երգ ու
վարդ սիրող ժողովուրդն էր շարժւել և ուզում էր մի
հարաւածով տապալել «շահնգամը» ու հաստատել «Մաղ-
րութան» (սահմանադրութիւն): Թարւիզն էր այդ յե-
ղափոխութեան կենտրոնը, նրա վրա էին շարժւել Մահ-
մադ Ալի շահի զինուորներն ու նրա կողմնակից ցեղերից
կազմւած բազմահազար բանդաները: Այդ բոլորը չէր:
Քաղաքի մէջ գտնուած յայտնի միապետականները էրենց
շուրքն էին հաւաքել ընդդիմադիրները՝ բերդը ներսից
խորտակելու համար:

Իսկ ի՞նչ ունէին քաղաքում պաշարւած մի խումբ
յեղափոխականները, — ոչինչ, բացի հաւատքից: Ո՛չ բա-
ւականաչափ դէնք ունէին, ո՛չ ռազմամթերք, ո՛չ թըն-
դանօթ (եղածներն էլ հին էին ու ժանգոտած) և ո՛չ
էլ ուտելիք: Մեծ մասամբ ամէն մի յեղափոխական ին-
քըն էր իր մասին հող տանում, զինուած էին ով ինչով
կարողանում էր... Ժողովուրդը ազէտ էր. յաղթու-
թեան շանքեր չէին:

Չընայած այս բոլոր աննպաստ պայմաններին՝
Դաշնակցութիւնը իր պատուի գնով ապարկէց նետուց
ազատելու համար մարտնչող ղեմնդրատին բռնակալ-
ների ճիրաններից: Այդ գործի համար նա իր ամենա-
լաւ ուժերը արամաղրեց: Նրա կոչի վրա այնտեղ
վագեցին Քեհին, Մարտիրոսը, Նիկոլը, Խէչոն, Սեբ-
ընն և այլն. վերջապէս և ինքը մեծ յեղափոխականը —
Ռոստոմը: Եւ բոլորն էլ զէշեր—ցերեկ անդադար, ա-
ռաջաւոր ղերքերում, պարսիկ ղեմնդրատիայի հետ
կողք — կողքի կուրծք էին տալիս բռնակալութեան:

— «Մրազիր կայ, այժմ հարկաւոր է դործ»,
ասում էր Ռոստոմը:

Ու այդ դժոխային դրութեան մէջ, մենք մի
խումբ ղնկերներս մեզ միանդամայն անյաղթ էինք հա-
մարում. չէ՞ որ մեզ հետ էր Ռոստոմը, միշտ բարի,
միշտ ժպտուն, միշտ հանդիստ, կարծես ոչինչ չէր կա-
տարւում մեր շուրջը, կարծես հենց այդպէս էլ պիտի
լինէր: Նրան կարելի էր Իտանիլ ամէն տեղ, ուր կար-
էիք կար — մէկ իր հակողութեան անի փոքրիկ «թըն-
դանօթներ», ձեռնառումբեր, հրձիգներ լինող արհես-
տանոցում, մէկ առաջաւոր ղիրքերում, մէկ փողոցնե-
րը խուժած թնամու հետ ճակատող մարտիկներին մէջ՝
մտուղէրը ձեռքին, մէկ հիւանդանոցի մէջ վերաւոր-
ները մխիթարելիս...

Յիշում եմ, մի խուլ փողոցի փոքրիկ բակի մէջ
էր մեր զինուորական արհեստանոցը, այնտեղ էին պատ-
րաստում մեր բոլոր «թընդանօթները», ուումբերը և
այլն: Մի օր, բերկոյեան ժամը 4-ին, սովորական աշ-
խատանքի տանակէ, երբ Իտելզարացի Գէորգը իր

ուումբի մէջ դիմաժողովն էր գրադաւած, յանկարծ ինչ որ ուժեղ լոյս և պայթումի ձայն լսեցինք, բոլորս սենեակից դուրս փախանք. բախի մէջ միայն հասկացանք, որ մեր սենեակի մէջ ուումբ էր պայթել, մեր և դիմացի սենեակի բոլոր ապակիները փշուռել էին, և երբ սկսեցինք մեզ հաշուել, տեսանք որ Գեորգը պակաս էր, մեզինք մէկ արտօսը ներս մտաւ սենեակ և եկաւ պատմեց, թէ Գեորգը սպանել է պայթիւնից: Մենք, հրա-

ԲԵԿՈՐ ՄԸ ՌՈՍՏՈՄԻ ԿՅԱՆՔԸՆ

Նրևանի մէջ, համեմատաբար երկրորդական փոքր մը մկրտած էին Ռոստոմի անունով: Ձիւքը շատ մտաէն ճանչցողի մը համար ասիկա շատ ջիշ զնահատում էր, բայց պոլլեկիկան կառավարութիւնը աղ ալ շատ տեսաւ իրեն:

Երբ առաջին անգամ նկատեցի նախկին Թարխանեան փոքրի փոխելը Ռոստոմի անունով, իր բնաւորութեանը և հոգիին շարժանքն յատկանշական եղող հետեւեալ զեղեցիկ արարքը յիշեցի և ակամայ համեմատութիւններու շարք մը սկսաւ մտքիս մէջ...

Ռոստոմը և տիկինը 1901-ին Պուլկարիա էին և միասին հայ մասնաւոր վարժարան մը բացած էին: Մենք ալ՝ չորս օրհորդներ, նոյն դպրոցի մէջ աշակերտուհի և միևնոյն ժամանակ վարժուհի էինք: Հետզհետէ աւելի մտերիմ յարաբերութիւն կը ստեղծէր մեր և անոնց մէջ, և փոքրիկներու արձակուրդն վերջ, երեկոյան մեր դասերը մտերմական ու հետաքրքրական խօսակցութիւններով կը վերջանային:

Ուսումնարանը թէև լաւ ընդունելութիւն գտած էր Ճիլիպէի հասարակութեանն, բայց նիւթապէս ապահով վիճակի մէջ չէր. եկամուտը ծախսը չէր դոցեր և դիտէինք, որ Ռոստոմը և տիկինը շատ զոհողութիւններ կ'ընէին ու ստիպւած էին շատ համեստ կեանքով ապրել:

Ձմեռան սիկզն էր, և Ռոստոմը վերարկու չունէր. նախորդ տարանը ընտելեակայանալի չէր: Տիկինը թախանձանքով շատ դժուարութեամբ Ռոստոմը համաձայնած և իրեն համար նոր վերարկու մը գնած էր: Մենք շատ ուրախացանք և նոյնիսկ շնորհաւորեցինք. կուզէինք, որ մեր սիրելի ուսուցիչը և մեր վարժարանին ներկայացուցիչը լաւ հաղած երևար:

Ճիշտ այն ժամանակ էր որ պատահած էր Մուսթաթա - փաշայի տխուր դէպքը Պուլկար - Մակեդոնական կոմիտի գործակցութեամբ և այդ դէպքին առթիւ Պետրոս Սերէմճեան և իր մի քանի ընկերները էտրիքէի մէջ բանտարկուած էին:

Ռոստոմը իր նոր վերարկուն հազնէլէն հազիւ երկու շաբաթ անցած՝ նկատեցինք, որ ան նորէն սկսաւ իր հին վերարկուն հազնիլ: Մենք միամտութեամբ լաւ պահպանելուն վերադրեցինք: Բանի մը օր վերջը, երեկոյան, մեր սովորական դասը վերջանալէն ետքը, տիկինը մեզ դիմեց՝ «Աղջկերք, դուք հարցրել էք ձեր պ. Ռոստոմին, թէ ի՞նչու իր նոր վերարկուն չի հագնում»: Մեր չորսին նախածընելն ալ հարցական ուղղւեցան դէպի իրեն: Ռոստոմը ժպտեցաւ իրեն յատուկ արտայայտութեամբ՝ միևնոյն ժամանակ, կարծես, մեր մտածումներու խորը գննող նայած մ'ուղղելով մեր դէմքին, իսկ տիկինը կը շարունակէր. «Նա իր նոր վերարկուն ուղարկել է բանտի իր ընկերոջ՝ Պետրոս Սերէմճեանին»...

ՏՈՒՔ. Կ. ՓԱՇՍԵԱՆ

բով ազատւածներս, դուրս եկանք փողոց տուն զնալու համար: Պատահեցինք Ռոստոմին, որ պայթումի ձայնը լսածին պէս շտապով մեզ մօտ էր վազել: Երբ ամէն ինչ պատմեցինք, նա սուսնց ստանութիւնը կորցնելու, ասաց. «պէ՛տք է սենեակի մէջ եղածները գոնէ ազատել»։ ու շարունակեց իր ճարտան... մենք դիլիկոր հետեւեցինք իրեն...

Մի ուրիշ օր էլ, երբ սանգուլքներէ վրա նստած ցոյց էր տալիս ինձ թէ ի՛նչպէս պիտի պատրաստել պայթուցիկ վառօդ, յանկարծ խոտնուրդը պայթեց և ջուղ կուրից յետոյ առանձին հաճոյքով սեղմում էին նրա մօտ գալով ցաւակցութիւններս յայտնեցինք իրեն, նա սովորական ժպիտն երեսին ասաց. «Ո՛ր չէնչ, ձայն դեռ կայ»:

Եւ իսկապէս՝ նա զնաց հիւանդանոց, կապեց վէրքը ու անմիջապէս եկաւ գործը շարունակելու...

Ա՛հա Ռոստոմը:

Մեծ էր նրա ազդեցութիւնը Սաթթար ու Բաղըր խաների վրա, նրանք այնքան էին հիացել Ռոստոմի ու նրա հնարած «Բնանօթնիքի» վրա, որ ամէն մի յաջող կուրից յետոյ առանձին հաճոյքով սեղմում էին նրա ձեռքը և կրկնում. «Եթէ՛ք տար հատ մեզ պէս մարդ և հազար հատ դաշնակ Փիտայի ունենայինք, շահի գործերը մինչև Բաղդադ կը հայածէինք»:

Եւ արդեօք այդ հսկայական ոգևորութիւնը չէ՞ր պատճառը, որ այդ մի բոլոր հերոսները երկա՛ր ժամանակ կարողացան դիմադրել օրբտօրէ անող թշնամուն, մինչև որ, վերջապէս, մի զեղեցիկ օր յաղթական դուրս եկան այդ կուրից...

Այո՛, Ռոստոմն այնտեղ էր, ուր իրաւաճճի հիմար մղաղ կրի կար:

Փա՛ռք նրա անմեռ յիշատակին:

Ն. ԵԳԱՆԵԱՆ

Մենք շարեցանք ու թէ՛ն այն ժամանակ յետպատերազմեան այս անբարոյացուցիչ նիւթապաշտութեար, չէին տողորած մեր հողինները և ընդունակ էինք դադարական գրհողութիւններու, բայց և այնպէս չ'կըրցանք ըմբռնել այդ արարքի մեծութիւնը: Եւ մէկը մեր մէջէն հարկւ լսելի մըմնջաց. «Նինն ալ կրնայիք զրկել»: Ռոտտոմը միայն ժպտեցաւ իր բարի և ամէն բան ներող ժպտովով...

Քսան տարիներ անցած էին: Ռոտտոմը մեզմէ հեռացած էր բացառիկ լաւ և դաղափարական մէկու յիշատակը թողովով: Մենք ցիր ու ցան՝ շատ բաներ մոռցած էինք անցեալէն: Բայց ամէն անգամ, երբ Ռոտտոմի փողոցէն կ'անցնէի, կը յիշէի զինքը: Մանաւանդ ամէն անգամ, երբ ցրտահար ու սովահար անկիւնը կ'հիւսած կնոջ կամ երեխայի մը զովէն նոր վարիւններու անցնիլը կը տեսնէի իրենց մուշտակներով կամ տաք վերարկուններով, առանց նայածք մը իսկ ուղղելու այդ դժբախտ արարածներուն, կը խորհրդածէի:

— Քարողել և քարոզածը գործադրել, որքա՛ն հեռու են իրարմէ, որքա՛ն քիչները միայն ընդունակ են ստոր...

ՍԱԹ. ՏԻՐ — ԴԱԹԹԵԱՆ

ԱԻԵՏԻՔ ՇԱՀԻՍԱԹՈՒՆԵԱՆ

Դեռ չբացած ծաղիկ, — բուրբիչ, շքեղ ու փայլուն:

Իր մտքի խորութեամբ — Գր. Արծրունուց և Քր. Միջաշխեանից յետոյ — կողկասահայ լաւագոյն հրապարակիչը պիտի դառնար նա, — ինքնատիպ, դունեղ ու կախարհող:

Մի դիւրիւքի սասող, որ ստուպ դարձաւ մեր մթնն երկնակամարի վրա և թափուր ձգեց իր գրաւած գահը:

**

1918-ի ամբան ամիսներն էին: Արդէն վերջացել էին Ղարաքիլիսայի, Բաշ — Աբարանի և Սարդարապատի կռիւները, երկնելով Մայիս 28 — ի անկախ Հայաստանը: Անկախ՝ թղթի վրա, սակայն ետք վերստ երկարութիւն ունեցող պարտով կախած՝ թրջական եաթղանից: Եօթ կիւմետոր... այսքան էր ընդամէնը երկարութիւնը այն տարածութեան, որ բաժանում էր մայրաքաղաքը Նորադաւթից, ուսկից Հայաստանի վրա արթուն կերպով հսկում էին... թրջական թնդառութիւններ:

Դաժան, ծանր ու մահաշունչ օրեր...

Մի խելագար բաղոթութիւն՝ անպաշտպան, սովահար և արիւնաբամ՝ բանտած էր հայկական փոքրիկ հողամասի վրա, որի միակ յոյսը, միակ յենակն ու ներշնչարանը վշտից խելայեղ Արամն էր այդ օրերին, ստեղծիչն ու պահպանը Հայաստանի Հանրապետութեան:

Մեր ունի ամբողջ դարձրած դէպի Հայաստան, Թիֆլիզից օրնիրուն սպասում էինք դողահար՝ թէ տաճկական զորքերն այսօր — վաղը պիտի տեղաշարժեն դէպի Երևան:

Վառ երևակայութեան պէտք չկար սահմանից այն կողմը մէկ իրական դժոխք տեսնելու, — արնահոտ ու գարհուրելի:

Այդ մահաբեր օրերին ոչ միայն յուսադրող փաստեր չկային, այլ և չկային յուսադիր խօսքեր: Չկար մէկը, որ խիզախէր լաւատես լինելու և յուսատու գէթ մի քանի խօսքեր տողելու:

Տարակոյտից մթաղան հոգեկան մեր շար հայեացքի առջև մէկ ընդարձակ Պանթէնի կար արձանացած հայկական հողերի վրա, ուր ազատ Հայաստանի փոխարէն թշնամին գերեզմանել էր մեր ազատութեան ներազ՝ ի տես և ի յուշ գալոց սերնդի...

**

Ամբան այս դժոխք օրերից մէկին Շահխաթունեանի հետ նստած էինք «Հորիզոն» — ի խմբագրատանը: Յանկարծ ներս մտաւ Աւետիք Իսահակեանի ազգականը և ուրախ — ուրախ մի նամակ տաւ մեզ բանաստեղծից: Արտասահմանից էր նամակը, դրել էր Աւետիք Իսահակեանը և եկուորի միջոցով ճամբել իր ընկերներին:

Նամակ՝ թէ հրաշք: Չէ՞ որ աննպաստիլ պատւարներով մենք բաժանւած էինք արտասահմանից: Ո՞վ էր այն քաջը, որ ճեղքել էր այս պատնէշները և հեռաւոր Եւրոպայից, ուր «զաշնակիցները» նաև մե՛ր բախտն էին դարբնում, լուր բերել մեզ: Անհամբերութեամբ բացինք նամակը և սկսեցինք կարդալ:

— Միբեի ընկերներ, — գրում էր Աւետիքը, — չկարծէք թէ չգիտե՞մ ձեր վիճակը...

Եւ իսկապէս: Գիտէր ամէն ինչ և գիտէր իր հարազատ խելութեանը մէջ: Բնազգական թելադրանքով Իսահակեանի նամակը՛ն հայկացած էր այն դժոխքը, որի մէջ ապրում էինք մենք: Սովին ու համաճարակը, ջարդած բանակն ու դաւաղ հարեանը, յուսահատ ժողովուրդն ու ծաւառած հայրենիքը և վերջապէս, այս ամենի վրա իշխող թրջական ահաւոր սարսափը, — այս ամէնը ապշեցուցիչ նոյնութեամբ արտացոլած էր այդ նամակում: Եւ սակայն, հակառակ փաստերի ա՛յնքան ճշգրիտ քանակումին և որակումին, նամակը վերջանում էր... մէկ յուսովաւ, կորովալի ու պայծառ լաւատեսութեամբ:

— Մի՛րձ է յաղթանակը, սիրելի ընկերներ, թուրքը պիտի ցայտի, պիտի վերակենդանացայ մեր ժողովուրդը, պիտի վերածնի մեր հայրենիքը, պիտի ստեղծուի միացեալ և ազատ Հայաստանը, պիտի...

Այսքա՛ն լաւատեսութիւն, այս ահաւոր ու արիւնոտ օրերին... Ուրեմն դեռ կարելի՞ է յոյսի հետ խաղալ և անարցունք աչքերով հեռու հորիզոնները դիտել...

Նամակը ես էի կարդում. այլևս չկարողացայ շարունակել, կոկորուս սեղմեց և արցունքներս սկսեցին թափել:

Լաց էր լինում նաև Աւետիքը, այդ դիւթիչ և

իմաստուն մանուկը: Յոյսի և ուրախութեան լաց, լաւազոյնը՝ մարդկային բոլոր ծիծաղներէց և բոլոր ուրախութիւններէց:

Նամակն առաւ իմ ձեռքից, կարդաց մինչև վերջը, կարդաց նորից, ներհայեցիկ աչքով հայտնացնէ ուղղեց զէպի ինձ, շտապունեց ու կանգնեց: Ու զիչ յետոյ, լուռ ու անձայն, դռոյ զայլերով, մի դրաւիչ ու կախարդող փայլ աչքերին, մտնեցաւ խմբագրատան պատից կախ ջարտէզին: Իր սիրած նիւթը, որից նրա խուզարկու միտքը ստեղծեց կողկասեան Հայաստանը:

— Ի՞նչ ես անում, Աւետիգ:

— Նայի՛ր, դարձաւ նա ինձ՝ ցոյց տալով ջարտէզը, որի վրա եռանկիւնածեկ ցցած էին իր աջ ձեռքի երեք մատները, մէկը՝ Սևանայ, միւրը՝ Վանայ, իսկ երրորդը՝ Ռեմիոյ լճի վրա:

— Նայի՛ր, նորից դիմեց նա ինձ՝ փորձելով այս անգամ մի նոր եռանկիւնի գծել, երեք լճերից զէպի երեք ծովերը տանող, — Սև, Կասպից և Միջերկրական...

Կախաղանից դեռ վար շառնւած՝ նա երազում էր արդէն:

Սրբազան՝ միամտութիւն, օրբազան՝ երազներ...

Վ. ՆԱԽԱՍԱՐԴԵԱՆ

Մ Ո Ւ Ր Ա Պ

«Ձեկդ իրքիք մը ծնում,
Հայ վիշտը քեզ օրօրեց,
Այդ վշտին չափ դու եղար մեծ»
ԴԱՆԻԷԼ ՎԱՐՈՒԺԱՆ

Մուրազ Յակոբեան իրիմեանը ծնւել է 1974 ին Սեբաստիոյ Կովտուն գիւղում: Նրա ծնողները գիւղի վերաբնակիչներից էին, որ 70 - ական թակահաններին եկել, հաստատուել էին պատանդական կեանքի բերումով, Կովտունում: Արհեստով մազադործներ էին, որ ժողովրդական լիզով «բոլա» կը կուշէին:

Փոքր — Հայքում մազադործների յատկապէս մի սուտը թիւ էին ներկայացնում և տարածւած էին Վէզիր — Բեօսիբիւէն Պոլլատ և Եւզոկիտ: Գարունը չուտ էին զանազան ուղղութեամբ, իսկ մեծը վերադառնում իրենց տեղերը: Շատ լաւ և մաքուր հայեր էին, իրենց ուրոյն բարեբով:

Ահա, սրանք էին Սեբաստացի Մուրազի նախահայրերը:

Մուրազ, մինչև 20 — 21 տարեկան հասակը մնում է գիւղում, կատարում է գիւղական ամէն կարգի աշխատանքներ, «ձշակ» է մտնում գիւղի հարուստների մօտ, եզներ է արածում, կալ ու կուտի, ջաղ ու ջաղահան է մասնակցում, որպէս մի լաւ հողագործ: Առանց դպրոցի երես տեսնելու, անյոյս ու անլոյս

պանդխտում, դալիս է Պոլլիս, բեռնակրի աշխատանք է կատարում և իւր ծնողներին օգնութեան հասնում:

Նոր միջնակարգ, իւր կեանքի անհարպառ Վիճակը, հայ քաղաքական շարժումը, Մուլթան Համիդի սարքած սոսկալի շարժումը Մուրազի գեղջկական բուրեղ հոգու խորքում ուժեղ ցնցում են առաջ բերում և նրան նետում Հայ արևմտա պատասաղութեան ներական պայքարի դիրքը: Պոլլում, 1895 — ին, Պապը — Ալիի ցոյցին է մասնակցում, Գարակեօղեանի ահաբեկումն է կատարում և ապա փախչում Յունաստան, այնտեղից էլ՝ Եգիպտոս:

Եգիպտոսի մէջ մի քանի ամիսներ մնալուց յետոյ, իւր Զէյթունցի ընկերով Ժիրարի (Կարապետ Միճեանի) հետ անցնում է Կովկաս և միանում, Հ. Յ. Դաշնակցութեան հայրուկային խմբերին: Կարսի շրջանի պատասխանատու զործիչներն ու կազմակերպիչներն էին նրանք, և մասնաւոր դաւադրական զործունէութեան հոգին: Մուրազն ու Ժիրարը իրենց անկեղծ և բողոքանէր զործունէութեան շնորհիւ, շրջանի անխախտ Համակրութիւնն են շահում և կուսակցական գինապահատը առնում իրենց խնամքի տակ: Մուրազը բաւականաչափ մասնիչներ, մութ ու արևմտա ձեռքեր է գզետնում և ո՛չ մի անգամ էլ ձեռք չի ընկնում:

1902 — ին «ՇԱՆԹ» հայրուկային խմբի ամենաչաքառու գինետն է դառնում, սիրահար գէնքի ու կուր: 1903 — ին թուման թումանեանի հետ անցնում է Սասուն, Անդրանիկի մօտ: Ամենքին ծանօթ են Մուրազի քաջագործութիւնները Մշում, Սասնում և այլուր:

Մուրազ տանեակ-հաղարար Համիդական կանոնաւոր զորքերի դէմ է կուտում դիւցապնարար, և մի փոքրաթիւ խմբով թշնամու շղթան ճեղգում, անցնում է Պարսկաստան, ուր և մնում է մինչև Կովկասի Հայ-Թաթարական յայտի ընդհարումների բռնկումը:

Մուրազը մի քանի գինակցներով դալիս է Էջմիածին և ներկայանում իրիմեան Հայրիկին, որը շատ է յուզում, հայրուկներին ու տես և օրհնում է նրանց՝ ասելով. — «Բազուկներդ ուժեղ, թուրներդ կտրող լինի, գաւակներդ»: Գանձակ, Շուշի, Գորիս ու Ղափան դառնում են նրա Մարաթները: Ղարաբաղը հայ բէլ — Ծորն է, իւր առիւծատիրտ գաւակներով: Փորձաւոր հերոսների շնչի տակ պաշտպանութիւնը լինում է ուժեղ ու յանդուգն: Ղարաբաղի ժողովրդի յերոսութեան մէջ դեռևս թարմ են նրա կատարած գործերը և շատ վայրեր «Մուրազի քար», «Մուրազի սար» անուններով են յորջորջում:

Մուրազ ընդհարումներից յետոյ անցնում է Ադուլիսի շրջանը, ապա Նախիջևան, Աստապատ և այլուր յատուկ զործներով: Յետոյ՝ Վիճեանի ընդհանուր ժողովին մասնակցելուց յետոյ, վերստին Տաճկահայաստան, Վան, Մուշ, Բիթլիս և Սասուն, ուր և մնում է մինչև Օսմանեան Սահմանադրութեան յայտարարութիւնը, որից յետոյ, Բարսեղ Շահպաղի հետ, անցնում է Սեբաստիա:

Ժողովրդական անօրինակ ընդունելութիւն սարքեց Սեբաստիան, իւր հերոս, քաջ գաւակին:

Մուրազը, այնուհետև, դառնում է աղբիւրն ու պատասխանը Սեբաստիոյ բոլոր շարժումների: Ենթահիւ իւր խօսելու, համոզելու, ճարտասանական բնա-

տուր տաղանդին, նա ահազին ժողովրդականութիւն է ունենում և զանգաճները պահում իւր խօսքի ու գործի հմայքի տակ: Ստեղծուած է մի նոր սերունդ, մի նոր երիտասարդութիւն՝ երկրպագու հայ ազատագրութեան: Ազգային, քաղաքական, կազմակերպական, կըրթական բոլոր ձեռնարկներին մէջ Մուրադն էր թագնած՝ միշտ խրախուսող ու թեւատրոջ, հիմնող ու հաստատող: Հինգ տարի շարունակ սերաստատարութիւնը պատրաստեց ու ներշնչեց, զինեց ու գործիցրեց զա՛րիք

ԿՈՍՏԵԱ ՀԱՄԱՐԱՐՁՈՒՄԵԱՆ

Երկար շտեկ: Կամաւորական գնդերը ցրեցին և Մուրադ անմիջապէս անցաւ Երզնկա: Հիմնեց «Մի հայ մի ոսկի» ֆունդը, գիրութեամբ մէջ գտնուող հայեր ազատելու համար: Բազմաթիւ մարդկանց կեանքը փրկեց Դերսիմի ջրգերի միջոցով: Ռուս զօրքէ «Իտլի տուն» շարժումը ամբողջ ճակատը դատարկեց թշնամու առաջ: Հայ զինուորն էր որ նրանց կը փոխարինէր: Մուրադ ու Սեպուհ, այդ շրջանի միակ ուժեղ բազուկներն էին: Կարիւնով նստած մեր զինուորական խորհուրդը, զոյն ու կերպարանք չունէր, չէր կարող ճակատը դեկավարել:

Եկան նահանջի յուսարեկ օրերը: Ով ի մտոյ ծանօթ է այդ օրերի իրադարձութեան, ակննատես ու մասնակից է եղած, կզգայ, թէ ինչ կը նշանակի այդ խառնաշփոթ անգլուխ յորձանքի մէջ, նահանջի դիմն ապահովել: Մուրադ — Սեպուհի ձեռնարկները միայն խուսափեցին աննախնդիր զին և խաղաղամտ այդ խուճապի օրերում: Նահանջը տեւեց մինչև Երևանի պատերի տակ: Մուրադ ու Սեպուհ անցան Թիֆլիս, այնտեղից էլ Բագու:

Բազւի հերոսամարտի մէջ Մուրադն ու Սեպուհին լիճակեց խիստ պատասխանատու դեր: Ես արիւնոտ ճակատամարտներից մէկում, օգոստ. 4-ին, 1918 թւին, զէնքը ձեռքին, Մուրադն ընկաւ հերոսի հպարտ մահով:

ՎԱՀԱՆ ՀԱՄԱՐԱՐՁՈՒՄԵԱՆ

օրերի, արհաւիրքների ու նախճիրների ողջակէզ չը դառնալու համար: Սերաստիան նահապետական բարքերի, դարաւոր նախապաշարումների մի օրօրոց էր, շնորհիւ հացորդակցութեան միջոցների չ՛գոյութեան, շփման ու յարաբերութեան պակասի: Մուրադն եղաւ մի յեղափոխական ցնցող աղաղակ այս միջավայրի մէջ:

Համաշխարհային պատերազմն սկսեց: Մուրադը տենդազին գործունէութեան մէջ էր: Որտեղ զոյն է և հեռատես, նա կարծես զոյն էր իւր ժողովրդի գլխին: Կայիք այդտեղ: Որեւոր բոլոր կապերը արտաքին աշխարհի հետ: Ո՛չ նամակ, ո՛չ հրահանգ, ո՛չ լուր և ո՛չ հնարաւորութիւն: Փակած էին բոլոր դռները: Հօտ ու հովիւ կորուած, շփուած ու կարկամած: Սարսափը նստած բոլորի կրծքի տակ: Թիւրքերն պատերազմող կողմ է, և հայը, որպէս Օսմանցի, պէտք է նրան: Սարսափելի գրհարերութիւն, բռնադատում ու շարշարանք, մինչև բռնազաղթ ու ջարդ, արիւն ու գանկ և զանգաճային անէացում տանհաւայ ժողովրդի... Արիւնոտ շտեղծութիւնք ու թուրան... Ո՛րք են մեր այնքա՛ր, այնքա՛ն դարերի ջրտինքն ու աշխատանքը, կեանքն ու երբ...:

Մուրադ ապրեց ջարդի ու գաղթի զենեանական բոլոր սարսափները: Ետեսաւ կարաւանները շարան — շարան մրկած ու այրած, տեսաւ իւր հարազատները — մայրն ու գաւազները, որոնք կերթային անդարձ Հասան, Ձէլէպիի, Տոնջլարի, Գանչլ — Դերէի ձորերում խողխողելու, մորթուելու...:

1915-ի նոյեմբերին անսպասելի կերպով, արիւն — արցունքի ծովը մեղքած, մի բուն բայերով, հասաւ Բաքում: Կամաւորական շարժման վերջին շրջանն էր, երբ Մուրադ, վրէժխնդիր մոլորեցով ճակատ մեկնեց:

ՍԱՐԳԻՍ ՄԻՆԱՍԵԱՆ

Սարգիս Մինասեանի կենսագրութեան մասին շատ բան չեմ գիտեր: Միայն գիտեմ որ, Բիւթանիոյ հայկական զինեղծն էր: Ապրած է բաւական տարիներ, Օսմ. Սահմանադրութեանէն առաջ, Եւրոպա, և Ամերիկա: Զւիցցերիոյ մէջ առնէ մը հետեւած է համալսարանական դասընթացներու: Իբրև գրագէտ—հրատարակագիր, աշխատակցած է «Դրօշակ»-ին, «Ազատամարտ»-ին: Ժամանակ մ'ալ Ամերիկայի «Հայրենիք»-ին խմբագրութիւնը վարած է մեծ կարողութեամբ: Գրած է գրքերի մը, Աղբիւր — Սերոբի մասին: Իր գրական ծածկանունն էր Արամ — Աշոտ:

Երբ Օսմ. Սահմանադրութիւնը հռչակեցաւ, Եւրոպա ապստամած շատ մը հայ մտաւորականներու հետ, Սարգիս Մինասեանն ալ վերադարձաւ Տաճկաստան: Ուսուցչութիւն կրնէր:

Առաջին անգամ զինքը ստեայ 1914-ին, երբ անկախ մեղի հայերէնի ուսուցիչ էր Պոլսոյ Անգ. Կենտր. վարժարանին մէջ:

Ունէր տպաւորիչ արտաքին, երկար ու լեցուն հասակ: Բարեկամ էր: Հպարտ ու առնական կեցածք և նախածք ունէր: Իր քալածքն ու նստածքը ուղղկ և տիրական էին:

Մենք աշակերտներս մասնաւոր ուրախութիւն կը գգայինք երբ դասարան կուգար: Իր խօսածքը ծանր, պարզ, իմաստալի և համոզիչ էր: Գիտէր մեղի հետ խօսիլ, մեղի մտեանալ:

Այն ժամանակ կեդրոնականի մեր, ուսուցիչներն էին բրոֆ. Ա. Պաշտարեան (տնօրէն), Կոմիտաս վարդապետ, Ռուբէն Զարգարեան, Գ. Պատիկ, Ռ. Զիլին-կիրեան, (Ռ. Սևակ), Սարգիս Մինասեան, Գրիգոր Շահլամեան, Ս. Կիրճեան (Հրանդ), Ս. Կուրտիեան, Յովհաննէսեան: Բացի այս վերջին մէկ կամ երկուքէն, միւսները բոլորն ալ դաշնակցականներ էին: Բայց մեր դասարանի տղոց համար Սարգիսը առանձին տեղ մը ունէր:

Որտոնքն կերակրուէին էր: Ունէր խողով ու հանդարտ բնավորութիւն: Ունէր երողականացած նուրբ, ազնիւ և բարձր ճաշակ: Կը խօսէր յստակ, պարզ: Մենք լեզուի և խօսակցութեան պարզութիւնը ու քաղցրութիւնը Սարգիս Մինասեանէն սորվեցանք:

Կը սիրէր շատ կարգալ: Միշտ թերթ մը կամ ամսագիր մը ունէր գրկանը: Անհունօրէն կը սիրէր նաև գրականութիւնը: Օտար և հայ արևեստագէտներու մասին ժամերով կը խօսէր մեզի, դարձեալ էջը ձանձրանար ու էջը ձանձրացնէր:

Մենք կը կարդայինք այն ժամանակ Ռուբէն Զարգարեանի «Մեղրագետ»-ը: Գոց ընել կուտար մեզի միայն այն ոտանաւորները, կամ փոքրիկ արձակ բանաստեղծութիւնները, որոնք հայրենիքի դովքը, սէրը, ղեղճեցութիւնը և ազատութիւնը կերպէին: Կը սիրէր հարազատ մօր մը գուրգուրանքին պէս, մեր հայրենի երկիրը, մեր հողը, ջուրը, մեր ժողովուրդն ու մեր լեզուն: Որովհետև ինքն ալ դաւառէն էր: Մատաղ տարիքէն զգացեր, ապրեր էր թէ ինչքան քաղցր է հայ օդն ու ջուրը հայ երկնքի տակ: Ինքն ալ լսեր էր հայ մամիկներու հէքեաթներն ու պատմածքները, հայ հարաներուն, աղջիկներուն սիրերգները, հայ շինականին չարքաչ ու եղակի կեանքը:

Մեզի զպրօցական շարադրութիւններ կուտար: Նիւթերը կ'առնէր շարունակ մեր հայ ժողովուրդին ծոցէն ու կեանքէն: Կը թելադրէր որպէսզի հայրենի բառեր, աստիճաններ, սճեր, դարձածքներ գործածենք մեր շարադրութիւններուն մէջ: Կը սիրէր բմասնաւորաբար այն աշակերտները որոնք Հայաստանէն կամ գաւառներէն էին: Մասունցի աշակերտին կ'ըսէր որ իր Սասունին տօները, հանդէսները, դաշտային աշխատանքները պատմէ: Կարնեցիին կամ Սեբաստացի աշակերտներուն կը թելադրէր որ իրենց երկիր, բնագաւառի «Ջատիկը», «Բարիկենդանը» նկարագրեն: Վանեցի տղուն կ'առաջարկէր որ, պատմէ թէ «ինչպէս կ'անցնին տարւայ չորս եղանակները Վանայ մէջ»:

Սը ինքն ալ կ'օգտուէր մեր այս շարադրութեան դասերէն: Մեր գործածած գաւառական, տոհմիկ բաներով, ոճերով, գործածքներով, աստիճաններով կը ճոխացնէր իր դասարանական բառերու այն հասցածուն որ՝ անշուշտ լոյս պիտի տեսնէր յետոյ, եթէ անգութ ձեռքը զինքը օր մը, Պատիկի, Ալիսունիի, Զարգարեանի, Տաղաւարեանի հետ չըջէր աջոտի ու մահան սև անապատները:

Սարգիս Մինասեան լաւ գիտէր հայերէն և ֆրանսերէն լեզուները:

Օր մը, նկատեց որ աշակերտներէն շատեր սկսեցին անպէտ և վնասակար գիրքեր կարդալ: Իսկոյն հրա-

մայեց որ գրական գիրքերու ցուցակ մը պատրաստենք ու իրեն ներկայացնենք: Այդպէս ալ ըրինք: Մեր իրեն ներկայացուցած 80-է աւելի գիրքերէն հազիւ ընտրեց քանի մը հասորներ, անոնք միայն արժանի դատու որ կարդանք: Սորհուրդ կուտար որ ամէն գրքի վրա աչք և միտք չյղանցնենք: Ու այդ օրէն, մենք սկսանք ճանշնալ կրօնական ու հայկական ընտիր ու ազնիւ հեղինակները, որոնք կարդալով՝ մտաւորապէս, բարոյապէս շատ փոխեցանք:

Սարգիս Մինասեան շատ բծախնդր էր գրական մարզին մէջ: Ամէն գրքի ու հեղինակի դէրժութեամբ էջը հանէր:

Մեծ պատերազմը դեռ նոր էր սկսեր: Սարգիս Մինասեանը կը գրէր նորէն «Ահատամարտ»-ի մէջ, նոր,

Մ Ր Ր Զ Պ Ե Տ

զեղեցիկ յօւածներ որոնք այն ատեն, մտաւորական երիտասարդութեան և Պոլսոյ Կեդր. վարժարանի ուսանողութեան կողմէ սիրով կը փնտուէին, հաճոյքով կը կարդագէտին:

Միամնթօի նման Սարգիս Մանասեանն ալ Դաշնակցութիւնը աւելի կը սիրէր անով՝ որ այս մեծ կուսակցութիւնը հայ ժողովուրդին կարողացեր է տալ մեծ հերոսներ որոնց ամենանշանաւորներէն մէկ Սեբոր փաշան, Աղբիւր - Սերօրը:

Անոր մասին գրած գիրքը մեր մատաղ մտքին վրա ձգած է զեղեցիկ, հայրանակարօտ, և ազատատենչ ազգեցութիւններ:

Սարգիս Մինասեանը, բառիս իսկական ատումով կրօնականացած հայ առաջնակարգ գրագէտ, ուսուցիչ մըն էր: Էր նաև լաւ հրապարակագիր ու հրապարակախօս: Սը. սակայն նոր էր որ ան բոլորովին դուրս պիտի գար մեր մտաւորական, հանրային կեանքին մէջ, ցոյց տալու համար իր բովանդակ ուժն ու ստղանդը:

Մինասեանը ըլլալով նաև իսկական դաշնակցական մը, Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը և հայ ժողովուրդը վաղուան աւելի մեծ ու ազատ Հայաստանի մէջ կը կանգնեն անոր յուշարձանը:

ԱՐՄԵՆ ԱՃԷՄԵԱՆ

ԾԱՄՆՈՒՐ

Մամհուրը, Տիգրան Ամսեհան, Ֆելիտա - ձե՛միլ ճանչցած պիտի շըլլայի, եթէ դպրոցական աշակերտի յիշատակովը միայն կապած ըլլայի իրեն: Որովհետեւ բարձրագոյն դպրոցական ընկերներ ունեցիւր եմ, ինչպէ՛ս ձեզմէ՛ ամէն մէկը, և սակայն քանի մը տարիներու աշխատութիւնը, աշակերտական հոգեքը միտարի բաժնեկր չպիտի բաւէին անշուշտ ճանչնալու Տիգրանին հոգին և սիրտը, որ հայրենասիրական կրակով մը կը բարախէր, և որ աւա՛ղ, դժբախտ օր մը, թերեւ, իրեն համար երջանիկ, գերագոյն թո՛ղջի մը պահուն, հայրենի դրօշակը ձեռքին գարեցաւ բարախիչ:

1900 թւականներու էր որ առաջին անգամ զինքը կը ճանչնայի, Սանասարեան վարժարանին մէջ, բայց իբրեւ դասընկեր, չորրորդ դասարանէն սկսեալ, մինչև վերջին կարգը, երեք տարիներու շրջան մը վերապահուած էր մեզ իրար ճանչնալու: Գպրոցէն դուրս մեր հանդիպումները շատ յաճախակի դարձան, սակայն միշտ դժբախտ պարագաներու տակ:

Ինքը բնիկ Սդեղեզի էր, այն գաւառէն ուր տիրապետող լեզուն արաբերէնն է եղած միշտ և որուն տիրացած էր Տիգրան մարտնի լեզուի մը պէս: Գպրոցական շրջանին, մանաւանդ առաջին տարիներուն, շատ դժուար եկած էր իրեն ընտելանալ մեր մաքուր ու գիրաբան լեզուին, որուն կը տիրանար ան տարիներ վերջ և զոր կը գործածէր այնքան ճարտարօրէն, թէ՛ իբրեւ խօսող ու վիճարարող և թէ՛ իբրեւ գրող, ուսումնասիրող:

Սանասարեանի վերջին երկու տարուն ընթացքին անիկա առաջինը եղաւ, որ հիմը դրաւ դպրոցականաշակերտական թերթի մը, Մամիշակ անունով, զոր կը խմբագրէր, մեծ մասով կը լեցնէր ու ինքն իսկ կ'ընդօրինակէր:

Մեզմէ վերի կարգը ուրիշ թերթ մը ունէր, եթէ չեմ սխալիր Վարժարան անունով, բայց բոլորին ուշագրութիւնը կեդրոնացած էր մերինի վրա, որ այնքան շահեկան դարձնել գիտէր Տիգրանը: Եահեկանութեան գլխաւոր տարրերէն մէկն ալ այն բովանդակայից թարգմանութիւններն էին, զոր ան կ'ընէր Վերամերէնէ: Մասնաւորաբար բոլորին ինչպէս նաև անոր նախասիրած հեղինակներն էին Կէօթէն ու Շիլլէրը, Լեսինկն ու Հայնէնն և աւելի նորերը, Հաուսթմանն ու Ջիւսթման: Տիգրանին ջանքերուն շնորհիւ, մենք ունեցանք ամբողջական թարգմանութիւնը Շիլլէրի Ջանգակի Երգի-ն, Աստուածները և Յու.Յաստան, ինչպէս նաև Հայնէնն ու Կէօթէի բանաստեղծութիւններուն:

Շիլլէրի Վիլիելմ Թէլը, որ մեր առաջին դասագիրքն եղած է, ծանօթանալու համար գերման դասական գրականութեան գեղեցիկագոյն գործերէն մէկուն հետ, կանուխէն խանդավառած է մեր սերունդը հայրենասիրական այն ջերմ ոգիով, որով կերտան խանդա-

վառելի պատանիները, ուսանողական օրերուն: Այդ խանդավառութիւնը ամուլ չմնաց, որովհետև հազիւ թէ վարժարանի շրջանը կը բոլորէր, Տիգրանը ներկեցաւ լուրջ գործունէութեան, դառնալով Հ. Յ. Դաշնակցութեան քարոզիչներէն մէկը: Այդ շրջանին / մասնաւորաբար, որ, Ֆելիտա ձե՛միլ ծածկանունով, բանավէճի մը բունեցաւ, եթէ չեմ սխալիր, պ. Տիգրան Ջաւէի հետ, որ Թիֆլիս թերթ մը կը խմբագրէր:

1905—1906-ի դպրոցական շրջանը իբրև օգնական ուսուցիչ, կ'անցնէ Սանասարեան վարժարանի մէջ, սակայն տարին չըլլորած, իր և շուրջիներուն նկարագրի և գաղափարներու տարակարծութեան շնորհիւ, մանաւանդ վարժարանին ներքին աշակերտական ըմբոստութեան մէջ ի՛ր ալ մասնակցութեան կասկածները զոյրութիւն ունենալուն պատճառաւ: Խոհեմութիւն կը համարէր մեկնել իր հայրենիքը: Սդեղեզ, ու կը ներկէր մտնուկներու կրթութեան:

Փակագծի մէջ ըսնք, որ Սանասարեան կտակին տրամադրութիւններուն համաձայն ծրիարարժ աշակերտները պէտք էր ներխու՛նի կրթական առպարէզին, և որուն մէջ, պէտք է արձանագրել այս պարագան. հայ յաւազոյն ուսուցիչները դարձան անոնք, մինչև վերջին ժամանակները, ամէն կողմէ փնտռելով իբրև լուրջ, պատրաստած ու անձնէր կրթական մշակներ:

Տիգրանը այդ կողմը շարունակեց մինչև վերջ, մինչև ընդհանուր պատերազմ:

1908-ի աշնան իրարու հանդիպեցանք, երեք տարիներու ընդհատումէ մը վերջը, Կարնոյ մէջ: Անիկա կուզար Սդեղեզէ իբրև ուսուցիչ Արծնեան վարժարանին, և ես ալ Խարբերէն, Սանասարեանի մէջ պաշտօնավարելու համար: Իբրեւ դասընկեր բաժնուած, իբր կը դիմաւորէինք իրեւ գաղափարակից ընկերներ, ու միշտ հաւատարմօք մնացինք իրարու, ամէնէն ծանր պարագաներու մէջ իսկ:

Տարիներ անցեր էին. անիկա իր ձեռքին վրա իսկ կը կրէր յեղափոխական կրակի ու փորձի առաջին հետքերը և քանի մը ամիս Ուրֆայի բանտին մէջ կը քաւէր պայճութեանի նիւթերուն հետ խաղալու յանդէնութեան իր մեղքը:

Անցան ուրիշ տարիներ, անիկա եկաւ Պարտիզակ իբրև ուսուցիչ, և ես՝ Գոնիա:

Պալեանեան պատերազմին կը յաջորդէին ընդհանուր պատերազմը և հարկանք տեղահանութիւններն

Տիգրան, որ Ֆելիտա ձե՛միլ կեցած-անունէն հրաժարելով, Սանասարեանի յիշատակով իր սիրած ծածկանունով յայտնի էր, (Մամհուր) խումբ մը երեսասարգներու հետ կ'արտաբերէր Գոնիայի նահանգը: չպիտի մոռնամ այն սուսուած ազդող առաւօտներէն մէկը երբ մուրթն ու լուսունը դուռս կը զարնէր ան բայց չըլլած համարձակ, յանդու՛նք ու անվախ: Կարականէն կրցեր էր բաժնելի քանի մէկ վայրկեան խօսելու համար:

Օրեր անցան, գաղթականական խումբերուն հետ Տիգրանի, Խոսրով Պապայանի, Վահան Գուլումեանի և ուրիշ ծանօթ ընկերներու ընտանիքները եկան Գոնիա ուր և կրցին մնալ: Իր ընտանիքին միացաւ նաև Մամհուր: Փրոֆ. Ա. Պաշտոնեան ծածուկ կերպով՝ եկաւ միանալ մեզի, իր արտարատեղը: Հոն էր նաև Մարգարէր հեռագրիչներէն կ'իմանայինք Կարնոյ գրաւումը: Խանդավառութիւն, խորհրդակցութիւն, ուրբախութիւն,

մասնակցութիւնը որ վախ իրարու կը յաջորդէին: Երկունքի օրեր էին միտամանակ, մէկ կողմէն աքտոր ու անապահովութիւն, զրուծեան հարց ու վիճակներու անորոշութիւն, միւս կողմէն յաղթութեան ու համաձայնական բանակներու յառաջացման լուրեր:

Որոշեցաւ, որ Գոնիսա համախումբում ընկերները ցրւին զանազան ուղղութիւններով, որովհետեւ իրազեկներ հաւասարած էին, որ Յարութիւն Միտաշեանը երկրորդ ու երրորդ անգամ ըլլալով Գոնիսա եկած էր ծանօթ դէմքեր փնտռելու: Լուսանկարներ ու անուններու ցանկեր ձեռքէ ձեռք կը պտտէին: Բարեբախտաբար, Թակարդը ինկնող չեղաւ մեզմէ: Բայց պէտք էր որ հետանայինք: Ուսմբը ցրւի սկսաւ: Կրնաք երեւակայիլ այդ օրերուն տիրող վտարութիւնները, պատկերացնելու համար հոգեկան տաղանապը, որ կապած էր նման ձեռնարկի մը հետ: Տիրքան ամէնէն յանդուժեմ էր, ինքը առաջինը նետեցաւ մէջտեղ ու դիւրացուց շատերուն փախուստը:

Անկէ յետոյ իրեն հետ կը թղթակցէի Պէլլմէտիկէն:

Ձինդադարէն վերջ Հայաստան, իր երազներուն աշխարհը — մեկնեցաւ:

Ուրիշներուն կ'իյնայ արձանազրել այդ օրերու հեի հե կեանքին պատմութիւնը, որուն մէջ Համեստ դեր մըն ալ վիճակած էր մեր Թանգազին ընկերով:

Ինչպէս իր Հայրենասիրութիւնը, այնպէս ալ իբր աշխատասիրութիւնը սահման էին ճանչնար:

Երբ փետրուար 18-ի անտուանալի օրերուն համայնալար գինուրները կը ստիպէին լքել մեր մայրաքաղաքը, Տեղանը որ առաջինը դրօշակը վեր բարձրացնողներէն էր, կ'իյնայ մահացու գնդակէ մը, տակաւին երիտասարդ, լի կեանքով ու անձնասիրութեամբ:

Մ. ՊԱՐՄԱՄԵԱՆ

ՍԱՐԳԻՍ ՄԱՆԱՍԵԱՆ

(Թուուցիկ յուշեր)

1908 թ. մայիսին Հ. Յ. Դ. Կովկասեան Ռայոնական Ժողովում ընտրւած: Ձինական մարմնի երկու ընկերներ՝ Մանասն ու Թորոսը եկան Գանձակ և անձամբ զննեցին ու հաշուեցին Գանձակի գէնքի պահեստները: Պէտք է ասել, որ երկուսն էլ հմուտ էին գինական և հաշուական գործում: Մանասը Ձիֆօնի (Ձինական Փօղոքի) անդամ էր: Ձիֆօնը Հ. Յ. Դ. Արևելեան Բիւրօին կից մարմին էր, որը 1905 և 906 թ. ակադեմիկներէ հայ — Թրքական ընդհարումներէ ժամանակ վարում էր ինքնապաշտպանութեան գործը: Ձիֆօնի միջոցով էին կատարում գէնքերի ու ուղղամթերքի գնումը, փոխադարձութիւնը և բաշխումը ըրլաններէ վրա:

Նրանք սուսիկ — փուսիկ մտան Գանձակ՝ և ամբողջ տարը օր զանազան նեղ ու մուռթ նկուղներէ մէջ,

իրենց կուսակցական պարտականութիւնը և նոյնպէս ապտոտ յոյսի տակ, ժանգի ու փուշու մէջ կատարեցին առանց աղմուկի շարժանկեցին իրենց ուղին դէպի Բագու ու Եուշի նոյն վտանգաւոր ու անհրապօր դերը կատարելու:

Նոյն թւի աշնանը որոշեց, որ Մանասը, Սահակ Մատինեանը և ես, Դիլիջանում կենտրոնացնենք բոլոր շրջաններէց ստացած ինքնապաշտպանութեան գինական և դրամական հաշիւները և ամփոփելով մի տեղ, կազմէինք ընդհանուր հաշեկէլոն: Դժբաղտաբար, մինչև գործի ձեռնարկելը, բոլոր վայրերում տեղի ունեցան զանգւածային ձերբակալութիւններ: Ձերբակալեցին նաև Մանասն ու Ս. Մատինեանը և Բիւրօի կարգադրութեամբ Ձիֆօնի ամբողջ արխիւը փոխադրեց ժընև:

1912 թ. Պետերբուրգում տեղի ունեցաւ Հ. Յ. Դ. դասը և ամենից ծանր պատիժը կրեց անգուցեալ Մանասը, որովհետև նրա մօտ խուզարկելու ժամանակ բաւականին կարևոր փաստաթղթեր էին գտել իր ուսուցիչին մասնուէթեամբ:

Դատաւարութիւնից յետոյ մինչև 1916 թ. վերջերը Մանասին պահում են Ելիսէլուրդի նշանաւոր բանտում, որտեղից ազատուելուց յետոյ նա վերադարձաւ Թիֆլիս:

1917 թ. Փետրուարեան յեղափոխութեան ժամանակ անգուցեալ Մանասը նորից նետեց կուսակցական ասպարէզ: Այդ ժամանակ Կովկասի մայրաքաղաքում — Թիֆլիսում ամէն օր սուսկի պէս բուսնում էին զանազան միջկուսակցական, պետական ու հասարակական մարմիններ, որտեղ Հ. Յ. Դ. ուղարկում էր իր ներկայացուցիչները: Մանասը աւարտած լինելով ուսուսական ուսուցչական ճեմարանը՝ շատ հմուտ էր ուսուցիչի մէջ և այդ պատճառով գործոն դեր կատարեց այդ մարմիններէ մէջ Համօ Օհանջանեանի, Ս. Կարճիկեանի, Ա. Եահաթունեանի և ուրիշ աչքի ընկնող ընկերների հետ միասին: 1918 թ. նահանջի ժամանակ Մանասը կովկասեան ուղղամակտի կոմիտարն էր և այսպէս Հայաստանում ներք. գործ. նախարար Արամի օգնականը և այս պաշտօնում էլ մնաց մինչև 1920 թ. մայիսեան բոլշեիկեան շարժումները, երբ նշանակեց Նոր-Բայազէտի, Դիլիջանի և Ղարաբիխայի արտակարգ լիազօր:

Ինձ յաճախ վիճակել է Մանասի գրասենեակում ժամերով ներկայ լինել պետական պաշտօնեաների գեկուցումներին և հազար ու մի տեսակ մարդկանց դիմումներին ու զանգատներին. և պէտք է ասեմ, առանց չափազանցութեան, որ Մանասը անձամբ ճանաչելով կամ տեղեակ լինելով մեր իրականութեան մէջ շատ թէ քիչ դրական կամ բացասական գեր կատարած, պետական, հասարակական կամ կուսակցական առաջնորդներում զանազան տիպի մարդկանց և չափազանց լուսնոտութիւն ունենալով դիմացինի միտքը ըմբռնելու, շատ կարճ ժամանակայ ընթացքում լուսն և անմիջապէս անում էր հարկ եղած կարգադրութիւնը:

Շատ յաճախ էր ճամբորդում դէպի գաւառները, տեղն ու տեղը ուսուսմասիրում բոլոր գործերն ու ժողովրդի կարիքները:

1920 թ. ապրիլին ընդհարումներ տեղի ունեցան Դիլիջանի գաւառի հայ գեկուցիչներէ և Աղբթէջանի

Վարդան Բակուր, իր տեղակալի աստիճանով, կը կռուէր Ծ-րդ գունդի մէջ վաշտապետութեան, և ապա գումարտակապետութեան:

Տենն՝լու էր զինքը հայ զինուորի զլխուն՝ կուրի թէ մարզանքի պահուն, քնանալու թէ զբունելու ժամերուն: Կարգի, կանոնի, ճշտագահութեան ու պարտաճանաչութեան անմըցելի ուսուցի՛չ մը, նախաձեռնութեան, արթնատուութեան և արագաշարժութեան երկաթէ նշքար՝ մը, որ աւա՛ղ, իր բարի, մանկունակ ու ատաքինի նկարագրին զոհը եղաւ:

ՓՈՆ — ՏԵՂԱԿԱՆ ՌՈՒԲԷՆ ՇԻՐՎԱՆ

Ահա՛ մէկը նաև այն երիտասարդներէն ու դաշնակցական սպաներէն, որոնք թրքական ոճրագործութեան բովանդակ սարսափները ապրելու տեսնելէ յետոյ, երջանիկ օր մը, գերագոյն հեշտանքը ունեցան Անկարի Հայաստանի բանակը մտնելու:

Ռուբէն Շիրվանեանը Սերասիոյ նահանգէն (կարծեմ Վէզիր — Գէօօրիւքի) էր: Պատերազմի առթիւ պահեստի սպայութեան աստիճան էր ստացած, ծառայելով Գոնիս և Սիւրիայի կողմերը:

Ձինդաղարին Ատանա կը գտնուէր և հո՛ւ էր որ հայ մարմնակրթական — սկստական շարժումին զլուխն անցաւ:

Գաղցր բնուորութեամբ, դիւրահաղորդ, ու ժըլտազէմ տղայ մը, որուն մէջ ամէն բան դէպի ազդային սրբութիւնները կը ձգտէր:

Հայկական Ծ-րդ հետեակ գունդի, 1-ին գումարտակի 4-րդ վաշտի 1-ին դասակի հրամանատարը եղաւ երբ Հայաստան եկաւ, և ի վերջոյ նշանակեցաւ վաշտապետ:

Աշխատասէր և սրտացաւ սպայ, ռազմադաշտի տըքնութիւններն ու դառնութիւնները կը տանէր հաճոյքով և հեղութեամբ: Գիտէր թէ լուս զինուորին ու լուս սպային շնորհիւ միայն Հայրենիքը կրնար ազատ շունչ քաշել, երբ մանաւանդ կռիւնիւրը անպակաս էին մեր զլխուն:

Կարսի ճակատին վրա, Ռուբէնը ցոյց տուաւ իր տուճիկ և ազնիւ հոգիին ամբողջ ուժը: Սառնամանիքն ու թշնամիին զնդակները հաւասարապէս իր հեղձութեան կ'արժանանային: Անխոնջ ու անվեհեր մնաց իր զինուորներուն հետ, մինչև բերդաքաղաքին անկումը, երբ նոյն օրը սև բախտը զինք գերի կը ձգէր թուրքերուն ձեռքը:

Կարսի Հարիւրի մօտ սպաներուն հետ տարւած էր Կարին և անօդուտ փորձեր էր ըրած փախչելու: Բայց երբ այս սպաները Երևան հասան մօտ Երկու տարւան գերութենէ հտըք, Շիրվանը չկար վերագարձողներուն մէջ...

ՓՈՆ — ՏԵՂԱԿԱՆ ԿԱՐԱՊԵՏ ԳԱՐԱԳՍԵԱՆ

Հայրենիքը ներս կը կանչէր բոլոր Հայերը, — «ԴՈՒՆԻՐԻՆ յՈՒՍԱՅ» բացաւ՝ էին:

Գարդաշահանը, պուրկաբահայ սպայ, Վառնայէն, դասակապետութեան կը սկսէր միևնոյն գունդի վաշտերէն մէկուն մէջ:

Համեստ, աշխատասէր և պարզ ընկեր մը, որ դառնուկի մը հեղութեամբ լծւած էր իր պարտականութեան: Կարսի դժնդակ օրերուն համակ եռանդ ու շարքաշութիւն էր կտրած:

Աւելի սև օրեր տեսաւ հայ սպայութիւնը, աջորդ Հայաստանէն դէպի Ռուսաստան, կարմիր զինուորներու սիւններուն ու մտրակներուն տպանալիքին տակ:

Ք Յ Ռ Ի

Ոստաբեր ձմրան և բունի ճամբորդութեան դժուարութիւնները քաջայայցին Գարդաշահանի թոյլ առողջութիւնը, և խեղճ կրտսեր սպան, օտարութեան ու թշուարութեան մէջ գերեցման իշու Պաշու:

ՓՈՆ — ՏԵՂԱԿԱՆ ԵՐԻԱՆԴ ՏԵՐ — ՄԱՐՏԻՐՈՍԵԱՆ

Տէր — Մարտիրոսեանը թրքական բանակէն գերի էր ինկած Ռուսերուն ձեռքը և գերութենէ անցեր էր հայ գործաձաթու մէջ:

Ըլլալով Ծ-րդ հայկական գունդի վաշտապետներէն մէկը, 1919 — 1920 տարիներուն Սուբմալուի կռիւններու ընթացքին ցոյց տուաւ զօրաւոր ջիւղ: Միշտ գոհունակութեամբ կը կատարէր իրեն յանձնուած ծանր պարտականութիւնները:

Փոխ — տեղակալ Տէր — Մարտիրոսեանը նշանակելի գործունէութիւն մը ունեցաւ Կարսի ռազմաճակատի ձախ թիւն վրա, երբ իր պատկանած Ա. գումարտակը կարևոր բախումներ կ'ընէր Հանճ — Պալիլ և Գարա-Քալէ դիւղերու ուղղութեամբ գործող թուրք կանոնաւոր և անկանոն զօրքերու դէմ:

Մեր վաշտերը հազիւ կը պահէին իրենց դիրքերը:

տարապայման ձիւնն ու ցուրտը մեծապէս կ'ընկճէին Հայ դիւետրները: Հոկտեմբերի վերջին օրերն էին: Թուրքերը իրենց պաշարողական մէկ շարժումով կը սպանային մեր ամբողջ զօրամասին, հասած ըլլալով մինչև Վէդին — քէօյ և Եադնիի բարձունքները: Նահանջը:

Մ Ո Ւ Ր Ա Տ

անխուսափելի էր Հայ շուկային համար: Եւ ահա մեր տոկոսն ու անվախ Երևանդը հրաման կը ստանար ամբանալու Իւլչէրի խրամներուն մէջ, ո՛նէ կ'ընդ կասեցնելու համար Թրքական յառաջխաղացումը:

Հոկտեմբեր 28-ին (1920) Երևանդը ուղեց պաշտպանել Իւլչէրը մինչև ա՛յն վայրկեանն անդամ, երբ իր դիւետրներու մէկ բեկորին անզուլուծեան հետևանքով Թուրքերը եկան հասան մեր խրամներուն մէջ և օրհասական մարտնչումով մը հերոսաբար նահատակեցաւ Հայ զաջարի սպան, իր խոստմանլից կեանքը զոհ բերելով Հայրենիքին:

Փ Ո Ն — Տ Ե Ղ Ա Յ Ա Լ Պ Ե Տ Ր Ո Ս Չ Օ Բ Ո Ւ Բ Ե Ա Ն

Երևանդի բախտակից ուրիշ Թրքահայ սպայ մը, Պրուսայի շրջանէն, զեղադէմ ու բարձրահասակ պատանի մը, որ պաշտօն ունէր դարձեալ միննոյն զունդին մէջ, վաշտի մը գլխուն:

1919-ի օգոստոսին Թուրք և քիւրտ ուժերը Բարթոյէան լեռնաշղթային վրա Ադրասիօօյի և Մոլլա-Կամարի մեր զիրքերը խախտելէ ու Կողբը վերադարձելէ յետոյ, օր մըն ալ, սեպտեմբերին, կրկին զէնքի դիմեցին Արարատի ստորոտը, Գարազօյունլու Թաթար զիւղէն, կտրելով Մարզաբայի խնուդին և քաշելով Իկտիբի վրա:

Դժնդակ ու զարհուրելի բողոքներ էին: Արարատի Քիւրտերուն, Գարազօյունլուցիներուն և անոնց հետ զործող Տանիկներուն միացած էին նաև Մէլէքլուի Թաթարները և մտեր էին Պահարլուի փողոցները, երբ պահեստի դիւետրներէն երկու վաշտեր, իկտիբցիներու լաց ու կոծին ու խուլ աղաղակներուն տակ, զուրս խոյացան զաղաքէն և դաջին սրարչաւ Թշնամիին զէմ:

Մինչդէռ լուծեան մէջ՝ Թրքական զնդակները աւելի ամբարտաւանութեամբ կը սուլէին, մանաւանդ որ Թշնամին կը կարծէր թէ ամէն ինչ լրացած էր և Սուրմալուի ճակատագիրը որոշւած:

Մեր երկու վաշտերուն հակադարձակումը լախտի

Դ Ա Շ Ե Ա Յ Ց Ա Ն Ա Ն Ի Չ Օ

հարած մը եղաւ Թուրքերուն համար: Կարգը Հայ զնդակինն ու զնդաջիրինն էր այս անգամ: Գիշերուան սաստիկ կոխով մը նուաճեցաւ Մէլէքլուն և բացեցաւ Երևանի խճուղին:

Յաջորդ ատունը կտրել կը վերսկսէր, յաղթական արշաւը կը շարունակէր, բայց Տէլիք — Թաշի առջև բուն վէրքով մը կ'իյնար փոխ — տեղակալ Պետրոսը,

Թէև իր գործն ու սպայ ընկերները կիսատ չէին ձգեր վատտիւած կրիւր և կերթալին կը տիրէին Գարաբոջու-լուին ու Մասիսի մերձաւոր կողներուն:

Ի կտիրի սեւաչի Հայուհիները դառնօրէն արտասեցին հերոս սպային դիակին առջև...:

ՓՈՒՍ - ՏԵՂԱԿԱԼ ՍԱՐԳՍԻ Ս ԱՆՍՈՒՐԵԱՆ

Նոյնպէս Թրքական բանակէն, Սերաստացի: Մշտուբարի դէմք մը:

Ցորէ դունդին ծաղիկն էր: Ուրիշներու նման կործանուցած էր ծնողք և հարազատներ Թրքական հրդեհին մէջ, և եկած էր Հայաստան վերածնելու, վերամկրտելու, սուր կախելու:

Ըղձանքն ու երազը կարճատև եղան ինչ՞ Անսուրեանի համար: Պտոյտի մը ատեն ձիէն իյնալով վերաւորեցաւ գլխէն ու մեռաւ հիւանդանոցին մէջ, երկու օրւայ ընթացքին:

ՓՈՒՍ - ՏԵՂԱԿԱԼ ՖԻԼԻՓ ԿՈՐԿՈՏԵԱՆ

Գարձեալ Թրքական բանակէն և Վանի դաշնակցական նոր սերունդի մարտաշունչ երիտասարդներէն, որ դործեր քր նախապէս Վանի դունդին մէջ:

Պէօյիւք - Վէտին յարեր էր հայկական բոլոր տրամադրելի ուժերը: Զոհերու քանակը օրէ-օր կը շատնար: Սպաներ, ենթասպաներ ու զինուորներ հասասարապէս կուտային իրենց կեանքի հունձքը, որովհետև նորաստեղծ Հանրապետութիւնը պէտք ունէր սպրեւու, իսկ հայութեան յաւիտենական թշնամիները ուխտեր էին ոչնչացնել մեր վերջին մնացորդներն անդամ:

Ֆիլիպը այն գիտակից ու զաղափարական սպաներէն էր, որոնք կը նախընտրէին ամէն բան, բայց ո՛չ սեփական ժողովուրդի ստրկութիւնն ու անպատիժ յօշոտումը:

Եւ այս ըմբռնումով ալ, ան արհամարհեց վտանգն ու թշնամին և ինկաւ Պէօյիւք - Վէտիի առջև թմբոտարբի մէջ, հազար անգամ սիրցնելով ժողովրդանէջը զինուորականի անրիժ անոնն ու սրբազան կոչումը:

ԱՐՃԻՇՅԻ ՄՈՒՐԱՏ ԵՒ ՄՈՒՇԵՂ

Երկու եղբայրներ, երկուքն ալ կտրիճ և անձնուրաց դաշնակցական խմբապետներ, որ ունէին իրենց շքեղ անցալը, սկսած տաճկահայկական յեղափոխական մարտնչումներու օրերէն:

Կրտսեր Մուշեղը Հայաստանի Անկախութեան ժամանակ ալ կը գործէր զինուորական մասերու կամ խումբերու հետ: Պոլլեհիկներու Ալեքսանդրապոլի ըմբոստութեան զսպումին մէջ շատ ցարտուն դեր մը ունեցաւ Մուշեղը, անցած իրեն նման ճարպիկ և յանդունդն երիտասարդներու գլուխը:

Երկու եղբայրները միասին Կարս փութացին, երբ դարաւոր ոսոխը, Թուրքիան, կը յարձակէր Հայաստանի վրա:

Մուշեղ ձիւորներու յիմնակ մը կը կառավարէր, Կարսի կեդրոնական ճակատը, իսկ Մուրատը հետեակներու խումբ մը ունէր ձախ թևի շրկատին մէջ:

Այս շնորհալի եղբայրները, իրենց հայրենասիրական սրբազան պարտականութիւնները լիովին կատարելէ յետոյ, Երևանի մէջ, Խորհրդային Իշխանութեան կողմէ բանալը դուրեցան իրենց պէս հարիւրաւորներու հետ, և այնտեղ կացինահար եղան:

ՆՆՈՒՍՅԻ ՇԱԳՈՒՅ

Ոմբակետ մը ևս, որ իր յիսուն ձիւորներով կրցեր էր անուր պահել Կարսի ճակատի ձախ թևը, մինչև որ հոն հասան հետեակ զուամարտակներ, Սարգսամբը Թուրքերուն զիջելէն ետք (1920):

Այնիւ, ընկերական և ռազմունակ Հայ մը, որ իր

Հ Ա Մ Ա Ջ Ա Ս Պ

սպիտակ երիվարին վրա՝ աշխոյժ կուտար իր կրակոտ ու մրկաշունչ մարտիկներուն, երբ հարկը կզգացէր անոնց միջամտութեան:

Հոսի - Սալի և Գարս - քալի դէպքերէն յետոյ, ուր ակներև դործունէութիւն ցոյց տուաւ, մենք այլևս չտեսանք Շապոն և իր տղաքը կրակի դժին վրա: Բայց փետրուարեան պայտամարութեան պատմական օրերուն ևս հարապրակ էր իշած դարձեալ, իր շուրջը հաւաքելով փորձած ու հինաւորաց հայուկներ: Ապստամբութեան կռիւներէն մէկուն մէջ ալ սպաննեցաւ, հանդարտ խղճով և անմոռելի:

ԴԵՂԱԳՈՐԾ ԽԱՉԻԿ ՓԱՍՏՐՄԱՃԵԱՆ

Սալիկը բազմբարխտ գործիչ Արմէն Գարսի արժանաւոր եղբայրն էր, արևութեան, անկեղծութեան և ազգանէր զղացումներու տիպար մը:

Թրքական ընդհանուր զօրակօշը զինք ևս մտցուց բանակին մէջ, ատամնարոյժ - տեղակալի ուսադիրով: Եւ արդէն լքելով տուն, ընտանիք, մեկներ էր իր պաշտօնին, երբ տեղահանութեան սարսափները սկսան ծայր տալ: Սալիկի զինուորական հանգամանքը թեթև կը կշռէր Փաստիմաճեան զերթատանի հոշակաւոր անուանին փոխարէն: Վար առին իր ուսնոցները և աքորեցին դէպի Սարբերդ, ուրիշ կարներցի Հայ ատամնարոյժի մը՝ Մկրտիչ Ալալիթեանի պէս, և Սարբերդէն անդին, դատելով կարասանէն, սպաննեցին վայրագօրէն, ինչպէս նահատակներ էին ու կը շարունակէին նահատակել անհամար և անպաշտպան հայուրդիներ: (Կարնոյ մէջ

բանտարկեցին յետոյ Երզնկա փոխադրելով անշնչացուցած էին նաև կարճեցի ուրիշ ատամնարոյժ մը, (Լեօն Եկաւան) :

ԱՏԱՄԱՐՈՅԺ ԿՈՐԻՆ ՄՈՒՐԱՏԵԱՆ ԵՒ ՏՕԲԹ. ԱՐՄԵՆԱԿ ԱՍՐԱՅՏԱՐԵԱՆ

1915-ի Ապրիլ և Մայիս ամիսներն էին :

Եւզոկիան այլ, Շաւարշ վարդապետի առաջնորդած ծիծղուն քաղաքը, իր արտասուքի և արիւնի բաժինը ունէր : Ժողովուրդի տարազրութենէն առաջ իսկ կախաղաններու վրա կը ճօճէին քանի մը յալոյնի աղբառէր :

ԿՍԾՆԱԿ ԱՌԱՔԵԼ

և խոստմանից դէմքեր՝ Սամսոնցի ատամնարոյժ Կորին Մուրատեանն ու Սեբաստացի բժիշկ Արմենակ Սարայտարեանը, ասոր կողայը՝ գեղազործ Սարայրարեանը, ևն. :

Փոքր — Հայքի առաջին զոհերն էին ասոնք :

ՓՈՈ — ՏԵՂԱԿԱՆ ԱՐՏԱՇԻՄ ՄՈՒՐԵԱՆ

Երբ Հայերու դիւտորագրութիւնը Հաստատուեցաւ պետական օրէնքով, առաջին անգամ Վասպուրականէն Պոլիս կ'ուղարկէին երկու դաշնակցական երիտասարդներ, Արամի և Իշխանի գուրգուրանքին տակ, աշակերտելու Համար Բերայի Հետևակագործի սպաներու վարժարանին :

Արտաչես մէկն էր ասոնցմէ, Շատախի, որ յաջողութեամբ աւարտելով դասընթացը, փոխ — տեղակալի աստիճանով դնաց թրքական 3-րդ բանակը, կողկասի սահմաններուն վրա, և ռուս — թրքական առաջին բախումներու ընթացքին գերի ինկաւ Աղայի մէջ : Դժբախտաբար, Արտաչես Հնարաւորութիւն չտանալով իր գերութիւնը օգտագործելու, աքսորւած էր Թուրքերու Հետ մինչև Սիպերիա և ահապին դժարութիւններով միայն կրցեր էր Պաքու դառնալ, ուր զոհ դնաց թռչախտին, գէնքի ծարան ու կարօտը միասին տանելով :

ՓՈՈ — ՏԵՂԱԿԱՆ ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ ԱԿԻՆԵԱՆ

Մնած է Սեբաստիա և նախնական ուսումը Արամեան վարժարանին մէջ առնելէն յետոյ, ազգային և դաշնակցական առողջ գաղափարներով մտած է Պոլսոյ

գինւորական վարժարանը և զայն աւարտած յաջողութեամբ :

Ակինեան պաշտօնի կոչւած էր 10-րդ զօրքանակին մէջ, որու շարքերուն մասնակցեցաւ թրքական Հակալարձակման, Ռուսերու դէմ 1914-ին, և Սարը — դամբէի արշաւանքին, ու այստեղ ալ ողջակէզ դարձաւ մեր դարևոր թշնամիի հաշտոյն : Իր եղբրական ու անխուսափելի վախճանը բաւական չհամարեցին Սեբաստիոյ թուրք իշխանութիւնները՝ արիւնկապ Մոսամ — մէրի կուսակալութեամբ՝ տեղահանութենէ ազատելու Համար սպայ Ակինեանի ծնողները, որոնք իրենց կարգին բնաջնչեցան աքսորի ճամբուն վրա :

ՓՈՈ — ՏԵՂԱԿԱՆ ՄԻՀՐԱՆ ՉԱՄԵԱՆ

Ակինեանի Համաքաղաքացին և դէնքի ընկերը, փոխ — տեղակալ Միհրան Չամեան, նոյն զօրքանակի և նոյն զօրքաժնի (30-րդ) սպանեցին էր :

Թուրքերը, խայտառակօրէն փախեր էին Սարը — դամբէի պատերուն տակէն ու կովկասեան միւս շողամասերէն, Հաստատուած Բասեն — Նարման — Թոր —

Ճ Ե Գ Է Ժ Ի

Թում — Խոտորըւորի գծին վրա, ամէն ըուզէ պատրաստ կարին անգամ լքելու, եթէ Ռուսերը առաջ շարժելու ուժ և կամ քունենային : Այս կացութեան մէջ, Միհրան Չամեանները չէին ուզեր այլևս հաշտելու բախտին Հետ և կը փնտռէին ելք մը, գործելու և շարժելու ազատութիւն : Ճիշտ այս ոգիով էր որ կը խօսէր Միհրանը ինձ, երբ իրեն հանդիպեցայ 1915-ի փետրուարին, Նարմանի Գեղանի անուն զիւղին եղբրը, ուրկէ կ'անցնէր իր զունդով և կերթար Փէքեբրի ուղղութեամբ :

Այդ օրերուն սքանչելի հարած մը կերան Թուրքերը Փիքեբի մէջ, գիւշերային կուի մը պահուան գերի տալով 30-րդ զօրքաժնի հրամանատարը՝ իր բոլոր Հետևորդներով : Այլևս չտեսայ Միհրանը, բայց կրկու ամիս յետոյ լսեցի իր զատնաղէտ մահուան լուրը, Թիֆլիսի Հետևանքով, Նարմանի մէկ ուրիշ գիւղին մէջ, — Գիղիկ, Օլթիի անմիջապէս մօտերը :

ՓՈՈ — ՏԵՂԱԿԱՆ ԽԱՉԻԿ ՄՈՒԹԱՅԵԱՆ

Ինչիցէի և Պոլսոյ պահեստի սպաներու վարժարանի առաջին տարեւըջանի (1910 - 1911) 20 հայ

ըրջանաւարտներէն մին: Յաղթանդամ, կապուտաչի, լուսկեաց և խորհրդաւոր տղայ մը, որ քիչ կը խօսէր բայց շատ կը խոկար: Ջերմօրէն հաւատաւոր և յեղափոխական դաշնակցական մը:

Մեր ինչիկը ժամտարմըրի սպայութեան անցած էր վարժարանը ձգելէն ետքը, և մեծ պատերազմին յայտարարութենէն առաջ կը պաշտօնավարէր Կարնոյ ոստիկան — գորբի վաշտին մէջ:

Թուրք կառավարական շրջանակներու դաւադիր ու շնական վերաբերմունքը սարսափելի ազդեցութիւն մը ընել սկսած էր սպայ ինչիկի վրա: Կուզէր պարկեշտ մնալ իր պաշտօնավարութեան բերումով, իսկ միւս կողմէն առիծի մը պէս կը մոնչէր և ինքզինքը կը շարժէր քիչ տեղի ունեցող դժոխային անցուղաբաճեր ու վայրենի անարգարութիւններ տեսնելով:

Այսպիսի սահմուկեցուցիչ պատկեր մը կը պարզւէր ինչիկի աչքերուն առջև, — երբք անմեղ Հայերու կախազանը, Կարնոյ կեղոնը, երբ դեռ Թուրք դուժարտակները լեցուն էին Հայ դիւտրներով և ամէնքը ռազմադաշտը կը խուճէին այնքան հրութեամբ ու պարտաճանաչութեամբ:

Ինչիկը այս բոլորին հանդէպ իր ուրոյն անդուհանքն ու սպառումը կ'ապրէր, մինչ իր գերադասները պատկոճութիւնը կը փնտռէին դայն որսալու և ոչնչացնելու:

Թորթովի և Դաշտի (Կարնոյ) գիւղացիութեան բունազդէրին դիմքն ալ հեռացուցին քաղաքէն ու ճամբան վերջ դրին իր կեանքին:

ՓՈՈ - ՏԵՂԱԿԱԼ ԽՈՐԷՆ ԳԱԼԱՅՃԵԱՆ

Պահեստի սպայ մը կրկին, 1911 - 1912-ի շրջանէն, ու այսպէս խանդավառ և ազատարարող դաշնակցական մը, եղեւսիայէն:

Խորէնը թրջական 11-րդ զորարանակէն էր և մատակարարական գործով կը զբաղէր Քէօքիւրի - զէօյի ու Հասան - գալէի մէջ, մեծ պատերազմին սկիզբը:

Որքա՞ն էր դիմուցած Արաքսի ափը ողջունելով: Հայրենի երգը հօր կերպով բարբառեր էր մէջը: Բայց անաղորոյն հիւանդութեամբ մը (թիֆիւս), կիլիկեցի սպան թարմ շունչը կը փչէ Բասենի տոհմիկ դաշտին մէջ, իր սիրած ու պաշտած Մայր Արաքսի խոխոջներէն ոչ շատ հեռու:

ՓՈՈ - ՏԵՂԱԿԱԼ ՄԵՍՐՈՊ ՔԱՋԲԵՐՈՒՆԻ

Մեսրոպը ծնած է Բաղէշ և փոխ - տեղակալի աստիճանը շահած է Հարպիյէնէն, թրջական դիւտրական վարժարանէն, Պոլսու:

Տարտանէլի կոնիւնքուն քանիցս մասնակցելէն ետքն էր որ Սեբաստիա ղրկւած էր 1916-ին: Աւերակ Սեբաստիան և ցեղին ահաւոր մարտիրոսազբութիւնը տեսակ մը շլմորանք աւեր էին հայրենապաշտ և զառափարատեմէ տղուն: Իր դաշնակցական հոգին հանգիստ չէր գտնուի:

Ս. օր մըն ալ յանդուռնքն որոշում մը տուաւ - իրեն պէս հիւժժող քաղերու խմբակի մը հետ զէնք առաւ և լեռները բարձրացաւ:

Նման քայլի մը արդիւնքը դժուար չէր կանխատեսել,

և հերոսական Մեսրոպի դերադրոյն առաջելութիւնը յանդեցաւ եղբրական վախճանի մը:

ՏՌԹԹ. ՍԷՐԹԼԵԱՆ

Տաղանդաւոր ակնարոյժը, որ Սանասարեանի նախկին սան մըն էր, և դաշնակցական: Պոլսոյ մէջ կարճ ժամանակաւ ընթացքին տիրացեր էր փալլուն դիրքի: Պատերազմի ծառայութեամբ անցեր էր Բաքու՝ Հայք:

Տեղահանութեան օրերուն կը պաշտօնավարէր Երզնկայի գերման կարմիր խաչի հիւանդանոցին մէջ: Իր խիղարի նկարադիրը, ի տես հայկական սիւթեմաթիք կոտորածներուն, չէր թուլատրած իրեն՝ առանց խորհրդածութեան ձգելու գերման հիմնարկութեան գերման պաշտօնեաները, որոնք սակայն թուրք գիւտրական իշխանութեանց մատնեք էին տօջթ: Սէքթլեանի տաճ համոզումներն ու դատողութիւնները: Այս փաստին վրա ալ հիւանդանոցի շրջակայտին մէջ գնդակահարեցին թանկարժէք ակնարոյժը:

ԹԵՂԱԿԱԼ ՓՈՈ - ՏԵՂԱԿԱԼ ՆԵՐՍԵՍ

Շէնչող և ժրջան սպայ մը, Նիկոմիդիայէն, որ Հարպիյէի անդրանիկ շրջանաւարտներէն եղած էր, իբրև թնդանօթածիղ:

Պատերազմը հրատարակւած ժամանակ նշանակւեր էր կովկասեան ճակատը: Հոն, իբր Հայ, բազմաթիւ վտանգներ էր անցուցած՝ ազդակից ընկերներու հետ, և 1916-ին փոխադրւած էր Պաղեստինի ռազմաբեմը, ուր կուրի մէջ մեռաւ նոյն թւականին:

ՆԵՍԵՂԱՋՈՐՔԻ ՓՈՈ - ՏԵՂԱԿԱԼ ՅԱՐՈՒԹԻՒՆ, ՆԵՏԵՒԱԿԱՋՈՐՔԻ ՓՈՈ - ՏԵՂԱԿԱԼ ՇԱՀԷՆ

Երկու ընկեր սպայ ևս, երկուքն ալ Երզնկացի, որոնք թրջական բարբարոսութեան ու դաւաճանութեան ապարտխտ զոհերը եղան այնպիսի ստոն մը, երբ իրենց հրամանատարներու հաւանութեամբ ու թուլտուութեամբ 1915-ի Մայիսին Կարինէն Երզնկա դաջեր էին իրենց ընտանիքները ստոնը - բերելու:

Շատ աղետալ էր եղած ձրտար սպայ Յարութիւնի սպարազան: Իր մանկամարդ կնոջ հետ Կարին վերադառնալու միջոցին յարձակման կենթարկելն հեռապնդող և դարանամուտ թուրքերու կողմի: Յարութիւնն ստանց իր պաղարիւնութիւնը կորսնցնելու, կը քաշէ արբանախիւ և ժինչև վերջին զոհակն ու շոքեջը կը պաշտպանէ թէ՛ զինքը և թէ՛ հողեհատորը:

Շահէնը ևս կը սպաննուի մասնաւոր դահիճներու ձեռքով, առանց իր նպատակակէտին հասնելու:

Ք. ՃԷՊԷՃԻ

Կեսարացի այս մեծ մարտիկն ու կուրի զեկավարը, որ այնքան յանդուռնքն ու յաջող գործունէութիւն մը ունեցած էր Կովկաս, Անդրանիկի զորամասերուն մէջ, դիմադաւարին կը դառնայ Պոլսու և Պոլսէն կուղեւորի Կիլիկիա:

Քէմալական շարժումի սկզբներն էին: Պարտաւ թուրքերը կը սկսէին առջի կենալ ու կազմակերպուիլ: Միւս կողմէն, հայկական հոծ զանդաւաններ, կեց-

բոնացած էին ոչ միայն Ատանա, այլ և հետզհետէ իրենց տոհմիկ աւանները կը դառնային լեռնային Կիլիկիայի վերապրող բեկորները:

Հաճընը մէկը եղաւ այս բոյներէն և Հաճընի ութամնայ դիւցադնամարտին մէջ հրամանատար ձէպէճիի դերը կարելի չէ պարզել հակիրճ տողերով:

Ճէպէճին օտուած մարտավարական և առհասարակ զինուորական բարձր ծիրքերով, 1000-ի մօտ քաջերու գլխուն, անասուն տարանդով դիմադրեց տասնեակ հարաւոր թուրքերու, շարաշար պարտութեանց մղելով դանոնք Հաճընի պաշարման ամբողջ ժամանակամիջոցին:

Արտաքին օտանդակութեան անկարելիութիւնն ու քաղաքական դժնդակ պայմանները միայն ընկճեցին կիլիկիցի քաջերը, որոնց անմոռաց հրամանատարը, Ճէպէճին, վերաւորած ըլլալով, չկրցաւ պաշարումը ճեղղող հասուածին հետ զուրս գալ Հաճընէն, և սպանեցաւ թշնամիին կողմէ:

ՏՈՒՔԹ. ԼՈՒԹՅԻ ՀԱԼԱՊԼԵԱՆ

Տոքթ. Հալապլեանը՝ ծնած Այնթապ, պարթև կազմով և Ֆիդիքական արտակարգ գեղեցկութեամբ, երեսուն տարեկան հազիւ կար: Աւարտած էր Պէյրուսի ամերիկեան բժշկական համալսարանը: Իր Ֆիդիքական շնորհներուն չափ հարուստ էր հոգեկան օբժանդիքներով, մաշուր նկարագրով և ազգանւէր զգացումներով:

1915-ի Յուլիսին պաշտօնով Կարինէն Երզնկա մեկնելու հրաման էր ընդունած տոքթ. Թէրզեանի հետ, բայց զեռ Բարբէր չհասած, Կոփի ստորուայ, երկուքն ալ խողխողեցան թուրք հրէշներու կողմէ:

ՏԵՂԱԿԱԼ ՄԻՆԱՍ ՆԱՀԱՊԵՏԵԱՆ

Պարտիզակի լաւագոյն երիտասարդներէն մէկը, հանդարտ խտունածքով և բարձր խոյանքով, Ֆիդիքապէս ալ առողջ ու գեղակազմ: Իր նախնական ուսումը հայաբնակ մեծ գեղիցն ազգ. դպրոցին մէջ առնելէն յետոյ, շաշկերտած էր ամերիկեան բարձրագոյն վարժարանը, և 1911-ին դարձած էր պահեստի սպայ, փոխ-տեղակալի աստիճանով, աւարտելով Պէյլէրպէյի (Կ. Պոլիս) մէկ տարւան դասընթացը:

Մեծ պատերազմին, փոխ-տեղակալ Մինաս կըցաւ, իր պարկեշտութեամբ ու աշատասիրութեամբ, վրիպել թրքական վայրագ նկատումներէն ու դաւադրութիւններէն, և իբր տեղակալ Չինադուլէն յետոյ զինք Երևան, իր ծառայութիւնը առաջագրելով նորագատ Հայաստանին:

Հայր՝ Ե. սկսած էր գործի, երբ անօրէն Բիւֆիւսը գետին տապալեց զինքը:

Հիւանդութենէն ելաւ, և զեռ բոլորովին չապաքեմած՝ ռազմադաշտ մեկնելու համար նստած քամիօնէն դժբախտ արկածով մը վար ինչաւ, և կարճ ժամանակուան մէջ մեռաւ, Արարատի շողերը իր աչքին...:

ՏՈՒՔԹ. ՈՍԿԱՆ ԹՕՓԱԼԵԱՆ, ՏՈՒՔԹ. ՆՇԱՆ ՊԱԳՅԱԼԵԱՆ ԵՒ ՏՈՒՔԹ. ՅԱՐՈՒԹԻՒՆ ՊԱՊԻԿԵԱՆ

Այս երեք բժշկներէն առաջինը և երրորդը Այնթապցի, երկրորդն ալ Տիգրանակերտցի էր, — երեքն ալ Պէյրուսի ամերիկեան համալսարանէն:

Պատերազմը զիրենք ալ հեռացուցեր էր իրենց ծննդավայրէն, արիւնտոտ որ մը երթարկելու համար թրքական սարսափներուն:

Վերարդ թոքթ. Թօփայեանը թուրքերու աչքին մեծ փուշ մըն էր իբր արժէքաւոր և պարկեշտ Հայ: Այս պատճառով ալ, երբ Բիւֆիւսով կը մեռնէ Կարինի զինուորական հիւանդանոցներէն մէկուն մէջ, մահէն հինգ օր անցած իր կախաղան բարձրացման կանխաւ արձակած բայց ոչ ճիշտած հրաման կը հասնէր...:

Տոքթ. Պազալեանը՝ դադափարի և ազնիւ սրտի մարդ, դաւադրութեամբ սպաննեցաւ 1915-ի գարնուրիկ դարնան, Վանի ճամբուն վրա, զինուորական պաշտօնի դացան տանէ:

Նոյնպէս սև բախտի կ'արժանանար տոքթ. Պապիկեանը, Հայկպիներէն այնքան սիրւած հայ բժիշկը. Կեսարիոյ մէջ, տարադրութեան միջոցին:

Թող մեր հոգիներն ու սրտերը այնքան հարուստ ըլլան խորքով ու խոյանքով, վերապրելու և ներշնչելու համար մեծ ու փոքր նահատակներու ժառանգ ձգած դադափարներու յուռութքով:

ՀԱՅ ԳՆԴՈՒՆԻ

ՄԱՐԳԱՐ ՍԱՐԳՍԵԱՆԱՆ

1920 թ. հոկտեմբեր 16-ին, Գայլի Դրունցի մօտ տեղի ունեցած ճակատամարտում ընկաւ Հ.Ս. Դաշնակցութեան աչքի ընկնող զէմբերից Մարգար Սարգսեանը, որն իր զօրամասով պաշտպանում էր Եարուրի ճակատը: Մահը, իրօք որ, հերոսական էր:

Նրա զէմ կուռղ թշնամու զօրամասի պէտ Արաս Կուլի բէկը այսպէս է պատմում Մարգարի սպանութեան մանրամասնութիւնները. «Երբ բոլորը մեզ անձնատակեց եղան, շտապ-կապիտան Սարգսեանը շարունակեց դիմադրել 20 քայլ հեռաւորութիւնից: Բուլղեիկներն ու ես ձայն էինք տալիս նրան. «Մի՛ կրակիր, ընկեր, քնի ոչինչ չեմք անի»: Բայց նա շարունակեց կրակել և մէկը միւսի յետևից մեր զօրամասից սպանեց երկու ձիւար ու երեք ձի: Այդ տեսնելով՝ կարգադրեցինք նրան խփել, ու նա սպանեց»:

Մարգարը Նուխեղի էր՝ ծնւած 1883 թւին: Միջնակարգ կրթութիւնը ստացել էր Բագրի գիմնադրալում: Դեռ աշակերտական նստարանի վրա, 1902 — ին մտաւ Դաշնակցութեան շարքերը և շատ շուտով վաստակեց յարգանք ու վստահութիւն ամենքի կողմից: Հայ — թրքական ընդհարումների ժամանակ նա զբաղեց զէնքի հայթայթման գործով: Պատեց թուրքեստանի ու Ռուսաստանի բազմաթիւ հայաբնակ քաղաքներ, ստեղծեց զէնք գնելու և Կովկաս փոխադրելու համար յատուկ ամբոխներ: Մարմինների մի ամբողջ ցանց — Տաշկենդ, Սամարղանդ, Կոկանդ, Օրէնբուրգ, Մոսկա, Նարկով, Իւրիկ — առաջ եկաւ Մարգարի ջանքերով, որ մեծ քանակութեամբ զէնք ու ռազմամթերք հասցրեց Կովկաս:

Հայ — թրքական ընդհարումներից յետոյ էլ, հա-

ժման: Փետրուար 18 — ին հարաւից արշաւող ժողովրդական մարտիկների դուռնին անցած փորձում է մտնել Երևան և սպանում է Երևանի այգիներում, Հրազդանի ափին:

Մովսէսի կեանքը արկածներով լի մի պատմութիւն է: Նա այն հազաւադիւտ դէմքերից էր, որ ամենուրեք, ուր էլ լինէր՝ մի անասման վստահութիւն էր ստեղծում իր շուրջը: Ընդունակութիւն ունէր կապելու

Ջ Է Մ Լ Ե Ա Կ

իր հետ երիտասարդներին, մղելու նրանց, հանրային աշխատանքի, անգամ անձնազոհութեան: Ամեն շրջանում անասման յարգանք ու հաւատ էր առաջ դալիս դէպի նա: Եւ անշուշտ զբա պատճառն այն է, որ նա ինքը՝ դործի վրա նայում էր որպէս բարոյական պարտականութիւն, պատրաստ էր իր անձը զոհարելու յանուն դործի յաւորութեան: Նա կենդանի օրինակ էր իր շրջապատի համար: Այս տեսակէտից նրա գործի, վարքագծի և խօսքի մէջ չկար որեէ հակասութիւն:

Միշտ կենսաբախի ու միշտ ժպտերես՝ Մովսէսը ունէր հաստատուն, անհերք համոզումներ ու այն դէմքերից էր, որ պատրաստ էր իրեն մահով հաստատելու իր գաղափարների, համոզումների ճշմարտութիւնը: Դրա լաւագոյն ասպացոյցը եղաւ իր մահը:

Ընկերական շրջանում մի անփոխարինելի դէմք էր Մովսէսը. միշտ ծիծաղկոտ ու կատակասէր՝ նա ստեղծում էր

ՍՈՒՐԷՆ ՄԵԼԻՔԵԱՆ

ծուծ էր ուրախ և հարազատ մթնոլորտ: Հեզանքով ու կատակով պատմում էր իր կեանքի ողբերգական վայրկեանների մասին. թւում է, թէ կեանքն էլ նրա համար մի կատակ էր: Այնքան ահ ու մահ տեսած՝ նա չէր փոխել ներքնապէս: Ու չեմ կասկածում, որ վերջին պահուն, իր պարտքը կատարելիս՝ հայրենիքի ազատագրութեան իր կեանքը զոհարելիս՝ մահն ընդունել է երզնով ու ծիծաղկոտ:

Գ. ԳԻՒՋԱԼԵԱՆ

Վ. Ա. ՍՊՈՒՐԱԿԱՆ

ՀՄԱՅՅԵԱԿ ՄԱՆՈՒԿԵԱՆ

Քառասուն օրւայ ծանր հիւանդութենէ յետոյ, 1920 թ. մայիս 25 — ին, Երևանի մէջ, անողոք հիւանդութեան զոհ գնաց Հայաստանի Խորհրդարանի անդամ Հմ. Մանուկեանը՝ Վասպուրականի յեղափոխական երիտասարդութեան, Արամի, Իշխանի, Կոմսի ու Սարգսի հասունցած սերունդի փայլուն ներկայացուցիչներէն մէկը:

Հմայեակը ծնւած էր 1888 թ. մարտին Այդեատանի բարեկէցիկ ընտանիքի մէջ: Տակաւին Հայկազեան Կեն-

տրոնական վարժարանի աշակերտ, 1903 — 4 թւականներուն, Հմայեակը կանդամագրւի Հ. Յ. Դոշնակցութեան և այնուհետև կը դառնայ անոր ամենամոլեռանդ հետևորդներէն մէկը: Անոր և ուրիշներու ջանքերով կոտեղծուի հիւսանողական Միութիւնն՝ Կենդրոնական և Երամեան վարժարաններու սանդէն, և 1906 թ. սկսած լոյս կը տեսնէ «Նոր—Սերունդ» խմորատիպ շաբաթաթերթը, որի շուրջ այնքան աղմուկ հանեցաւ յետագային: Հմայեակ, Ասպնտ ստորագրութեամբ, հողին էր այդ թերթի:

1906—7 թ. Հմայեակ ուսուցիչ էր Յանդոյաներու դպրոցը, իսկ 1907—8 — ին՝ Վարազի մէջ: Իր ազատ խօսքի ու համարձակ գաղափարներու պատճառով ան բուռն ընդադրանութեան ու հպարտանքի ենթարկեցաւ. A.R.A.R.®

Վերջ — Սերունդ — ի մէջ զբաժ յանդունդն յօգւածները, ճանաչաւս ու ճանկրոն» խօսքերը շատ թշնամիներ առաջ բերին: Երբ Օսմանեան սահմանադրութիւնը վրա հասաւ, ան, 1909 — ին, անցաւ Պոլիս և մտաւ Կենտրոնական վարժարանը, որը աւարտելէ ետք նետուեցաւ ուսանողութեան ասպարէզ: 1912 թ. յուլիսին

Հ. Յ. Գ. ՎԱՍՊՈՒՐԱԿԱՆԻ Կ. ԿՈՄԻՏԷ

հիմք դրեցաւ «Երիտմեք» ուսանողական ամսագրին. Հմայեակ մէկն էր անոր պատասխանատու խմբագիրներէն:

1913 — ին Արամի թերազանքով Հմայեակ վերադարձաւ Վան և ստանձնեց «Աշխատանք» — ի խմբագրութիւնը, որ և վարեց մինչև 1915 թւականը և նահանջէն ետքը «Աշխատանք» — ի հրատարակութիւնը շարունակեց Երևանի մէջ: Ապա նորէն վերադարձաւ Վան, ու նորէն նահանջ: Գաղթ դէպի հիւսիսային Կովկաս ու նորէն վերադարձ Երևան, ուր, այս անգամ, խորհրդարանական աթոռը կրպակէ Հմայեակը և անգամ մը ևս «Աշխատանք» — ի վերահրատարակումը:

Պորհրդարանի մէջ, ինչպէս և ամէն տեղ Հմայեակը մնաց միշտ ընդդիմադիրի, զննադատողի, հարածողի դերին մէջ: Բնասորութեան գիծն էր այդ, որ իրը մնաց անգամ ամենատաղնապալի օրերուն:

Իր սուր դրով, մտաւոր պաշարով և ուժեղ իմացականութեամբ Հմայեակ ազդեցիկ դիրք էր նւաճած Վասպուրականի երիտասարդութեան մէջ, Դաշնակցութեան մեծ ապառաջ իրոտարող զործիչներէն մէկն էր և մեծաւ այնպէս վաղաժամ կերպով:

ԲԱՐՈՒՆԱԿ ԿԱՊՈՒՏԻԿԱՆ
(1888 — 1918 թ.)

Վանեցի էր Բարունակը, Արարուց թաղէն, գաւառը համեստ հնակարկատի մը, որ իր ծննդեան առաջին

օրէն իսկ (1888 թ.) կրեց արքայապետութեան բոլոր դասնութիւնները: Ուշիմ, աշխատասէր, արտակարգ օրէն ընդունակ՝ ան հեշտութեամբ աւարտեց Արարուց թաղի նախակրթարանը ու յետոյ Հայկազեան Կենդրոնական

Յ Ա Ր Օ, Բ Ա Չ Ի Կ, Ա Չ Օ

վարժարանը: Դեռ դպրոցական նստարանի վրա ան պատանեկան հոգիի բովանդակ թափով նետուեցաւ յերափոխութեան ասպարէզը և եղաւ կեդրոնական անձնաւորութիւնը Վերջ — Սերունդ» խմբագրող թերթի շուրջը հաւաքած երիտասարդութեան:

Միջնակարգ կրթութիւնը աւարտելէ ետք դարձաւ ուսուցիչ և շնաց ինքնաշխատութեամբ լրացնել իր դարգացումը՝ անկարող շարունակելու ուսումը համարարանի մէջ: Թէ դպրոցի մէջ և թէ դուրսը Բարունակը շուտով աչքի բնկաւ, իբրև պարտաճանաչ ու դադարաբական դաստիարակ, եռանդուն պրոպագանդիստ ու կրթմաներկող, անվստու պայքարող յօգուտ Հ. Յ. Դաշնակցութեան դադարներու յաղթանակի: Գործիչ—քարոզչի հանգամանքով շրջեցաւ Վասպուրականի բոլոր վայրերը և վաստակեց գիւղացիութեան լայն համակրանքը: Տարիներ շարունակ եղաւ զործոն անդամ Հ. Յ. Դ. Վասպ. Կենտր. Կոմիտէի և «Աշխատանք» թերթի խմբագրութեան:

Պատերազմէն առաջ ան յաջողեցաւ անցնել Պոլիս ուսումը շարունակելու նպատակով, բայց պատերազմը վրա հասաւ, և շատերու պէս ան ևս, հաղիւ ճողողարած թրջական սպանդանոցէն, ապաստանեցաւ Կովկաս: Հոս ալ Բարունակը շարունակեց իր սիրած աշխատանքը և շուտով դրաւեց արեւմտահայ զործիչ — երիտասարդութեան առաջին շարքերը: Ան եռանդով մասնակցեցաւ աղգային ու յեղափոխական շարժումներուն, դեկամբրեց «Աշխատանք»-ի խմբագրութիւնը, եղաւ անդամ Երևանի «Ջանիգ» թերթի խմբագրութեան, ինչպէս նաև

Հ. Յ. Դ. Հայաստանի Կենտր. Կոմիտեի: Քաղցրահամբոյր, լրջախոհ ու հաւասարակշիւած բնատրուութեամբ՝ Բարունակն ամէն տեղ իր հետ կը տանէր վառ հաւատ ու սգեւորութիւն: Ու հաւատով ալ մեռաւ՝ զոհ զնալով ժառանգեցի համաճարակին, 1918 թ. օգոստոսին:

ԵՂՅԵ, ԵՌՌՈՒ ԴԱՌՈ, ՍԱԼԻՍ

տոսին, Երևանի մէջ, Հայաստանի Հանրապետութեան հիմնաւորութեան առաջին օրերուն:

Բարունակը «Աշխատանք» — ի սերունդի լուսազոյն ներկայացուցիչն էր, Վասպուրականի դաշնակցական երիտասարդութեան փայլուն գէմքերէն մէկը...

ՆԱՌԱԿՈՆՍՍԵ ՇԻՐԻՆ
(Շիրին Եղիազարեան)

Շիրինը Վասպուրականի գաւառական գործիչներէն էր, որ առանձնապէս աչքի ընկաւ իր կազմակերպչական ընդունակութիւններով և եռանդուն գործունէութեամբ:

Արճակ գաւառամասի Խառակոնիս գիւղէն էր, ծնւած 1876 թ. և ուսումը ստացած նոյն գիւղի դպրոցին մէջ: 1895-էն սկսած կիճայ յեղափոխական շրջանակի մէջ ու կցարգանայ յեղափոխական գաղափարներով: Սկիզբը կը տարւի արմէնականութեամբ, ապա կը բերձակցէ հնչակեաններուն: 1896-ին յաջողութեամբ կը կազմակերպէ Հայրենի գիւղի պաշտպանութիւնը և 1898-էն մինչև 1905 թ. կը դառնայ իր գիւղի գրագիրը ու փաստորէն կը վարէ գիւղի բոլոր գործերը:

1905-ին Շիրին կը մտնէ Հ. Յ. Դաշնակցութեան շարքերը, կը կապուի Վանի մարմնի ու գործիչներու հետ և կը ներքի գէնքի փոխադրութեան գործին: Թաղէնս Առաքեալի ճամբով եկող սպարանքներն ու գործիչները կանցնէին Շիրինի ձեռքով: 1907 — ին մասունեկով՝ կը դառնայ փախստական ու զաղտնի կը գործէ

գիւղերու մէջ: 1908 — ին կը ձերբակալուի և կը դրուի Վանի բանտը, բայց շուտով կազատուի ու կանցնի Կովկաս:

1908 թ. օգոստոսին Վասպուրականի Կ. Կ — ի հրաւերով Շիրին կը վերադառնայ Հայրենիք ու կը ներքի Հանրային — պետական գործունէութեան՝ վարելով գիւղապետի, շրջանապետի ու կոմիտէի անդամի պատասխանատու պաշտօններ: Պատերազմի առաջին շրջանին ու, մասնաւոր, 1915 — ի ապրիլեան կռիւներու ժամանակ Շիրին կազմակերպեց ու վարեց ինքնապաշտպանութեան գործը: Արճակի Հայութիւնը փրկեցաւ Շիրինի ջանքերով: Վանի ազատագրութիւնէն ետքը, Արամի նահանգապետութեան օրով, Շիրին նշանակեցաւ Վանի բերդապահի պաշտօնին, որ և տարաւ ձեռնահասօրէն:

Նահանջէն ետքը, Կովկասի մէջ, Շիրին զբաղեցաւ գաղթականական գործով ու յետոյ Հայաստանի կառավարութեան կողմէ կարգեցաւ եղբիներու վարիչ և այդ պաշտօնի վրա ալ մեռաւ Այնքանըրապօլի մէջ, 1920 թ. հոկտեմբեր 2-ին: Շիրինի յիշատակը կը մնայ թարմ արճակահայ ու եղբի աշխատաւորութեան մէջ, որոնց Համար այնքան աշխատեցաւ ու տառապանք քաշեց ան:

ՄՈՒՐԱՆ ԹԻՂՅԵԱՆ
(Մաթօ)

1920 թ. յունիսի 20-ին «Կոմունիզմի» պատմունան հազած — Ղազար Ծամաղիինի Հայ աւազակների, վաշխառուների և ցարական պրիստաւների Հայրենազաւ

ՄԵՆԵՒ ՅԱՐՈՒԹԻՆ, ԱՐԱՄ, ԲԵՆԱՆ, ՍՈՂՕ (Արիաքցի)

գնդակով, Ծամաղիին լիններում, սպանուեց 8 — րդ հետակ գնդի գումարտակապետ ընկ. Մուրադ Թիլօեանը:

Ընկ. Մուրադը Վասպուրականի Կարկան գաւառից էր և պատկանում էր Հ. Յ. Դաշնակցութեան: Հայ ժողովրդի ազատագրութեան Համար մարտնչողներէ:

չարքին նա ամենախիզախ հայդուկներից մէկն է եղած՝ տարիների ընթացքին կուելով տանկական բռնակառու- թեան և հայահալած քաղաքականութեան դէմ:

Մեր յիշողութեան մէջ միշտ թարմ պիտի մնայ Մուրադի և ընկերների ղեկավարութեամբ կատարած Վասպուրականի հայ ժողովրդի հերոսական դիմադրո-

ՀՄԱՅԵԱՍ ՄԱՆՈՒԿԵԱՆ

թիւնը տանկական կանոնաւոր զօրքի, թնդանօթների և գերազանց ուժերի դէմ՝ Վանից մինչև Համադան:

Մուրադն էր այն մի տաննակ գաղափարական ընկերների շարքում, երբ Մէյիսն — Կալայում տանկա- կան անարգ ետթաղանի հարածով ընկաւ Կոստեա Համբարձումեանը երեք ընկերների հետ, բայց Մուրա- ղը իր յանդիմութեան շնորհիւ, նիզակաւոր թշնամու հեծելազօրի գերազանց ուժերի կողմէց երեք տեղից վիրաւորելէ յետոյ՝ մասուղէրի հարածներով կսպանէ թշնամիներից վեցին և մնացածներն ալ խուճապի մաս- նելով՝ Կոստեայի և ընկերների դիակները կազատէ:

Մուրադի կենսագրական գրելու համար պէտք է քրքրել Դաշնակցութեան նորագոյն պատմութիւնը Վա- սպուրականի շրջանում, որտեղ նա իր առանձին տեղն ու դերն է ունեցել:

Վ. ՅՈՒՆԿԵԱՆ

ՏԱՐՈՆ

ԳՈՄՄԱՅ ԿՈՐԻՒՆԸ

Գոմաս Կորիւնը յայտնի էր և Իսրո անունով: Բնիկ Մշոյ Գոմա գիւղէն էր, հարուստ ընտանիքէ: Կրթութիւնը կառնէ Ս. Կարապետի դպրոցը: Քսան տարեկան Իսրոն կը դառնայ գիւղապետ, շնորհիւ Հրալրի կը դառնայ Դաշնակցական, անոր աշակերտն ու երկրպագուն: Դաւաճան Աւրանաց Կարապետ վար- ղապետի տէրօրը կը գործադրէ, կը մասնակցի Փէտայ- իներու կրիւններուն, կը ձերբակալուի և Մուլի մէջ կը բանտարկուի 101 տարեան պատիժով, բայց կը ծակէ բանտին պատը և կը փախի Սասուն, ուր նեցուկ կը դառնայ Հրալրին:

Գ. Չաւուշի հետ կը մասնակցի քանի մը կռիւններու: Նորաչէնի, Յունանի կռիւններու կեդրոնական անձն էր

Կորիւնը: 1904-ի, Սասունի ապստամբութեան առնն, աչքի կը զարնէ իբրև լաւ ղեկավար և կուռոյ: Կը մասնակցի գրեթէ բոլոր կռիւններուն Գոմոսի, Կուրաւայ, Գոմերի, Ծամիրամի, Աղթամարի մէջ և այլն:

Գէորդ Չաւուշին կը միանայ և Աղթամարէն կը վերադառնայ Տարոն: Ախլաթի մէջ կը մասնակցի Կժակի կռիւններուն: Մշոյ դաշտը հասնելով, կը վերա- կազմէ կուսակցութիւնը Հրալրի մեթոտով, կը պայ- քարի Կոտան Ալայ պէկի բռնութեանց և զինահաւաքման դէմ, կապ կը հաստատէ Քիւրտերու հետ և գործակ- ցութեան դաշինք կը կնքէ: Կանցնի Բինկուլ, խորժմնեկ- ցի աչքէթապետ Նիլագիի մօտ և կը կազմակերպէ քրտական կոմիտէ: Յետոյ կ'երթայ Ռոսաստանի նիստ ու կացը: Ընկերները գալն կը տանեն թանգարան, երա- ժշտանոց և թատրոն: Թիֆլիսի Արտիստական թատրո- նին մէջ կը ներկայացնեն Վարդան Մամիկոնեանս—ը: Կորիւն խիստ զգալուն և յափշտակուղ, երբ բեմին վրա կը տեսնէ Վասակ Մամիկոնեանը անբարտաւանացած, մոռնալով որ իրականութիւն չէ այլ խաղ, երկրորդ յարկէն աթոռ կը նետէ բեմին վրա Վասակը սպաննելու համար: Աղմուկը ծայր կուտայ և շքամ Կորիւնը կը բանտարկեն, սակայն բացատրութիւնէ վերջ ազատ կործակեն: Բազուն կամ թիֆլիսը Կորիւնի տեղը չէր, ան չէր սիրուէր քաղաքներու կենսքէն: Կը խնդրէ զինք զրկել լեռնային դաւաճները, ուր գիւղացիներու մէջ գործ կայ իրեն համապատասխան: Եւ կը զրկուի Զանգեզուր, Ղարաբաղ, երկու դաւաճներ որոնք նման են Սասունին: Կորիւն իր տեղը դառած էր շուտով կը

ԳԾՂԱՄ ՏԵՐ ԿԱՐԱՊԵՏԵԱՆ

զառնայ ժողովուրդի սիրելին և առաջնորդը, փոքրաթիւ ընկերներով հրաշքներ կը գործէ Բարգուշատի, Ղափա- նի, Սիւխանի և Արեւիկի շրջաններուն մէջ, հայ — թա- թարական կռիւններու առնն: Բազմաթիւ հայ գիւղեր իրեն կը պարտին իրենց կեանքը: Կորիւն այ թէ պաշտպանողական, միջոցներով, այլ չեչտակի յարձա- կումներով կապահովէ հայ գիւղերը, թաթարները և ջիւրտերը պահելով սարսափի մէջ: Իբր երախտադի- տութիւն, այդ լեռնային ժողովուրդը իր նորածին մա- նուկները կանանէր Հարօ կամ Կորիւն անուններով. և գիւղ մըն ալ որ անկասկած մահւընէ ազատուած էր—

կը կոչուի Կորիւնաւան: Գարաբաղն ու Չանգեղուքը շատ կուզեն իրենց մէջ պահել Կորիւնը, բայց անոր հողին կերպով ղէպի Տարօնն ու Մասունը: Հոն կիսատ մնացած գործ ունէր կատարելու:

ՍԷՄՍՅ ՄԱՆՈՒԿ

Սասնոյ Սէլմայ գերզնէն էր Մանուկը և կը կոչուէր «Քիաթիպ»: Սասունի ազդեցիկ իշխաններէն էր, և եր խօսքը Սասունի աշխարհի մէջ գետին չէր իյնար:

Կրթութիւնը կառնէ Մուշի կեդրոնականը: Աշխահն տեղեակ և անցուղարձին հետևող մարդ մըն էր, լուրջ, վարճով ու բարճով լեռնական իշխան մը:

1894-ի ապստամբութեան երեսուսարդ Մանուկը իրրև քաջ անուն կը անէ անգուլպական Գրգոյի հետ: Յետոյ կը դառնայ ժողովուրդի գինւորական առաջնորդը, վստահելի՝ ամէն կերպով: 1904-ի ապստամբութեան իր ծօտ կիյնայ Հրայրը: Մանուկը այդ կրիւններուն կեդրոնական անձն էր: Ապստամբ Սասունի

Կ Ա Ր Մ Է Ն

ժողովուրդը անոր մատի շարժումով կը գործէր: Ապստամբութեան զարգումէն յետոյ, Սասունի իշխանը կը մնայ իր ժողովուրդին հետ, կը ձերբակալուի և 101 տարի թիապարտութեան վճիռ կը ստանայ: Բանտին մէջ բոլոր կը գանձանքն իր պաղարիւնութեամբ ու հպարտութեամբ: Դատարանին առջև կը յայտարարէ. «Քանի որ այս գուլումը կը շարունակուի, նորէն պիտի կուեմ, և թէ՛ ազատիմ»: Օտմ. Սասնամանուկութեան րանտէն կազատուի և Սասուն կերթայ: Ինչ սիրականն էր ոչ միայն Սասունի, այլ և Տարօնի երկրին: Կրնարեն ջաղաքական ժողովի անդամ և ազգային գործերու մէջ մեծ դեր կը կատարէ մինչև պատերազմի վերջը, բայց երբ Անտոքի գլխէն տեսաւ Պշերիկ, Սիելանիկ երկիրներուն կատարած և Հրզհանքը, երբ համոզեցաւ թէ Հաջութեան փրկութիւնն չկայ, կողմնակից գարձաւ գիմադրութեան: Սասուն ինքնիշխան եղաւ, 1914-ի վերջերքը, և այդ աշխարհի նոր դիմազրական հողին դարձած էր Քեաթիպ Մանուկը:

Անընդհատ կրիւններու ատեն մէկ ճակատէն միւսը կը վազէր, բայց տեակածորէն Սիբրեանտարի ու Մուշի բարձրունքներուն վրայ կը հսկէր: Քր նպատակն էր թուրքերը քշել գոնէ մինչև Եփրատ, որպէսզի Ռուսերու ճամբան բաց ըլլայ ղէպի Սասուն և օգնութիւն հասնի հետու Կովկասէն: Երկու փորձ ըրաւ Մուշ քաղաքը զբաւելու, բայց չյաջողեցաւ և միայն աւարով կրցաւ

դառնալ: Երբ այլևս յոյս չկար դիմադրութեան ու ոչ ալ փամփուշտ, «Սասուն՝ քարերը գերեզման կը դառնան մեզի, թէ որ չըրիւնք», նշանախօսքը արտասանեց, գիշերով ճեղքեց թշնամիին շղթան և անցաւ ղէպի Աթանեսա, բայց սպաննեցաւ և իր աչքովը շտեխաւ իր սիրելի ժողովուրդին խողխողումը:

ԲԱՐՁՐ ՀԱՅԻ

ՅԵՂԱՓՈՅԱԿԱՆ ՀԵՈՑԻ ՄԸ ՄՇՍԱՆՆԵՐԸ

Գրել Բարձր — Հայքի հայ յեղափոխական երիտասարդութեան յիշատակին ներքած քանի մը էջ, կը նշանակէ վերյիշել — ժամանակով խիտ կարճ, և սակայն որակով ու բովանդակութեամբ խիտ բեղուն ու դործոն շրջանի մը, — պատմութիւնը:

Այդ թւականին սկիզբն է Սահմանադրութեան վերայտարարութիւնը, 1908-ի ամբան, ու վարձանը՝ ընդհանուր պատերազմն ու հայկական տարադրութիւնները, 1915-ին:

Ճիշտ է, որ Սահմանադրութենէն առաջ ալ, յեղափոխական ստորերկրայ գործունէութիւն մը կար կարնոյ, ինչպէս նաև հայկական բոլոր նահանգներուն մէջ: Հայրենասէր, կամքի տէր ու անձնէր երիտասարդութեան մը շնորհիւ, յեղափոխական խօսքն ու քարոզը, ազգային գիտակցութիւնը և յեղափոխական կայծերը միշտ ալ վառ ու կենդանի մնացեր են:

Հայրուկային քաջագործութիւններու արձագանքը հէքեաթի մը պէս պատմէր ու լուեր է, ինչպէս նաև Արամ Արամեաններու մարմինները կենդանի վկայարաններ են եղեր յեղափոխութեան շինող խօսքին ու գործին:

Եւ սակայն, Սահմանադրութենէն վերջն էր, որ լեզուներուն կապանքները քակեցան: Շնորհիւ հեղինակաւոր ներկայացուցիչներու և անբաժանօթ մտաւորականներու, Բարձր — Հայրը, Վասպուրականը, Պիթիւսը, Մուշը, Խարբերդը, Տիգրանականը, և առհասարակ հայաշատ բոլոր կենտրոնները դարձան մէյ մէկ կենդանի հեղինակ, ուր երիտասարդութիւնը հրապարակ եկաւ, կորուած ու անցած տարիներուն պակասը լեցնելու, և հիմնելու մշակույթի հայալիթի հաստատութիւններ, որ-րեքմով բովանդակ հայ ժողովուրդը, երկկան ստրուկն ու հալածականը, դատարարակիւ սկսաւ ազգային իտէալներու նշանաբաններով:

Դատարարակի և ուսուցչի այս կրկնակ դերերը վերապահած էին առաւելապէս Հ. Յ. Դաշնակցութեան, իր մտաւորականներուն և անձնէր քարոզիչներուն:

Պէտք է արձանագրել, որ բովանդակ հայ ժողովուրդն իր հաւաքականութեանը մէջ, ամէնէն բեղուն ու նպաստաւոր գետինն էր նեուած սերմերուն համար՝ թէ ոչ՝ եօթը տարիներու ա՛յնքան կարճ ժամանակաշրջան մը չպիտի բաւէր սրբազրելու Հին սխալներ ու սովորութիւններ, սրբելու համար մեր հողիներէն այն վայն ու սարափը զոր ներարկած էին օտարները, մեր ցեղին թշնամիները: Ես առիթ ունեցայ շատ մը

կենդանոսնէր պտտելու շրջանն ըրի շատ մը նահանջներ Տրապիզոնի, Խարբերի, Գղիի, Բաշուի, Ակնայ, Արարիկի, Երզնկայի և ուրիշ քաղաքներու մէջ երկար տարիներ ապրեցայ, քանի մը տեղեր ալ ճամբորդութեան առթիւ Հանդիպեցայ, և սակայն, ո՛չ մէկ տեղ դուստայ այնքան կենդանի ու շինարար գործունէութիւն մը՝ որքան Կարինի մէջ:

Թերթ, լսարան, ընթերցարան, դրաղարան, Թատրոն, երկսեռ միութիւններ, աշխատաւորական խմբակցութիւններ, բոլորն ալ կանոնաւորաբար կը շարունակէին իրենց գործը, միակ նպատակ ունենալով արթուն պահել Հասարակութիւնը, և ներշնչել անոր ազգային արժանապատուութիւն ու դիտակցութիւն:

Կովկասեան հայութեան ամէնէն մօտիկ շրջանը ըլլալով, կը զգայինք որ մենք շատ ետ մնացեր ենք քաղաքակրթական շարժման մէջ. ետ մնացողի Հոգեբանութիւնն էր, որ թէ կուտար ամէնուն շարժելու, աշխատելու, խօսելու, գրելու, կազմակերպելու և պայքարելու:

Իբրև զէպի արևմուտք տանող առաջին դուռ, կովկասահայ մեր հայրենակիցիները բոլորն ալ Կարին կը հանդիպէին, հոն կը թօփօսէին իրենց ոտքի փոշին. բեմերէն կը քարոզէին, կ'ողջուրէին ու կը մեկնէին: Առաջին անգամ Կարնոյ ժողովուրդն էր որ ծափահարեց

ՏՐԱՊԻԶ ԵՄԱՂՆՈՐ (Ճեքիտ ձեմի)
ՄԱՐԱԼ — ՓԻԼՈՍ
ՎԱՀՆԵ ՄԱՋՄԱՆԵԱՆ

մեր հիւրերը, որոնք կովկասահայութեան ողջոյնները կը բերէին մեզի: Արծնեան վարժարանի ընմէն իրենց խօսքը լսելի ըրին, Եղիշ Թօփճեան, Ռոստոմ, Ս. Չաւարեան, Գ. Խատալ, Ռ. Չարդարեան, Ս. Վրացեան, Ա. Աւարտոնեան, Շաւարշ Միսաքեան, Սարգիս Բարսեղեան, Ա. Իսահակեան, Մարալ, Վարդգէս, Արմէն Գարօ և ուրիշ բազմաթիւ գործիչներ ու արևաստազէտներ, չհամբրու համար երիտասարդ ուժերը:

Եւ սակայն Կարնոյ ժողովուրդին իսկական դաստիարակներն եղան մեր մեծ յեղափոխականներէն Եղիշ Թօփճեան, Ռոստոմ, Սարգիս Բարսեղեան, Փելոս (Մարալ) որոնց անունին կապած է մասնաւորապէս եօթը տարիներու գործունէութիւնը:

Յիշատակի ու խունկի այս օրւան առթիւ, մեր առաջին արցունքները անոնց համար է որ կը հոսին, ամէն մէկը եղբրականօրէն բաժնուած ու ինկած: Բազմ

մաթիւ են այն երիտասարդ ուժերը, որոնք անոնց շունչին տակ մեծացած ու թէ ամենէն սկսած իբրև յեղափոխական, հայրենասէր գործիչներ: Եւ իրական պարտականութիւն է անոց յիշատակին ներշնչուած այս սրղեքուն մէջ տալ անունները անոնց որոնք խանդավառօրէն նետեցան յեղափոխական գործին մէջ, որ նպատակ ունէր դաստիարակել մեր դժբախտ ժողովուրդը: Ահա՛ անոնք անունք. — Արամ Մարունի, Վահէ Թօփճեան, Ստեփան Ստեփանեան, Մարուքէ Մարանճեան, Լևոն Մազմանեան, Շահ-Արմէն, Ջնգի, Դափէսեան, Գարմէն, Գալուստ Կարապետեան, Արասչէս Գալաֆեան, Մմբուլ, Անդրանիկ Շաշեան, Հրաչեայ Լուսպարոնեան, Բարթեղ Օտպաչեան, Արամ Մուշեղեան, Ջիթոյցի Սեդրակ վարժապետ, Մկրտիչ Ասատուրեան և իր զաւակը՝ Գեղամ Ասատուրեան, Պետրոս, Վահան Ճանճիկեան, Վահան Գասպարեան և ուրիշ բազմաթիւ ծանօթ ու անծանօթ մտաւորականներ, արհեստաւորներ, աշխատաւորներ ու հողագործներ:

Սահմանելով այսպէս այն ընդհանուր պատկերը, որ Կարնոյ յատուկ էր, յիշեց քանի մը յատկանշանական երևոյթներ, ու տանք քանի մը զէմբերու գործունէութիւնը:

Իբրև աչքի զարնոց երևոյթ, ամէնէն առաջ միտքս կուղայ «Յառաջ» թերթին հրատարակութիւնը:

1909 մայիս 31-ին որոշուած էր ըստ ընծայել թերթին առաջին համարը:

Կովկասէն Կարին հասած էր Ծ. Թօփճեան, ուրիշ անունով՝ Երևանը Թամարեան:

Արծնեան վարժարանը հրաւիրած էինք, գրեթէ ամիս մը առաջ, թիւով տասնէ հինգ մտաւորականներ: Առաջին անգամ խօսք կ'առնէր Թօփճեան և Խորհուրդ կը հարցնէր, ու աշխատանքի բաժանման հիման վրա, Կ'առաջարկէր դասագան բաժիններ: Անկարելի էր մերթի խօսքը ու որոշումը մէկուն, որ համակ կ'ամէ էր ու խանդավառութիւն, համակ անձնութիւն և կորով:

Մայիս 31-ին լոյս կը տեսնէր «Յառաջ»-ի առաջին թիւը: Գաւառի մէջ առաջին գրաւոր ու սոցալարած ձայնն էր որ կը բուէր, ձայն մը՝ որ անկէ յետոյ եւ, տարիներ, տիրաբար ու Հեղինակաւոր կերպով լսեցան աչ միայն Կարնոյ, այլ և հայկական բոլոր նահանգներուն մէջ:

Թերթին հետ պէտք էր Մտաւորականներու ժողովը, որուն հիմը արդէն գրած էր ուրիշներու կողմէ, երբ Թօփճեան եկաւ Կարին:

Առաջին Հայ գրավաճառատան մէջ, զոր անուանու հոգը անեցէր էր Արմենակ Միքոսեան, կը հանդիպեմ բարձրահասակ և ժորտաւոր մէկ կոն մը: Կը ծանօթանանք. Երևանը Թամարեանն է՞ «պարկահայ» որ մեր կիւած է Թիֆլիսէն: Շատ կարճ կը լսե՛ք մեր տեսակցութիւնը: Կ'առաջարկենք որ ինքն ալ ներկայ ըլլայ հոյն գիշերուան մտաւորականներու ժողովին: Սիրով հաւանութիւն կը յայտնէ:

Մտաւորականներու Միութիւնը կը բաղկանար բացառաբար մտաւորական երիտասարդներէ, մեծ մասով Սանասարեանէն ընթացաւարտ, և մէկ մէկ ալ Սանաս

աարեանի բարձրագոյն կարգի աշակերտները, ուսուցչի մը առաջնորդութեամբ, կը մասնակցէին անոր:

Շարքը անգամ մը կը դուսարէր ու կարգով, շահեկան նիւթերու շուրջը կը խօսէին ընկերները: Այդ իրիկունը հասաւած էինք Տիգրան Ուշիկեանի (Արզումանի) տունը: Դասախօսն էր Վահան Գույում-ճեան, նիւթ ունենալով՝ ընկերվարու քիւնը: Դասախօսութիւնը լրացած էր, դարձարի թէյը կ'անուէինք ու կը պատրաստէինք վիճարանութիւններուն, երբ խօսք ուզեց մեր անձանօթ հիւրը՝ պարսկահայ Երևանդ Քասարեանը: Կը կարծէինք որ զանի մը վարկեանի մէջ, զանի մը ճշտումներ ու լրացումներ պիտի ընէր: Անցաւ մտաւորապէս մէկ ու կէս ժամ, ու անձանօթը կը շարունակէր տակաւին: Մենք մոռցեր էինք զասախօսին միտքերը, որովհետև նոր հորիզոններ կը բացէին մեր առջև, ընկերվարութիւնը կը բացարձէր մեզի ալ կերպ, բողորովին տարբեր, ինչ որ կարողացեր ու լսեր էինք: Ուժգին ու երկարատև ծափահարութիւն մը՝ ու զաղտնիքը կը լուծէր, մեզի կը ծանօթացնէին Երևանդ Քասարեան կեղծ անունին տակ հանրածանօթ գործիչ ու բարոյիչ, յեղափոխական ու մտաւորական Նիշէ Քօփճեանը:

Անկէ յետոյ Քօփճեանը դարձաւ հոգին ու կամքը Բարձր - Հայքի մտաւորական - յեղափոխական շարժման: Յամառ աշխատող մըն էր, կը իմբարդէր Յառաջը, կը հասնէր կազմակերպական գործերուն, կը վարէր ազգային երկսեռ վարժարաններուն տեսչութիւնը, կը ղեկավարէր մտաւորականներուն գիշերային դասախօսութիւնները: Երիտասարդութիւն կը հասցնէր, այն գերագոյն ուժովն ու մազնիսականութեամբ, որուն զաղտնիքն ինքը միայն գիտէր: Մասնաւոր 1909 մարտ 31-ի յետաշրջական շարժումներու պահուն, իր շրջահայեաց ու հեռատես զաղաքականութեամբ մեծագոյն ազդակը դարձաւ Կարնոյ հայ ազգաբնակչութիւն անմիաս պահելու:

Անոր անպակաս իր զօրախտ կորուստէն վերջը, Կարնոյ մէջ աշխատելու պաշտօնը կը վիճակէր Ռոստոմին, որ ընդհանուր ու խորունկ յարգանքի առարկայ կը դառնար այն օրէն, երբ յեղափոխական - կուսակցական հոգիէն զատ՝ կը տանէր նաև դպրոցական պարտականութիւնները:

Պորունկ մտածող մըն էր. իր խորհուրդները կը յայտնէին ղեմքին վրա, ուր ժպտէ աւելի, անմեկնելի վիշտ մը ու տառապանքի երկար սուեկները միշտ գծադրած էին: Սևեռուն գաղափարի մը համար միտքը շարունակ տանջած ըլլալով, կը թէր թէ ուշադրութիւն չէր ընծայեր իր խօսակցին: Համեստ, թաքուն, անմեկնելի հոգի մըն էր: Ռոստոմ մէկն էր անոնցմէ որոնք կը լսեն, մտիկ կ'ընեն ուրիշները:

Մեծերուն աշակերտները, Սարգիս Բարսեղեան (Շամիլ) և Մարալ (Փիլոս), դարձան ուսուցիչներ՝ աւելի նորերուն:

Սահմանադրութենէն յետոյ, Կարնոյ մէջ կազմակերպական առաջին աշխատանքներուն ներկողներն եղան Սարգիսն ու Մարալը: Արժնեան վարժարանի սրահը ոգևորութեան ու հանրային տրամադրութեան բարձրացման համար, դարձաւ մարդաբան մը երկու հրապարակախօսներուն, որոնք այդ շրջանին ու անոր յաջորդող տարիներուն, բարձրացուցին Կարնի հայութեան յեղափոխական տրամադրութիւնները:

Սարգիս զաղաքին մտաւորական երիտասարդութիւնը կապեց կուսակցութեան: Համեստ արտասիրով և սակայն մեծ ու հայրենասէր հոգիով կորովի անհասականութիւն մըն էր, որ գիտէր հմայել ունկնդիրները իր ձայնին համոզիչ շեշտով:

Մարալ զգայուն հոգի մըն էր, որ կը սողորէր յանախ մուսլ արամադրութիւններով: Սարգիսին կողքին ու անոր հետ Կարնի բեմերուն ու հասաքատեղիները կենդանացնող անձնէր յեղափոխականը մնաց: Պօսքի ուժին կը միացնէր նաև գրչինը. գրած է բազմաթիւ պատկերներ, որոնց մէջ կը յայտնէ իր յուստեստութիւնը, որ իր նկարագրին ցայտուն կողմը մնաց միշտ:

ՏԻԳՐԱՆ ՈՍՅԻԿԵԱՆ (Արզուման)

Արժանաւոր ուսուցիչներուն՝ արժանաւոր աշակերտներ, աւելի երիտասարդ, աւելի խանդավառ:

Տիգրան Ուշիկեանը (Արզուման) մէկն էր անոնցմէ: Տարադրութեան շրջանին Եւրոպա կը գտնուէր: Զինադադարէն դարձաւ Պոլիս, և զնաց Կիլիկիա, 1919-ի սեպտեմբերին գոհ զնաց անողոք Հիւանդութեան մը, Պոլսոյ մէջ: Մէկն էր Բարձր - Հայքի ծաղիկ երիտասարդներէն, որոնք մեծերուն շուրջին ու ազդեցութեան տակ հասակ նետեցին: Ռոստոմի ու Քօփճեանի զաղափարական աշակերտներէն էր, և մէկը՝ 1909-ին կազմած Կարնիի հայ մտաւորականներու ընկերներէն: Գիտէր վիճարանական դասախօսութիւններուն քիչ մը լուրը երևոյթին տալ զարթութեան քնքրել հոգի մը: Լաւատես էր ու զարթախօս:

Մարտ 31-ի ծանր օրերուն, երբ Կարնիի բովանդակ հայութիւնը դժնդակ պահ մը կ'անցնէր՝ գիշերային երթեկութեան ու լրատարի պաշտօնին ամենէն փափուկ ու պատասխանատու գործը իր վրա առաւ մեր երիտասարդ ընկերը, և շատ անգամ նոյնիսկ ծպտումներով, կըցաւ յաջողութեամբ գլուխ հանել իրեն վրաստանած պաշտօնները:

Տիգրան դարձաւ համեստ ուսուցիչ մը նախապէս,

և յետո՛ւ Եւրոպայ մեկնեցաւ, ու ժընձի մէջ նւիրեցաւ նաև Եւրոպայի Դաշ. Ուսանողներու Միութեան հրատարակած Ուսանող թերթին, որուն մէջ հրատարակութեան տւաւ շահեկան ուսումնասիրութիւններ:

Ուրիշ մը ահաւասիկ, Սերովբէ նորատունկեան: Ան ալ ընթացաւարտ Ստամբուլի վարժարանէն, ուսուցիչ թուրքերէնի, որ Պոլլիս եկաւ հաստատուել, երբ Սանասարեանը Սերաստիա կը փոխադրէին: Ընտրեցաւ ազգային երեսփոխան իր հայրենի քաղաքէն, Սդերդէն:

Սամանադրութեանէն յետոյ պաշտօնակից եղանք Սանասարեանի մէջ: Սերովբէն հողին էր վարժարանի ուսուցչական ժողովներուն, գոր կ'ողգորէր իր քննադատութիւններովն ու վիճարանութիւններովը:

Անկաշառ էր: Տեղի տալ չէր գիտք, ու իր սիրածը նշմարտութիւնն էր, և թէ՛ նոյնիսկ այդ բանը վնաս պատճառէր իրեն:

Կը սիրէր կատակը, իր աչքերուն տակէն ժպտելով հոգեկէն:

Իր յառաջադիմութեան և փթթումի շրջանը նոր սկսեր էր տակաւին: Կը սիրէր պաշքարը, ո՛ր թէ քանդելու, ալ սրբագրելու և բարելոյրելու: Ոխերիմ թշնամութիւններ չուէր. շուտով կը հաշտուէր ու կը հաշտեցնէր: Սերովբէ Պոլլոյ մտաւարկաններուն հետ աջսորեցաւ ու անոնց հետ ալ ինկաւ:

.

Ո՞ր մէկը յիշել, ո՞ր մէկուն յիշատակը մոռնալ: Հարիւրաւորներ են անոնք, որոնց շարեցաւ նոյնիսկ պատկիլ հայրենի գերեզմանատան հողին վրա՝ Արամեան ու Թօփանեանի կողքին, Կարնոյ գերեզմանատան ծառերուն հովանիին տակ...:

ԿԱՅԾԱԿ

ՏՐԱՊԻՉՈՆ

ՍԵՆՏՐԱԲ ԵՍԱՅԵԱՆ ,

(Մնած Տրպիգոն 1867 նահատակած 1915-ին)

Մինչև 1895-ի կոտորածը Սեդրաք Եսայեան հեռու մնացած էր յեղափոխական շարժումէն, իր պաշտօնի բերձամբ (հանրային պարտուց պաշտօնեայ) հեռու մնալով Տրպիգոնէն և հետևաբար այնտեղ տիրող յեղափոխական մթնոլորտէն, բայց բոլորէն կը համարէր իրբև ինկացի, արժատական գաղափարներու տէր ու նորութեան հակամէտ երիտասարդ մը: Հասարակական կենսեքի մէջ Յ. Շահրիկեանի ջերմ համակիր էր և անոր հետևորդ:

1895-ի Տրպիգոնի կոտորածէն յետոյ կը վերահաստատուէ Տրպիգոն, կը մտնի վերակազմած Տրպիգոնի Հ. Յ. Դ. կոմիտէի մէջ, որուն կը մասնակցէր ուսուցչուհի օր. Ազիլու Սուչուլուեան, յայտնի հնչ. գործիչ Հմայեակ Սուչուլուեանի ջոյրը և որու հետ կամուսնանայ:

Ընկ. Սեդրաք մինչև 1915 յունիսի դաւաճանութեամբ ձերբակալուիլը և 35—40 ուրիշ հայերու հետ նաևի մէջ շարաշար սպանիլը ու ծովը թափուիլը, մնաց գործօն անդամ Տրպիգոնի կոմիտէի և իր բնական խելքով ու մտաւոր պատրաստութեամբ զբեթէ անոր ղեկավարն էր: Ան ձեռնարկած էր կարգ մը հասարակագիտական բրօշուրներ թուրքերէնի թարգմանելու և թուրք խաւարակուան միտքը հասողը պահելու մարդկութիւնը յուզող խնդիրներուն. իրբև առաջին փորձ թարգմանած էր «Հողային հարցը նոր Զելանդիայում» գրքուիկը, բայց յաջողութիւն չգտաւ:

Սեդրաք Եսայեան ճանչցւած էր իրբև խոհուն, շրջահայեաց և իրատես գործիչ, ան կը պատկանէր Դայնակցութեան շափաւոր մտածող անդամներու շարքին:

ՄԿՐՏԻՉ ԳԱՐԱԳՆՇԵԱՆ

(Մնած 1872-ին, նահատակւած 1895-ին)

Ժողովրդի խոնարհ խաւերէն այս վառվռուն երիտասարդը ընկերներէն էր Եգիպտացիի, վաղամեռիկ Երանդ Զէյթինեանի, Մկրտիչ Հատիկի, Գրիգոր Յովսէփեանի, Սարգիս Երկանեանի, Գրիգոր Վարդանեանի, Վարդան Թիրևաքեանի ևն, որոնք առաջին յեղափոխական երիտասարդութիւնը կը կազմէին 1889—90թ.։ Մկրտիչ իր բնաւորութեամբ սիրելին էր և համակրանքի առարկան: Ան ուսուցէչ էր նախ Տրպիգոնի ազգ. վարժարաններուն մէջ և յետոյ շրջակայ Կալաֆկա դիւղին մէջ: Երբ 1894թ. Եր. Զէյթինեան (առաջին յեղափոխական սուրհանդակը, որ գաւազանի մէջ նամակներ գետնղելով Տրպիգոնի կողմէն շրջանցուած 1889-ին) չքաւորութեան մէջ թուախտէ մահացաւ, Տրպիգոնի իր ընկերները և նորահաս երիտասարդութիւնը սաստիկ յուզեցան ու անոր յիշատակը յանրաժանցելու համար կազմեցաւ կրթափրօք ընկերութիւն մը՝ նպատակ ունենալով ձեռք առնել դիւղերու կրթական գործը և հիմնել Տրպիգոնի Ս. Փրկիչ վանքին մէջ զիւղատնտեսական երկրորդական դպրոց մը: Իրբև առաջին գործնական քայլ որոշեցաւ ոյժ տալ Կալաֆկայի դպրոցին, ուր կը պաշտօնավարէր ընկ. Մկրտիչ Գարագաշեան և առաջին տարւան հասոյթը հոն ծախուցեալ նորոգելով ու մեծնելով դպրոցը:

Ընկ. Մկրտիչ միշտ հաղորդ էր կուսակցական կենսեքին և երբ քաղաք կուգար, կը մասնակցէր կոմիտէի ժողովներուն:

Երբ 1895-ի սեպտեմբերին Բահրի փաշայի տէնորը կատարեցաւ և ահաբեկիչները ազատեցան առաջին հետապնդումէն, որոշեցաւ ամէն զնով գանձեք տեղագիտել զիւղ: Ընկ. Մկրտիչ ալ յայ պատակով կանչեցաւ Տրպիգոն փոխադրութեան գործը կազմակերպելու համար: 1895-ի սեպտ. 26-ին ընկերներու մի մասին հետ հայկական սրճարանի մը մէջ, քաղաքին կեդրոնը, պաշարեցաւ բազմաթիւ զինւած ամբոխէ մը: Ինք և ընկ. Պոլոս Կոթողեան ունէին ատրճանակներ. բուռն կերպով դիմադրեցին մինչև վերջին փամփուշու և հնարաւորութիւն տւին սրճարանը գտնուող 22 հայերու բարձրանալու առաստաղը և հետքերին կործանելու:

Այսպէս Մկրտիչ Գարագաշեան գրեւեացաւ իր պարտականութեան ճամբուն վրա, վերջին վայրկեանին աչ իր անձը գրեւեղով ուրիշներու փրկութեան համար:

ՄԻՆԱՍ ՊԵՅԱՋԵԱՆ

(Ճերմակեմ)

(Ծնած 1875-ին, նահատակւած 1915-ին)

Մինասին Մանսֆ կը կոչէր ժողովուրդը, բնիկ Տրապիզոնի կալափկա գիւղացի է եղբայրը Տրապիզոնի կոմիտէի ընկերներէն Բիւզանդ ձերմակեանին: Մկրտիչ Գարագաշեանի ազդեցութեան տակ յեղափոխական գաղափարները ընդգրկող, ան 1895-ից յետոյ անցաւ Կովկաս և րաւական աչքի ընկնող դեր կատարեց Ստախումի ու մանաւանդ, Եկատերինոզարի կուսակցական կազմակերպական — դրամահաւաքութեան գործերուն մէջ, իրիւր գինւոր, սուրհանդակ և բարոգիւ: Զափազանց համեմատ էր ու սակաւապետ, մի կտոր հացով և մի բաժակ թէյով, առանց ունէ դժգոհութեան, ամբողջ տարիներ ծառայեց կազմակերպութեան անձնախրաքաբ ու ճշտագահութեամբ:

Երբ յիշեալ շրջանները այնքան կազմակերպուած էին, որ ապրիլ կարիք չկար անոր պէս գործիչներու, ան վերադարձաւ Հայրենիք իր նախկին գործին ու զարմաւ գիւղի գիւղակից ընկերներէն մին:

Ան աչ գոհ գնաց ատրապարտութեան շարդին:

ՊՕՂՈՍ ԳՈՐՈՂԼԵԱՆ

(Ծնած Տրապիզոն 1868-ին նահատակւած 1895-ին)

Առանդուն, քիչ մը ցուցամուլ, բայց անձնագոհ, յեղափոխական առաջին երեսասարդութեան կը պատկանէր:

1895-ի սկիզբը Սամսոնի շրջանէն Տրապիզոնի բանտը բեջին Ստամ Ասլանեան և իր ընկերները, ժողաւորացէս 15 հոգի հնչակեաներ, յետին թշուառութեան մէջ: Տրապիզոնի մէջ հնչակեան զար, ամբողջ կազմը զաշնակցական դարձած էր: Հ.Յ. Դ. կոմիտէն անմիջապէս իր հոգածութեան առարկայ ըրաւ հնչակեան բանտարկեալները և քր անձուկ պիտածէն ներթական թզուութիւն քրաւ քանտարկեալներուն, յեղափոխականի վարկը դարձր արհեստ և գանձող չնատասցենելու համար: Բանտարկեալներու հետ կապ պահելու գործը յանձն առաւ ընկ. Պօղոս Կօթողլեան, որ անձնախրաքութեամբ մինչև վերջը կատարեց իր յանձնառութիւնը՝ բացարձակապէս կասկածելի՝ դառնալով կառավարութեան աչքին:

1895-ի սեպտ. 26-ին Մկրտիչ Գարագաշեանի հետ հայ սրճարանի ինքնապաշտպանութիւնը տարաւ և անոր հետ նահատակեցաւ՝ բարձր պահելով յեղափոխականի անունը:

ՎՐԷՆ ԳԱՍՊԱՐԵԱՆ

(Տաշրացի)

(Ծնած 1870-ին, նահատակւած 1915-ին)

Վրէն Գասպարեան, բնիկ Երզնկացի, վերաբնակւած Տրապիզոն մտած է կազմակերպութեան մէջ և

տարած է շատ զատասխանատու պաշտօններ: Ան անդամ եղած է Հ. Յ. Դ. Տրապիզոնի առաջին կոմիտէին և երկար տարիներ անդամացած անոր:

Գրադիր—Հաշտագահ ըլլալով զովխոնէրական հայ առևտրական տուներու մէջ, իրեն յանձնուած էր ներքին ճահանգներու (Բարբոք, Երզնկա, Էրզրում, Վան ևն) թղթատարական ու գինական փոխադրութեան գործը: Ան մէկ կողմէն վաճառողաններու անտուկները կողտագործէր գրականութիւն և գէնք տեղափոխելու և միւս կողմէ կոմիտէի սեփական ձիւտար սուրհանդակին առևտրական բեռներ կը հայթաթէր դիւրացնելու համար անոր Երթևեկը:

Տրապիզոնի 1895-ի կոտորածին Յ. Շաւարշի դրաւ սենեակի մէջ եղողները շարաշար խողխողեցան. ընկ. Վրէն ալ, որ հոն կը ծառայէր, ստացաւ 24 վէրք և իր աչ ձեռքի մատները կտրեցան: Հրաշքով բուժելով վէրքերէն բանտի հիւանդանոցին մէջ, ան 15 տարեան դատապարտեցաւ իրիւր յեղափոխական և արտուցեալ Պատուրըմ քաղ: 1897-ի ներսմէն օգուելով վերադարձաւ Տրապիզոն և անմիջապէս մտաւ յեղափոխական գործօն կեանքի մէջ: 1898-ի Թիֆլիզի ընդհ. փողովին ան կը մասնակցէր իրիւր Տրապիզոնի շրջանի երկու պատգամաւորներէն մին: Տրապիզոն վերադառնալով ան շարունակեց իր փոխադրական գործունէութիւնը: Անոր միջոցաւ Երզնկա և ապա Տէրսիմ փոխադրեցաւ զեղեցիկ սուր մը, իրիւր նէր և համամասնութեան նշան Տէրսիմի այն ստեղծայ ամենազոր Իսմայլլ բէկին, Հ. Յ. Դ. Արևելեան Բիւրօյ կողմէ: Համաձայնութիւնը կնքած էին Երզնկայի խմբապետ Քեռի և գանձակեցի Սմբատ — Կարօն: Վանի մէջ 1900-ին կատարւած մասնակի ձերբակալութեան մը առթիւ կապ գտնեցաւ Վրէն Գասպարեանի փոխադրական գործին հետ և այս անգամ վրէն բերդարկելութեան դատապարտեցաւ և դրկեցաւ Սինոպի բանտը: Հուրիթիսին ապստեղեցաւ՝ վերջը տարազորութեան շարդին գոհ երթալու համար:

ՎԱՂԱՐԾԱԿ ՄԱՅՆԼԵԱՆ

(Աքրխաւ)

Բնիկ Սիւրմէնէցի՝ Վաղարշակ Մատչիլեան ծնած պիտի ըլլայ 1863—65 թւականներուն: Մինչև 1893—94 անձանօթ մըն էր Տրապիզոնի հայ յեղափոխական և հասարակական շրջանակներուն: Արդէն հայ յեղափոխութիւնը դեր իր նախնական շրջանին մէջ 1890 ական թականներուն, առկի շուտ ջողաքի կազմակերպութեամբ պաղած էր, քան դիւղներու մէջ, ուր աղային ոտքին շատ թոյլ էր և միայն անհատներ կային կապ պահող յեղափոխական կոմիտէի ունէ անհատի հետ:

Վ. Մատչիլեան ուսուցիչ էր իր դիւղին, հոն ծնած, հոն մեծցած և հոն ալ ուսում առած էր, բայց շտրիբի քր քնական տաղանդին և հետախուզող մտքին կրցած էր բաւական պաշար ամբարնի և վեր բարձրանալ շրջապատէն: Ան արդէն 1893-ի վերջերը յաջողած էր Տրապիզոնի կոմիտէի հետ կապ հաստատել և 1894-ին կազմակերպած էր բաղաձիւ մարտական յեղափոխական խումբը՝ Սիւրմէնէի առաջակութեան հակամէտ և անհատապաշտ տարրերէն:

Վաղարշակ ինք ծրագիր բերաւ և կոմիտէն ալ

իր Հաւանութիւնը առաւ կողորպտելու Տրպալիզոն—էրզըրում գիծի պետական թղթատարը 1894—ին: Վաղարշակ չար յաջողութեամբ դուրս բերաւ գործը և ոչ մի հայ չվնասուեցաւ այդ գործէն: Սիւրմէնէի խումբի պաշտին մկրտութիւնն էր խմբական—յեղափոխական գործի մէջ: Անկէ յետոյ այդ խումբը — մօտ 15 հոգիէ բաղկացած — 1895—ի ամառը մտաւ Տրպալիզոնի ամառանոցներէն Ձեֆանոյ դիւղը և յանձնեց կոմիտէի վերջնազիրը քանի որ հայ հարուստներու, որոնք իրենց գրոմական խոստումները չարչիական հոգեբանութեամբ անկատար ձգած էին: Տպաւորութիւնը մեծ էր, սարսափած աղա-

ՆԱՅՆ ՎԱՐԱՅԻԱՆ
(Ստրպալին)

ները խոստացան անմիջապէս վճարումները կատարել և խումբը ընդհանուրի հիացմունքի ու համակրանքի տակ Հեռացաւ լեռները: Սարհատին յանձնեց նոյնպէս Բաղէչի վախի Թահսին փաշայի մահափորձը. ան եկաւ դիրք բռնեց Տրպալիզոն — էրզըրում ճանապարհի վրա, բայց Թահսին փաշա արդէն մեկնած էր ուրիշ ճամբով:

1895—ի Տրպալիզոնի կոտորածին Սարհատ իր 16 հոգիէ բաղկացած քաջարի խումբով կրցաւ յաջողութեամբ դիմադրել Սիւրմէնէի հայ զիւղերը խուժող բազմահազար սիւրմէնէցի կատաղի թուրք ամբոխին, պաշտպանել սակաւթիւ հայութիւնը և յետ առնել Թալանը՝ տալով միայն 1—2 զոհ:

1895—էն յետոյ ան քանի մը անգամ ճամբորդեց Կովկաս, տարիներ մնաց, կրկին վերադարձաւ, ունենալով արկածային կեանք մը: Դժբաղդաբար, 1914—ի տեղահանութենէն առաջ Հիւանդութենէ մը բռնելով մահացած էր, եթէ ոչ Տրպալիզոնի հայութեան գուցէ, ուրիշ բաղդ վիճակէր: Իր քաղ որդիները, որոնցմէ մէկը Գարբիէլ՝ ուղեցին դիմադրութիւնը լայն ծաւալով կազմակերպել, բայց մնացին մեռակ: Համակերպելու հոսանքը հրահանգւած վարդապետէ, տէրտէրներէ և աղաներէ այնքան զօրաւոր էր, իսկ իրենք լունէին իրենց հօր Հեղինակութիւնը գանձակածներու վրա:

Վաղարշակ կաղ էր, ժողովուրդը զայն կը կոչէր Թօփալ Վաղարշակ և Թօփալ վարժապետ: Բնաւորութեամբ հեղահանաբոյր էր, չափազանց համեստ, փառքէ փախչող, տաղանդաւոր ռազմազէտ ու գաւազդող:

ԿԱՐԷՆ

ՏՐԱՊԻԶՈՆԻ ՆԱՀԱՏԱԿՆԵԸ

Շատ են նրանք — նահատակ ընկերները Տրպալիզոնի շրջանից: Ահա Սեդրաք Եսայանի սքանչելի դէմքը, ահա Վրէն Գասպարեանը, Թորոսքեան քահանան... Ահա Կոբընի Արշակը, Աբաբար Ձեփնեանը, Չարլոյին Աբրամը (Աբրահամ Յովսէփեան) — Եօմուրայի շրջանի անդուգական երրորդութիւնը. փոստը խփող Հեքոսնեբը...

Շատ են նրանք և բոլորի մասին դժուար է գրել: Ես կահամանափակեմ միայն մի քանի ինձ մօտից ծանօթ ընկերները կենսագրական դժեբող: Թո՛ղ այս տողերը լինեն անթառած ծաղիկներից համեստ փնջեր նրանց անյայտ գերեզմանների վրա:

1. ԲԻԻՉԱՆԻ ՃԵՐՄԱԿՆԱՆ

Եօմուրայի շրջանի Կալաֆիկա գիւղից էր: Նախնական ուսումը գիւղում ստանալուց յետոյ, աւարտում է Տրպալիզոնի Ազգային դպրոցը և 1905—ին վերադառնում է գիւղ ու ներքում ուրուցչութեան: 1906—ին մտնում է Դանիակցութեան շարքերը և դառնում է շրջանի ետանդան գործիչներից մէկը: Էինում է կոմիտէի անդամ, պրօպագանդիստ, վարում է տեղական ժախլութային դրոժերը: Շատ գիւղերում բաց է անում վարժարաններ: Եօմուրայի կողմից ընտրւում է Տրպալիզոնի Ազգ. երեսփոխանական ժողովի անդամ, ասպ ընտրւում է Հ. Յ. Դ. Տրպալիզոնի Կ. Կ-ի անդամ և ձեռնահատարէն վարում նրա քարտուղարի պաշտօնը: Գաղցրաբարոյ, աշխատասէր, հուանդուն՝ ամէն տեղ նա վախելու է ջերմ յարգանք և ունենդում է յաջողութիւն: 1914—ին մասնակցում է Հ. Յ. Գ. Իրզրումի ընդհանուր ժողովին: Ընդհանուր աղէրին օրերին նա կա գո՛ւ զեաց թրջական բարբարոսութեան՝ 30 ընկերների հետ ծովամտոյն լինելով Սև ծովի ջրերում:

2. ԵՂԻԱՐԻ ՆԱՊԵՆԱՆ

Տրպալիզանցի էր, ծնւած 1881թ.: Աւարտել է Տրպալիզոնի Ազգ. դպրոցը և մտել ուրուցչութեան անպարէզ Կալաֆիկա գիւղում: 1905—ից դառնում է դաշնակցական և զբաղւում գերագանացապէս կրթական — մշակութային գործերով: Իր շրջանի երիտասարդութեան սիրելին էր: Օտմարեան սահմանադրութիւնից յետոյ ընտրւում է կոմիտէի անդամ, կազմակերպում է Եօմուրայի ուրուցչական միութիւնը: Մի քանի ընկերների հետ Հիմում է «Երեղջուկ» ամսագիրը, որը սկսում է լոյս տեսնել խճորատիպ յետագային տպւելու պայանով: Չարկ է տալիս գիւղի ուսուցողական ընկերութեան, որը կազմակերպում է նաև գիւղական ապրանքների վաճառքը: Բառիս բուն նշանակութեամբ ժողովրդական գործիչ էր, և ժողովուրդը մեծ յարգանք էր տածում դէպի նա: Սպանեց 1915—ի ընդհանուր կոտորածի օրերին Տրպալիզոնի շրջակայքը:

3. ԱՐՇԱԿ ՊԵՏՐՈՍԵԱՆ

Ծնւել էր 1878-ին, Տրպիղոնում: Տեղական դպրոցը աւարտելուց յետոյ գնում է դերձակութեան արհեստի: Դաշնակցութեան մէջ մտնում է 1895-ին և քիչ յետոյ թողնում է արհեստը և ներքում ուսուցչութեան: 12 տարի լինում է գիւղական ուսուցիչ՝ միաժամանակ Քարոզելով Ժողովրդի մէջ յեղափոխութեան աւետարանը և ինքնապաշտպանութեան դադարարը: Սահմանադրութեանից յետոյ անցնում է Փաշիզ, ուր կատարելագործում է իր արհեստը: Վերադառնալով Հայրենիք՝ շարունակում է կուսակցական աշխատանքը Տրպիղոնում՝ մերթ էրբև կոմիտէի, մերթ կենտր. կոմիտէի անդամ, յատկապէս վարելով նրա գաղտնի գործունէութեան մասը: Սպանուց միւս ընկերների հետ 1915-ին, ծովամտոյ լինելով:

4. ՀՐԱՆՏ ՍԱՐԱՖԻԱՆ (Սահրամս)

Ինիկ Տրպիղոնցի էր, ծնւած 1881-ին, կրթութիւնը ստացել էր ազգային դպրոցում: 1895 - ի կատարածից յետոյ ամբողջ ընտանիքով գաղթեցին Թուսաստան և Հաստատուեցին Նոր - Նախիջևանում, ուր Հրանտն էլ ճոր հետ զբաղւում էր կոշիկագործութեամբ: 1902-ից սկսած նա մտնում է Դաշնակցութեան մէջ և շուտով ընտրւում տեղական կոմիտէի անդամ, ապա դառնում է Նալբանդի կ. կ-ի անդամ ու գործիչ: Սուր մտքի տէր, պերճախօս, անսպառ եռանդով լի՝ նա կարճ ժամանակում ձեռք է բերում լայն ազդեցութիւն, մասնաւոր երիտասարդութեան ու բանտարութեան շրջաններում: 1907-ին կարճ ժամանակով նա աշխատում է Բաթումի շրջանում և մասնակցում է 1907թ. ռաջոսական Ժողովին Թիֆլիսում: 1909-ին անցնում է Տրպիղոն և ներքում Հասարակական գործունէութեան, շրջում ու կազմակերպում է շրջանը՝ մասնաւորապէս ոյժ է տալիս կոպերատիւ շարժման: Մի դրջոյի էլ հրատարակեց կոպերացայի մասին: Աշխատակցում էր կուսակցական թերթերին՝ Սահրանտ ստորագրութեամբ: Տրպիղոնի կողմից պատգամաւոր եղաւ Հ. Յ. Դ. Վառնայի ընդհ. Ժողովում: Ապա, գործչի պաշտօնով, անցնում է Շապին-Դարահայր, այնտեղից էրգրում ու կողկաւ: 1914-ին վերադառնում է Տրպիղոն և 1915-ի յունիսին միւս ընկերների հետ սպանւում և ծովն է նետւում...

5. ԱՐՇԱԿ ՀՐԱՊԵԱՆ

Տրպիղոնցի էր: Ազգ. դպրոցի 4-րդ դասարանից թողնում հեռանում է և նետւում կենքի ծովը: 1900-ից դաշնակցական է, գէնքի և գրականութեան փոխադրողն ու պահողը: Յանդուռն, անվախ, ճարպիկ երիտասարդ էր: Մասնակցում էր տեղական ազգային և յեղափոխական բոլոր շարժումներին: Սպանուց 1915-ի կոտորածի օրերին:

5. ԱՐՄԵՆԱԿ ՅՈՎՍԷՓԵԱՆ

Ծնւել էր 1880թ. Տրպիղոնում: Զբաւոր ընտանիքի գաւակ էր: Հաջիւ ազգ. դպրոցի 4-րդ դասարանը լրացած՝ ստիպւած է լինում գնալու աշխատանքի, 1900-ին մտնում է Դաշնակցութեան շարքերը և ներքում գաղտնի, զաւարական գործունէութեան: Համիրեան ամենադժման տարիներին զբաղւում էր գէնքի փոխադրութեամբ: Այսպէս մի անգամ անցնում է Յունաստան և այնտեղից գինիի տակառներով հրացաններ է ուղարկում:

ՎԱՀՐԱՄ ՔԻՒՐՏԵԱՆ

կում Տրպիղոն: Վերադարձին ձեռքակալւում է իրբև փախտական և մի քանի ամիս՝ բանտաբիւքում: 1909-ից մի քանի անգամ անցնում է Փրանսիա, Իտալիա, Յուսաստան — միշտ միևնոյն գործով: Կազմակերպում է փոխադրութեան գործը և դէպի երկրի ներսերը, Զարմանալի կերպով պաղարբին ու ճարպիկ՝ նա միշտ էլ խուսափում է կառավարական Հալածանքներից:

1913-ի վերջերը ոստիկանները շրջապատում են նրա արհեստանոցը և դարան մտնելով ձեռքակալւում Արմենակի ընկերներին: Սրանք կրակ են բաց անում ոստիկանների վրա և փախլւում են: Յաջողք օրը կատարւում է խուզարկութիւն և երևան է հանւում 240 դրա հրացան ու ուռմբ: Մահմեդական խուժանը զըռպւում է. քաղաքը մատնւում է յուզումի. կառավարութիւնը կարճ ժամանակով ձեռքակալւում է Արմենակի մօրը, կնոջ և սպազականերին, բայց Արմենակը յաջողւում է ապահով անցնել Ռուսաստան. ճանապարհին մրտում է, հիւանդանում է թոքայտով և 1915-ի սկզբները մեռնում է Սօչիի շրջանի Կրանայա Փոլեանա աւանում:

7. ՎԱՀՐԱՄ ՔԻՒՐՏԵԱՆ

Տրպիղոնցի էր, ծնւած 1888-ին: Ազգ. դպրոցն աւարտելուց յետոյ ներքում է գիւղական ուսուցչութեան: Դաշնակցական է լինում 1906-ին և ընտրւում է Գրոմիլա գիւղի ենթակայնիտէի անդամ: Մասնակցում է Տրպիղոնի շրջանային Ժողովներին: Եօմարայի Ռուսուցչական Միութեան հիմնադիրներից ու գործօն անդամներից մէկն է լինում: Այս միութեան շանքերով դուժարւում Տրպիղոնի նահանգի ուսուցչական համադուժար, հիմնւում են ուսուցչական դասընթացները, բարեփոխւում է դպրոցների ծրագիրը և յարմարեցւում

Տրապիզոնի ազգային դպրոցի ծրագրին: Կազմակերպում է սպառողական ընկերութիւններ, աշխատակցում «Գինզուկ» ամսագրին և, առհասարակ, դառնում է շրջանի կուսակցական — հասարակական ամենագործօն ուժերից մէկը: Սպանում է 1915-ին:

Ռ. ՍԱՐԳՍԻ ՄԵՂԱՌԻՆԻԱՆ

Մեծել էր 1890-ին Տրապիզոնում: Աւարտել էր Ազգ. դպրոցը և 1908-ից դաշնակցական էր: Սուբհանդակ էր և զէնք փոխադրող: 1914-ին անցնում է Խուսաստան և մտնում է կամաւորական առաջին գունդը. ծիւղեր էր Առօր խմբում: Մասնակցում է մի շարք կռիւններում, քաղաքական նշաններ է ստանում և մասնակցութեամբ աչքի է ընկնում Դիլմանի ճակատամարտում: 1915-ին փոխադրում է Քեռիի գունդը և սպանում Իկանդուզի արիւնոտ կուռն: Քաջ ու գաղափարական երիտասարդ էր Սարգիսը և քաջի մահով էլ մեռաւ:

Ս. ՄԿՐՏԻՉ ՊԱՊՈՒՃԵԱՆ (Պատմիկ Միլիտէր)

Տրապիզոնցի էր, ծնած 1880-ին: Յաճախում է Ազգային դպրոցը: Զբաղութեան պատճառով ուսումը թողնում է կիսատ և մտնում աշխատանքի շուկայում: Եռստով դառնում է դաշնակցական և գրաւում ընկերների վստահութիւնը: Համիտական շրջանին մօտ 10 տարի լինում է սուբհանդակ, ապա գրադուում է զէնքի փոխադրութեամբ: Մեծ աշխատանք է թափում Տրապիզոնի շրջանի ինքնապաշտպանութեան կազմակերպութեան համար: Անվախ էր ու համարձակ: Երբ 1909-ի յետաշրջան օրերին պէտք է լինում ստորագրել Պօլիս Համիդի դէմ քաշիկից հեռագիրը, ամենքը սկսում են տատանուել, Միլիտէն առաջ է անցնում, ստորագրում է և հեռագիրը դնում է: 1915-ին սպանեց Տրապիզոնի Գլխաւոր Մէլքանում:

ԵՐ. ՅԱՐՈՒԹԻՒՆԵԱՆ

ԿԻՐԱՍՈՆ

1. — ԽԱՉԻԿ ԿԻՐԱՍՈՆ

Խաչիկը ծնած է 1880-ին: Իր նախնական կրթութիւնը ստացած է Կիրասոնի ազգային վարժարանը: Իրրև պատանի եղած է շատ ուշիմ, կայտառ ու շարահմի: «Աշխարհն ինձ համար խնկարող դրախտ մըն էր, երբ 1896-ի Չարդն ու արհաւիրքը ցնցեցին զիս ու վրդովեցին Հոգիիս անդորրը», կըսէր մեզ՝ կրտսերներուս: Այնուհետև, երբ ընտանիքով կ'երթայ ամարանոց, թամարա ու Գարահիտար, և կը տեսնէ մահաշունչ թշուառութիւն, աւեր ու նախճիր, իր մէջ կ'արթննայ ըմբոստութեան ոգին և կ'ուխտագրէ յեղափոխական նորակազմ խումբին:

Մնողըը շուտով զինքը կ'ուղարկեն Մարզանի Ա-

մերիկեան գոլէճը կրթելու և զգաւորացնելու» համար: Այնտեղ ևս անկուն, կը լծւի յեղափոխական աշխատանքի, սակայն թուրք իշխանութիւնը իմանալով, հընտակեան գործիչ Գաղիկ Օղանեանի հետ կը ձերբակալէ ու մէկ ու կէս տարի բանտարկութեան կը դատապարտէ Ամասիոյ մէջ:

1903-ին կը վերադառնայ Կիրասոն և հակառակ իշխանութեան աշտուրջ հակողութեան, կը յաջողի դադարի խումբեր կազմել ու ներքին լուռ աշխատանքի փարել:

1908-ի յեղաշրջումէն յետոյ, կը դառնայ ամէնէն ուշադրաւ դաշնակցական ընկերը: Ենորհիւ իր բնածին պերճաստութեան և յարասն ինքնապաշտպանութեան Հ. Յ. Դ. շուրջ կը համախմբէ բոլոր երիտասարդ ուժերը, այնպէս որ զեռ ոչ մէկ պրոպականտիտ աչեկած, Կիրասոնը կը վերածուի միաձայն դաշնակցական կեդրոնի մը: Անընդհատ՝ տեղական մարմնի անդամ, միշտ՝ շրջանային ժողովներու պատգամաւոր, եղած է նաև Հ. Յ. Դ. ներկայացուցիչը արտաքին յարաբերութիւններու մէջ:

Թուրքերը յայտնապէս կ'ատէին զայն, իր ուժեղ անհատականութեան և անվեհեր քննադատութեան համար: Եւ այդ ստեղծութեան ժամբը հոռոցաւ ամէնէն առաջ այս արի մարդուն վրա, 1915-ին: Դեռ տարագրութեան կարանանը չկազմած մարտին կը ձերբակալեն Խաչիկը Վահան Պատիւանի հետ, կը տանին անձանոթ վայր մը և կ'ոչնչացնեն իր բեղուն կեանքը:

2. — ՎԱՀԱՆ ՊԱՍԼԵԱՆ

Մնած է 1883 - ին, Կիրասոն: Իր նախնական կրթութիւնը կը ստանայ ազգային վարժարանը, ուր կը հանդիսանայ ամէնէն յաջող աշակերտը: Խիստ ուսումնասուն, միշտ կարգացող, անիտը աշխատող է եղած: Հաղիւ մէկ տարի կ'ուսանէ Մարզանի գոլէճը, երբ ներթական անպակաս պայմանները կը հարկադրեն ընդհատել ուսումը: Մայց կ'ուսանի ինքն իրեն, և շատ շանցած կը տիրանայ կրթական երկու լեզուներու:

Օսմանեան սահմանադրութեան հռչակումէն յետոյ, յառաջ կը նետուի և շուտով կը դրուէ պատասխանատու դերը: Կ'ընտրուի կոմիտէի նախագահ, Վեր վարէ կուսակցական ու կազմակերպական գործերը աշխուժով և անաղարա պարկեշտութեամբ: Իր անվհատ ու կորովի ջանքերու շնորհիւ, Կիրասոնի ազգային դպրոցը կը յանձնուի գոլէճաւարտ և համալսարանաւարտ ձեռքերու: Իր ներքումը դպրոցին ու տեղական ազգային կենտրոնին, այնքան բարեխիղճ է եղած, որ անգամ ամենատիրուր թաղական մարմինը զայն հրաւիրած է դպրոցի հոգաբարձութեան, ուր միշտ եղած է ղեկավար: Մեծ ոչ պէգերէն առաջ, դպրոցի տեսչութիւնը վարած են մեր յայտնի գործիչ Սարգիս Բարսեղեանը ու Տիգրիկ Պերճուհին, որոնց օրով դպրոցը բարձրացած է նախանձելի մակարդակի մը, որ անկասկած պիտի հասնէր միջակարգ դպրոցի աստիճանին, եթէ 1915-ի փոթորիկը չչար քանդել ամէն ինչ:

Վահանն էր նաև վարիչ միտքը զէնքերու փոխադրութեան գործին: Ամբողջ վեց տարի անընդհատ

գէնք ու ուպմամթերք է փոխադրած Թամգարա, Գարսնասր, Ալին և շրջանները ինքնապաշտպանութեան նպատակով, և ոչ մէկ անդամ առիթ չէ տրւած կասկած հրահրելու:

Վահանը խօսող չէր, բայց լուրջ և մշտական գործող էր: Հմայք ու գլուխ ունէր: Եւ Թուրք կասովարութիւնը իր սե թաթը իջնուցն անոր և Ուշիկի վրա, հասնելու համար երիտասարդութեան գլուխն ու կորովը:

Ան ալ այժմ գերեզման չունի. իր անիւնը 4ովին է տրւած, բայց այդ հովը չի դազրիք փշելէ ու շաշնէ ամենուրեք:

3. — ՅԱԿՈՒԲ ՊԱՐՈՆՎԱՐԴԵԱՆ

Յակոբը՝ Կիրասոնի ամենայայտնի գերդաստանի մէկ գաւազը, ծնած է 1887-ին: Անգամ իր մանկութեան շրջանին ցոյց տւած է անօրինակ, շափահատի լընութիւն: Հետեւ մնացած է պատանեկութեան կռիւներէն ու չարութիւններէն: Եւ սակայն եղած է մանրագին գիտող: Գծար էր գաշն գործի լծել, բայց երբ անգամ մը հասնէր պարտականութիւն մը ստանձնել, կը կատարէր զայն մեթօտիկ, յամար ու բանաւոր ներուժով: Որտա սակաւատու էր, բայց երբ կ'արտայայտէր, երեւն կը բերէր բարձր խորհոյի ուժով շնչու մը:

1905-ին կը մասնակցի գաղանի խումբերուն, կը ստանձնէ պատասխանատու գործ և կը վայելէ մեծ յարգանք իր ընկերներու շրջանին մէջ:

1908-ին, երբ բացեցան լեզուները և ազատ գործնեութեան ապարէզները, Յակոբի Հ. Յ. Գ. կոմիտէին անդամ ընտրելը պարմանք պատճառեց նորեկներուն: Աջին հասկնար թէ հին ու ծանօթ ընկերներ ինչպէս կը պաշտպանէին Յակոբի՝ այդ լուռ ու մուռն, խելօք ու անխիղճ մարդուն թեկնածութիւնը:

Ոչ-դաշնակցականներուն համար Յակոբը լոկ դաշնակցական էր, ապիւն ու պարկէշտ տղայ, անգործ քափատողները կարգի բերող, շատերուն խորհրդատու, մ' լաւբերու մ' վատերու կորով սիրած մարդ մը: Մակայն կուսակցական ընկերները միայն գիտէին թէ ինչպիսի անխոնջ գործող էր ան: Չկար գործ մը որու մէջ իր մասնակցութիւնը չլընար բայց քիչերը կըրցեր էին իր շուքը նկատել: Ժողովներու և միթիկներու մէջ լուռ դիտող ու հանդիսատես, բայց գործի մէջ պատասխանատու դիրքի վրա, և միշտ լուռ ու համեստ:

Յակոբը ամենավերջին կարասանով են անարած: Վերջերս իմացայ, որ մօտիկ ընկերներուն խորհուրդ տւած էր անոնց մէկ զանին Ծ. Գարահիսար է ղրկած: Իայց ի՞նչու ինք զգնաց Մեծ կուփն միանալու, — այդ գաղանքը մըն է, որ իր հետ թաղեցաւ Իքի Սուլի ծախկին մէջ:

4. — ԵՂՈՒՍԻՍՏՐՈՒ ՉԻՔԻՔԵԱՆ

Մնած է Կիրասոն, 1876-ին: Իր նախնական կրթութիւնը ստանալէ յետոյ, ինքնաշխատութեամբ կը պատրաստի դեղագործութեան և 25 տարեկանին կ'եր-

թայ Փարիզ, համայնարանէն վկայելու համար: Այնտեղ է որ խոյանք կ'անէ իր յեղափոխական թափը, կը վերադառնայ ծննդավայրը ու կը մասնակցի տեղական մարմինն:

Թուրքերու մէջ սիրւած էր իր համարձակութեան և զարգացումին համար: Որտա զգայուն էր և դիւրաւ վատ: Անգամ Համիտեան շրջանին Թուրքերու երեսին կուտար իրենց թերութիւնները, բայց անոնք ներդրածտութեամբ կը նայէին իր վրա և գայն կը նկատէին տեսակ մը «խնթի»:

Կիրասոնի կոմիտէին անդամ եղած է և մասնակցած ազգային արդիւնաւոր գործերու:

Մեծ Եղեռնը Եղաբարդն ալ կուլ տուա Իքի Սուլի հովիտին մէջ:

ՇԱՊԻՆ-ԳԱՐԱՆԻՍԱՐ

ՎԱՀԱՆ ՀԻՄՍԻՍԵԱՆԻ ՅԻՇԱՏԱԿԻՆ

Պատերազմի առաջին տարին ամեն ինչ խաղաղ էր. առանց օրէնքի ոչ մէկ անհանդարտութիւն տեղի ունեցաւ ոչ հասարակ ժողովուրդին և ոչ ալ կազմակերպութեանց հանդէպ, բայց երկրորդ տարին սկսաւ տարիներէ իվեր ծրագրուած Հայկական բնաջնջման անտեղի ծրագրի գործարարութեամբը:

Երզնկայի մէջ անհատ կուսակցականի մը տունէն ուսմբի մը աննպատակ պայթումը կարծես ընդհանուր ազգանշան մը եղաւ իշխանութեան՝ երկրին մէջ գանձաժողովներէն հրաժարելու ամբողջ հայութիւնը մէկ ծայրէն մինչև միւրը: Հետևաբար, անհրաժեշտ էր որ սկսէին նախ կուսակցական ղեկավարներու և երեկիներու ոչնչացումը, որոնք թէև մինչև այդ պահուհ սպատ կը մնային, բայց ակներև հակողութեան առարկայ էին: Բարեբաղդաբար յանկարծական ձերբակալման հրամանը դարձեալ իրենցմէ տեղեկացած էր մերիներուն, որոնք իրենց թաքստոցները քաշեցան:

Շատերու կարգին մեր երիտասարդ յեղափոխականն քլ խիստ կը փնտուէր, որովհետև ծանօթ էին ժողովուրդի մէջ անոր ունեցած համարումին:

Ապարդիւն խիստ փրկատու ջանքէ յուսահատ՝ ոստիկանութիւնը ձերբակալեց անոր ծերունի հայրը — Նազարեթ Հրախեանը, և անմիջապէս զգրակեց Սեբաստիա, ուր իր գանառակօ որդու մեղքը քաւեց կուսակցականներին վրա՝ իրբև բաղդակից ունենալով կուսակցական ալիքալը գործիչ ընկեր Պիտի Կատար:

Քաղաքի շրջապայքը իր անոյ պատահած կեղեքուները, անհատական թէ խմբական սպանութիւնները, որոնց կարգին պէտք է դասել Երզնկայի առաջնորդ Սահակ Ծայր վրը. Օստպաշենի դարանակալ սպանութիւնը իր կուսակցանով և ձերբով միասին, քաղաքի առաջնորդ և վստահայր Վաղնալով վրը. Թորիկեանի վայրագօրէն յօշոտումը՝ մօտալուտ Մեծ Եղեռնի ուրուականը ցոյց կուտային: Հետևաբար ինքնագիտած կից յեղափոխականի մը և ժողովուրդին ուրիշ բան չէր մնար, եթէ ոչ պատրաստ զտնելի տրեւիք ազգանշանին՝ իր սզգային արժանապատուութեան համապատասխան ձևով դիմագրաւելու նենդամիտ թշնամի ինն:

1915 թի յունիս 2/15-ն էր: Դեռ նախորդ օրենէ սկսած և զինուորական փախտականներ փնտնելու պատրակին տակ գործած անլուր ոճիքները պատճառ եղան որ այնքան զուշուրեթեամբ պահպանւած անդորրութիւնը խանդավառի՝ համբերութիւնը սպառած Հայ երիտասարդի մը զինքը խոշտանգող ոստիկանի մը դէմ կատարած հարածէ մը: Առաւօտեան արեւածագին հետ սկսած այս անակընկալ դիմադրութիւնը շարումի մասինց արեւհարթու փոխաներն ու ոստիկանները, որոնք խեղճորոյս օգնութեան ազդակները՝ կոռնային մէկիկ մէկիկ է յնալով Հայ տուներէն արձակւած գնդակներէն:

Գաղաքը շուտով փողոցային պատերազմի մը տեսարանը ստացաւ, երկու կողմէ ալ պատնէշներու ետեւէ հրացանաձուրթիւնը շարունակեցաւ մինչև երեկոյ: Իշխանութեան դաւադրական ձգտումներուն ծանօթ ըլլալով՝ ոչ ոքի մտքէն իսկ չէր անցնէր բանակցութեան ու է փորձ կատարել:

Վահանիկը անմիջապէս կազմակերպած էր իր շրջանի (Ս. Փրկչաց թաղի) երիտասարդութիւնը և ամբացնելով բազմաթիւ յարմար շէնքեր երկու ճակատի վրա կատարել կռիւ կը մղէր, դուրսէն հասնող և հայոց

ԳՅԱՌԱ ԳԱՐՈՆ - ՎԱՐԴԵԱՆ

թաղը պաշարել փորձող անկանոն ուժերուն և զօրանոցներէն ռազմաթիւրը դուրս հանելու ճիգեր ընող թուրքերու դէմ: Մինչոյն ժամանակ Հայոց կենդրոնին մէջ կը կազմէր արշախախումբ մը կենդրոնական բանտին վրա յարձակելու և նախորդ օրենէ ձերբակալւած հարիւրաւոր Հայերու փրկութեան համար, որոնց սկսած էին խումբ խումբ գնդակահարել: Մէկ ժամ յետոյ այդ կատարւած իրողութիւն մըն էր արդէն և կառավարսպառնալիքը, ժողովուրդը ինքնաբերաբար այդ միջոցը ընտրած էր: Ինչոքին վրա շուտով կազմակերպւեցան ինքնապաշտպանութեան և պարենաւորման յատուկ մասնախումբեր, որոնք իրենց կարգին բոլոր տեսակի ռազմաթիւրքեր ու ուսեստեղծները ամբարելով՝ 18օր կարողացան պաշտպանել ժողովուրդի Ֆիդիբական զոյութիւնը թուրք կանոնաւոր թէ՛ անկանոն զինուորներու և թնդանօթներու յարձակումներէն:

Այս 18 օրւայ ընթացքին թուրք իշխանութիւնն ալ իր կարգին ժամանակ շահելու համար սկիզբները իխտանուշ և շողորդը լեզու կը բանեցնէր: Բայց մեր զեկավարները միակամ որդուներով վճռական պատասխան կուտային:

Բանակցութիւններու խղումէն յետոյ թուրքերը հսկայ ուժերով և թնդանօթներու սփանդակութեամբ մեծ ճիգ թափեցին մինչև պատնէշներէն ներս գրկսխառն կռիւ մղելով մեր ռազմիկներուն դէմ, բայց անյաշող: Այս ճակատամարտը թէև մեղի անձի և ռազմաթիւրքի ծանր կորուստ պատճառեց, բայց և այնպէս վերջացաւ ի նպաստ մեզի: Կռուի ընթացքին Դուկաս աղբար, Վահանիկ, Գարակէօգեան եղբայրներ և ուրիշներ անձամբ դիբերը և ժողովուրդին մէջ պտտելով յոյս և արեւութիւն կը յորդորէին: Պէտք է յիշել որ նոյն օրը Վահանիկի աջ բազուկ Հմայակ Գարակէօգեան սպաննեցաւ իր իսկ նետած ձեռնատուրէն և եղբայրը Լևոն Գարակէօգեան ծանրապէս վիրաւորուեցաւ գնտակով:

Արտաքին ունէ օգնութեան և միջամտութեան անյոյս այս անօրինակ դիմադրութիւնը երկար չպիտի կրնար տևել, հետևաբար ամեն ոք կը մտածէր դուրս գալ պաշարումի շրջային և բաց դաշտի մէջ շարունակել կռիւը թշնամի բանակին դէմ:

Յունիս 20-ի երեկոյան ժամը 10-ին 700 հոգիէ բաղկացած խումբ մը յառաջապահ մարտիկներու ետեւէն՝ հակառակ կարկուտի նման սեղադող գնդակներուն, յամբարէն կիշնէր բնորդէն վար: Պարտաւորւած ըլլալով ճեղքել քանի մը յաշորդական պատնէշներ քանի մը

ՎԱՀԱՆ ՀՐԱՌՈՒՅԱՆ

վարկեանի մէջ բազմաթիւ կորուստներ ունեցանք: Եղաւ վայրկեան մը որ յուսահատութիւնը պատած էր մեզի. բայց Վահանիկի և Դուկաս Աղբարի խրախուսական ներկայութիւնը նոր կեանք մը ներմուծեցին մեր մարտիկներուն մէջ՝ և անցած էինք այդ պաշարումէն:

Առաւօտեան լուսաբացին քաղաքէն 3 ժամ հեռաւորութեամբ Աղաւախի կողմած յոյն զինղի շջրակայքը հասած էինք: Վահանիկը իր անձնական հեղինակութեան շնորհիւ նոյն զիւղէն բազմաթիւ պարկերով լեցուն հաց և ուրիշ ուտելիքներ հասցուց անօթութեան նազող մեր ռազմիկներուն, որոնք նոյն ժամուն քայլ առ քայլ մեզի հետևող զինուորներու, գնդապիւրներու և հրետանիներու զիմադրելով զբաղւած էին:

Հետապնդող բանակի ճնշումին տակ մենք ստիպւած էինք տեղի տալ, շարունակելով մեր նահանջը մօտակայ փոքր կէտախօթի ժայռոտ անտառները, որը կողմէն էր մեր վերջին հանգրուանը հանդիսանալու: Սպառնալով ռազմաթիւրքով հսկայ տարածութեան վրա դիբեր գրաւելու ստիպւած ըլլալով՝ ուժասպառ կուռղներն ու հետևորդները իրենց յարմար գտած ուղղու-

Քեամբ յառաջացան, առանց կարենալու ընդհանուր կեդրոն մը ստեղծել:

Յետագային, բաժան-բաժան եղած խումբերը իրենց ամեն մէկ քայլին հսկայ տարածութեան վրա թշնամիի շղթաներուն հանդիպելով՝ ստիպւած էին դարձեալ միացած ոյժ կազմել և ճամբայ բանալ: Այսպէս բաժնուած էինք երկու մասի. մէկ մասը յառաջացաւ անառիկ նկատուած Լեճէսէ դիւրի անտառները, իսկ միւս մասը Սայ - Տէրէսի ուղղութեամբ Կէօրէզէի անտառները: Երկու խումբերու վարձանն ալ ճակատադրական էր: Քանի մը հարիւր հոգիէ բնդկացած մեր խումբը բաւական զոհեր տալով մթութեան մէջ հասաւ որոշած տեղը: Թէև հող կրնայինք անհող դիւրիել, բայց նկատի ունենալով յաջորդ օրւայ սպառնացող վտանգը, ստիպւած էինք հեռանալ: Սմեն ճիւղը իր համակիրներով և շրջանակներով, ապաւինելով ընկերացող քանի մը գիւնակիրներու նոյն գիւերայ խաւարին մէջ ցրեցանք ճակատադրին յանձնելով իսպառ:

Բազմաթիւ կռիւներէն և ընդհարումներէն կոտորակուած, այս ու այն խոռոչին մէջ ամբլած մագապուրծներս իրար հանդիպելով բնականաբար կը հարցունէինք մեր սիրելի ղեկավարներու և հարազատներու մասին: Մեզի կը պատմեն, որ Լուկաս Աղբար և տասնեակ մը

ընցներով օրերով այդ անտառը պրպտելով մեր մարտիկները խիստ նեղ շրջանակի մը մէջ կ'առնեն և կը կոտորեն: Այլևս ամեն ինչ վերջացուցած՝ Թուրքեր իրենց զոհերը հաւաքելու համար այդ գիւղէն քանի մը յոյներ կը վերցնեն, որոնցմէ մէկը խօսակիցս, և կը տանեն իրենց առաջնորդ ըլլալու համար: Խօսակիցս նախապէս բազըը ունեցած էր անձնացած ճանչնալու մեր սիրելի վահանիկը, որը անչնայած մարմինը կը տանէ այժմ ուրիշներու կարգին՝ բազմահարուած սուրճանակը փշրած և նետած մօտը, փամփշտակալը բոլորովին սպառուած դուրթեան մէջ: Այս յոյնը իր աչքով տեսած է զոհին շուրջը փռուած բազմաթիւ թուրք զինուորներու դիակներ, ուրիշ կարելի է հետևցնել թէ վահանիկը զերմարդկային արիութիւնը ունեցած է ու հերոսական մահով դիմաւորած վայրագ թշնամիին: Խօսակիցս բարեբաղդաբար չէ յայտնած զոհին ինքնութիւնը թշնամիին անարգ վրէժխնդրութեան չենթարկելու համար իր սիրելի երիտասարդին աճիւնը: Ան ինքն իր ձեռքով, ուրիշներու կարգին, թաղած էր զայն երկու թի հող նետելով անոր վրա...

ԼԵՒՈՆ Ա. ՕՁԱՆՆԱՆ

ՊՈՒՌՆԱԶԵԱՆ

ընկերներ, որոնք մեր կողմը կը դռնէին, թշնամիին հետ բուռն կռիւներ մղելէ յետոյ՝ յաջողած են միանալ վահանիկին և իր հարիւրաւոր հետևորդներուն, որոնք խիստ նեղ շրջանակի մը մէջ պաշարած՝ օրհասական կռիւ կը մղէին գերեց հարւածող հրետանիներու դէմ:

Անցան քանի մը օրեր ևս: Թուրք զինուորները իրենց դերը աւարտած՝ մաս առ մաս քալած էին: Այդ խումբին մասին տեղեկութիւն ստանալու յոյտով, շնայած բոլոր սպառնացող վտանգները, հասայ Լիճէսէ կողմէ յոյն գիւղը՝ որուն շուրջ տեղի ունեցած էր ճակատադրական և վերջին կռիւը: Թուրքերու տակ կծկւած կապանստ ունէ մարդկային էակի անցնելուն, որմէ կարողանամ տեղեկութիւն զաղել ընդհնուր կացութեան մասին: Անկարելու մէկ-երկու հոգիէ յետոյ բարեբաղդաբար հանդիպեցաւ մէկը, որը լիովին իրագեղ էր ամեն բանի:

Խօսակիցս կսկիծով կը պատմէ հետեւեալը. — Մեզմէ 10 քայլ հեռաւորութեան վրա հաստատուած էր լեռնային փոքրիկ հրետանի մը և ուրիշ մը անելի հեռուն: Հաղարւոր գիւնուրներ պաշարման խիստ մի-

ԽԱՐԲԵՐԴ

Պարբերի նահանգը աշխարհագրականօրէն ինկած ըլլալով արևմտեան Հայաստանի հարաւային արևմտեան հեռաւոր ծայրը, միշտ յեղափոխական շարժումներու ընթացքին գործնական պայքարի մեծ դեր մը չէ կրցած ունենալ, ինչպէս արևելեան միւս նահանգները, ուր անելի ուժգին էին թրջական բուսականութեան անտառային հարածանքները:

Բայց Պարբերը մտաւորական շարժումներու մէջ զբաւած է առանձնաշատուկ տեղ մը, պատրաստելով մէկ-երկու սերունդ:

Ճիշդ է որ Պարբերի մէջ մտաւորական վերածնունդի առաջին շարժումը ստեղծած են տարբեր նախնուները, բայց յետագային Հայ Ժողովուրդը ինքն ալ սեփական նախաձեռնութեամբ մեծ զարկ տուաւ անոր:

Ամերիկեան միսիոնարներու հիմնած կրթական մեծ հաստատութիւնը: «Արմենիա» յետոյ Եփրատ գոլէճ առաջին և զօրաւոր խթանը եղաւ մտաւորական մեծ շարժումին: Այնուհետև Պարբերի զաղաղան մէջ կազմակերպուեցաւ Մմբատեան կրթատարած միութիւնը, որ շատ կարճ ժամանակի մէջ յաջողեցաւ հիմնել սմբատեան միջնակարգ վարժարանը: Այս հաստատութեան դուռները բաց էին թաղային և գիւղերու նախակրթարանի ուշիմ աշակերտներուն առջև: Այստեղէն ելած շրջանաւարտներն էին որ կը վարէին թաղային ու գիւղական դպրոցները:

Վարժարանին ամենաաչքի գարնող թերութիւնը այն էր, որ երկսեռ չէր, ինչպէս փրոտ գոլէճները: Կարելի է ըսել թէ այդ շրջանին բոլորովին անտեսուած էր իրական սեռի կրթութիւնը:

Այս վարժարանի շարունակութիւնն էր, որ փոխադրեցաւ նոր զաղաղ (Մեզրէ) կեդր. վարժարան

անունով ու տեղ մինչև վերջին կոտորածները: Սըրբատեան վարժարանի աշակերտ ու յետոյ վարիչ Թըրկատեցին չկրցաւ լքել վարժարանը և կեդրոնականի բացումէն յետոյ, իր անհատական ճիգերով բաց պահեց վարժարանը, թէև զի մը աւելի վար մակարդակով:

Այս վարժարաններէն ելաւ դպրական, հանրային և կրթական գործիչներու մեծագոյն մասը:

Կրթական շարժումը վարակեց կեդրոնէն մինչև հեռաւոր գիւղերը: Բոլոր Թաղերուն ու գիւղերուն մէջ կազմակերպեցան երիտասարդաց միութիւններ, որոնք զերգոյն շանքերով կենդանութիւն կուտային կրթական շարժման:

Այս կրթական օջախներն էին, որ արձագանք տւին նաև յեղափոխական շարժումներուն: Հիններու ու պահպանողականներու ծայրահեղ գգուշաւորութիւնը՝ չէր կրնար շղթայել նորհաս երիտասարդութեան եռանդն ու խանդը: Ելեկտրական հոսանքը կանցնէր բոլոր տեսակի կրթական հաստատութիւններէն ներս: Նոյն իսկ Ամերիկեան կրթական հաստատութեան շուրջը քաշած Թանձը պարիսպները չկրցան արգելք հանդիսանալ հոսանքին:

Արմենիա՝ զոյճճի անւանափոփոխութենէն յետոյ, Եփրատ գոյճճի դասազրգեցումն մէջէն, մէարիֆի հրաժանով ջնջեցան բոլոր այն պարբերութիւններն ու բառերը որոնք հեռուէն կամ մտօնէ կը յիշեցնէին Հայաստանը կամ անոր պատմութիւնը:

Որովհետև միախոնարներու միակ նպատակն էր կրօնական մշակներ պատրաստել կամ կրօնը տարածել, իրենց գործը շփոտագելու կանխամտութեամբ, ամէն ճնշում գործ կը զնէին աշակերտութիւնը հեռու պահելու արտաքին վտանգաւոր շփումներէ: Եւ ամէն տեսակի գգուշութիւն ձեռք կառնէին, որպէսզի աշակերտութիւնը գործ չունենայ արդէնալ զրգերու և դրականութեան հետ: Սակայն այս բոլոր գգուշութիւնները անգործ եղան Բաֆֆիի երկրուն մուտքը արգելելու գործին շրջափակէն ներս: Ինչպէս Բաֆֆիի նոյնպէս և ուրիշ յեղափոխական ու վտանգաւոր զբաղանդները զբաղանդները ձեռքէ ձեռք կ'անցնէին գաղտնի:

Նոր հոսանքը բոյն դրած էր մասնաւորապէս կեդր. վարժարանին շրջափակին մէջ, զոր կը վարէր Թուրք ընտանեկանութեան Ժանու շղթային տակ հեծող Հայ մտաւորականութիւնը:

1895-ի համիտեան կոտորածի նախօրեակին, Եփրատ գոյճճի ամալներէ հանդէսներու ընթացքին, շըրջանաւորներու կարգը մեծ սրահի յարկին մէկ դասարանէն բարձրաձայն կը հնչեցնէր Ալգատն Ասուած այն օրից՝, ապշութեան մատնելով միախոնարները, հանդիսականները և կատաւարական ներկայացուցիչները:

Այս Թականէն շատ առաջ, Արարիկի մէջ հաստատուած էր կովկասացի հայրենակից մը, Շմաւոն, իբրև տնօրէն ուսումնարանի. առաջնորդ եղիկ վարդապետ Ապահունիի հետ կը պատրաստէր ոչ միայն յեղափոխական սերունդ մը, այլ և կըստեղծէր կազմակերպութիւն և հայրուկային խումբ:

Այս շարժումները աւելի մեծ ազդեցութիւն գործեցին Խարբերդի վրա ու հոն ևս սկսան յառաջ գալ յեղափոխական կազմակերպութիւններ:

Այս բոլոր շարժումները վերջնապէս կազմաւորուելով՝ անւանապէս կապեցան Հնչակեան կուսակցութեան հետ և կը գործէին իբրև հնչակեաններ:

Անհաշու խանդավառութիւններու շրջանը տեւեմ մինչև 1895 թ. կոտորածները, որէն յետոյ սկսեա հակադրեցութիւն մը: Սակայն շարժումը խոր հիմքեր ձգեց շարք մը մտաւորականներու մտքին վրա, որոնք յետագային աւելի լուրջ ու պատրաստուած գործիչներ դարձան:

Համիտեան կոտորածներէն յետոյ՝ սկսած յետաշրջման ընթացքին էր որ մուտք գործեց Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը և արբերող մէջ: Սահմանափակութիւն ինձի ծանօթ է, բայց հաստատ գիտեմ թէ՛ կազմակերպութեան առաջին դերակատարները եղան Ռուբէն Զարդարեան ու Յակոբ Ֆերմանեան, որմէ յետոյ արագօրէն կազմակերպութիւնը կորիզներ ստեղծեց կեդրոնի և գիւղերու մէջ:

Գանի մը տարի յետոյ կառավարութիւնը փորձեց ոչնչացնել այդ կազմակերպութիւնները:

Իբրև հետևանք այս ձեռնարկին, բանտարկեցան մեծ թւով ուսուցիչներ ու մտաւորականներ: Միջնակարգ ու թաղային վարժարաններու ուսուցիչներու մեծագոյն մասը բանտերը լեցած էին: Այնուամենայնիւ կազմակերպութիւնը այդ օրերուն աւելի կուռնաւոր: Տիրահոշակ սահմանադրութեան վերահրատարակութենէն յետոյ, պարզեցաւ թէ ինչպիսի կուս կազմակերպութիւն գոյութիւն ունէր: Գարուզիեան միաբանութեան խիստ աղանդաւորական մոլիտանդ վարժարանին մէջ անգամ հայորդիները ստեղծեց էին Դաշնակցութեան օջախ մը:

Սահմանադրական շրջանին երկիր դարձան սուլաթաթիւ երիտասարդներ, ստեղծագործական աշխատանքի ներկելու:

Ընդհանուր պատերազմը և անոր յաջորդող անդահանութիւններն ու կոտորածները գլխատեցին թէ Հայ Ժողովուրդը և թէ գոյութիւն ունեցող կազմակերպութիւնները:

Խարբերդն ալ տաւ Թանկազինի զոհեր: Հնարաւորութիւն չունենալով յիշելու բոլոր անունները, պիտի փորձեմ ներկայացնել շարք մը դէմքեր:

ՆՇԱՆ ԱՍՏՈՐՈՍՆԱՆ

Թըրկատեցի աշակերտներէն՝ լուկեաց, բայց խիզախ երիտասարդ մը, Հալէպէն կանցնի Չէյթուն և կը մասնակցի 1896-ի ապստամբութիւններուն: Հիւսկատոսներու միջամտութենէն յետոյ արտասահման կը մեկնի: Գանի մը ամիս յետոյ կը կրկին կ'մտնէ Կիլիկիա վերաբարձութեւն համար յերափոխական ոգին, սակայն թէ յետոյ կը ձերբակալուի և կը դբու Հալէպի բանտը: Կ'ազատի. սահմանադրութեան շրջանին, և կ'անցնի Ամերիկա: 1914-ին կը դառնայ Խարբերդ, 1915-ին շարք մը դաշնակցականներու հետ կ'ապանի աջօրի ճանապարհին:

ՎԱՐՈ ՏԷՄԻՐՃԵԱՆ

Պարբերդէ Հիւսէյնիկ գիւղացի: Ամերիկա մտած է Դաշնակցութեան շարքերուն մէջ, 1904-ին կը դիմէր կ. կոմիտէին իբրև գիւնոր՝ մտնելու համար երկիր: Անցաւ Պուլկարիա, սորվեցաւ ուսման պատրաստութեան գործը և անկէ անցաւ Կովկաս, Հայ-Թաթարական կուի ընթացքին, մասնակցելու կուիներուն: Մեծ դեր կատարած է Շուշի քաղաքի կուիներուն ընթացքին: Յետոյ կանցնէ Վասպուրական և կուռզ գիւնորներու շարքին կը մնայ մինչև սահմանադրութիւն, երբ արձակ կը դառնայ Պարբերդ և Հոն կենդանի մասնակցութիւն կ'ունենայ կուսակցական գործերուն մէջ, տեղահանութենէն առաջ դաւադրօրէն կը ձերբակալուի ու կ'ենթարկուի անաւոր տանջանքներու: Կը նահատակուի բանտին մէջ, ինքզինք այրող խուճբին հետ:

ՏԻԳՐԱՆ ԱՍՏԻԿԵԱՆ

Փոքր հասակէն մեկնած է Ամերիկա, 1900-էն յետոյ մտած է Դաշնակցութեան շարքերուն մէջ: Մաքրակիօն երիտասարդ մըն էր, խիտ լուրջ ու խելացի: Կարճ ժամանակէն դարձաւ կիզդր. կոմիտէի անդամ—քարտուղար. «Հայրենիք»-ի ժրջան գործակիցն էր մինչև 1909-ի Վառնայի ընդհանուր ժողովը: Այդ ժողովէն յետոյ պաշտօն տրուեցաւ այցելելու Փոքր Աշխարհ բոլոր կեդրոնները կուսակցական առաքելութեանը: Յետոյ հաստատուեցաւ Պարբերդ իբրև կուսակցական գործիչ: Մասնակցեցաւ 1911-ի Պոլսոյ ընդհանուր ժողովին ու կրկին վերադարձաւ Պարբերդ և մնաց Հոն մինչև Մեծ պատերազմը: Տեղահանութենէն առաջ դաւադրօրէն կը ձերբակալուի: Հակառակ բանտային բոլոր տանջանքներուն, Տիգրան պաղարիւն ու յանդուօն կերպով մինևոյն պատասխանը կը կրկնէ. «Երբ պէտք էր ըլլայի՞ր այս մեղադրեալի նստարաններուն վրա իբրև հասարակ ոճրադրօններ և ես պիտի ըլլայի ձեր դատուորը. այդ ձեզ նման ոճրագործները իրաւունք չունին զիս հարցաքննելու»:

Կը նահատակուի ինքզինքնին այրողներու հետ:

ՏԻԳՐԱՆ ՊԱՆՏԻԿԵԱՆ

Պարբերդէ Եղեգի գիւղէն, աշակերտը Ռուբէն Զարգարեանի. Մեղիբէի կեզր. վարժարանը աւարտելէ յետոյ պաշտօնի կը կուչի Բդիի գիւղերէն մէկը: Հոն կը կատարէ երկու պաշտօն. ուսուցիչ ու յեղափոխական գործիչ, սահմանադրութենէն առաջ կը վերադառնայ Պարբերդ և պաշտօնի կը կուչի կեզր. վարժարանը: Այստեղ ևս կենդանի մասնակցութիւն ունեցած է կուսակցական գործերու մէջ: Կարձակերպութեան ուշադրաւ ղեկավարներէն մէկն էր: Սահմանադրութեան շրջանին փոխադրուեցաւ Պոլիս և անկէ պաշտօնի կուչեցաւ Ատաղկապարի վարժարանը: Հոն ալ կուսակցական քաղաքական փոթորկալից շրջան մը ունեցաւ: Մասնակցած էր Հրապարակային ցոյցի մը և բանտարկուած: Ծնորհիւ զօրաւոր միջնորդութիւններու արձակուեցաւ բանտէն և շարունակեց իր պաշտօնը մինչև պատերազմի նախօրեակը, որմէ յետոյ փոխադրուեցաւ Պոլիս: Պոլսոյ մտաւորականներու աջօրի ժամանակ թաքնուած էր,

մէկ տարի յետոյ ապահով կարծելով երբեմն տունէն դուրս կուգայ: Օր մը Պոլսոյ փողոցներէն մէկուն մէջ կարծեմ Թաքնիմ ժողովը—ձանօթ Պարբերդցի Ռուբը մը կը Հանդիպի, բարեկամական ջանի մը բարեբու փոխանակութենէ յետոյ, Պաղտիկեանը կը շարունակէ ճամբան հետը կորսնցնելու համար, բայց արդէն ոտորկանութիւնը կը հսկէր: Քանի մը ըստէն օձիքը ձեռք կուտայ և կը ջլէի դէպի Անատոլիա ներսերը, որմէ յետոյ այլ ևս տեղեկութիւն չկայ: Զորացի մը նայելով՝ թշուառութենէ հիւանդացած և մեռած է:

ՏԻԳՐԱՆ ՍԱՐԳԻՍԵԱՆ

Բնիկ Մեղրեցի, Պաղտիկեանի անբաժան ընկերը և գործակիցը, Զարգարեանի ազգականներէն: Դպրոցը աւարտելէն յետոյ կը պաշտօնավարէր Մեղրեցի դպրոցներուն մէջ: Կարծեմ պաշտօնավարած է նաև Եղեգի գիւղի նախակրթարանին մէջ: Պաղտիկեանի նման Սարգիսեան ևս թէ ուսուցիչ և թէ կուսակցական գործիչ էր, սահմանադրութեան շրջանին անդամ էր Հ. Յ. Դ. կ. կոմիտէին: 1911—12-ին մեկնեցաւ Պոլիս. մտաւ երկրաչափական վարժարանը: Պոլսոյ մէջ ևս կենդանի մասնակցութիւն ունէր կուսակցական գործերուն և իր ուսուցիչ—Զարգարեանի տաքուկ շունչին տակ կը պատրաստէր կարևոր հանրային գործիչ մը դառնալու: Մտաւորականներու աջօրի ժամանակ Տիգրան Սարգիսեան, Տիգրան Աշխարհունիի հետ միասին ճամբայ կը հանին դէպի Պարբերդ այնտեղի գիւնորական դատարանի ուղև դատուելու համար, բայց ճանապարհին երկուսին ալ խօզուօթօրէն կրպպանին առանց Պարբերդ հասնելու:

ՏԻԳՐԱՆ ԱՇԽԱՐՀՈՒՆԻ

Արարկիբի նախկին առաջնորդ Մեհրուբան վարչապետ Մուշեղ Սերոբեանէն յետոյ առաջնորդ նշանակուած էր: Իր պաշտօնը շարունակեց մինչև 1910 թիւը: Սահմանադրութենէն նառաջ ու յետոյ մեծ աշխատանք թափած էր պատրաստելու երիտասարդ յեղափոխական սերունդ մը: Արարկիբի ամբողջ երիտասարդութիւնը ամփոփած էր Արօնական միութեան անունին տակ, չլիտանգելու համար գործին: Իրեն ղլխաւոր գործակից ունէր Ղազարոս Բալայան, Սանասարեանի շրջանաւարտ և ուսուցիչ Արզային ուսումնարանին: Իր պաշտօնի վերջին օրերուն, 1909-ին զաղտնօրէն կը յայտնէր թէ պիտի հրաժարի եկեղեցական ասպարէզէն. «Այս ասպարէզը ինձ չի ոգևորեր. ես պէտք ունիմ ազատ և կենդանի աշխատանքի, կուզեմ դառնալ ուսուցիչ և հանրային գործիչ»: Քիչ յետոյ հրաժարեցաւ ու մտաւ ուսուցչական ասպարէզը, շարունակեց իր ետանդուն կուսակցական աշխատանքը մինչև 1914, նոյն ամառը Պոլիս եկած էր կարևոր գործով մը, պատերազմը վրա հասաւ ու շկրջաւ վերադառնալ: Յարեղ տարին Տիգրան Սարգիսեանի հետ նահատակուեցաւ:

ԱՐԱՄ ՍՐԱՊԵԱՆ

Պարբերդէ Հիւսէյնիկ գիւղէն, աշակերտը Մեղիբէի քարուղիեան միաբանութեան վարժարանին: Պանդաւառ երիտասարդ մըն էր: Վարժարանը աւարտելէն

յետոյ, մեկնեցաւ Ամբրիկա: Սահմանադրութեան շրջանին դարձաւ Հայրենիք և ներքեցաւ Հանրային կեանքին: Կարծեմ ուսուցիչ էր իր գիւղի վարժարանին: Նախ քան տեղահանութիւնը ձերբակալեցաւ և նահատակեցաւ ինքզինք այրող խումբին մէջ:

ԱՍՏՏՈՒՐ ԺԱՄԿՈՉԵԱՆ

(լաւ չեմ յիշիր մականունը) — Խարբերդի Հիւսէյնի գիւղէն. երաժշտութեան ուսուցիչ էր գիւղի նախակրթարանին, Հաւատաւոր կուսակցական և եռանդուն աշխատող: Իր աշխատանքի շրջանը իր գիւղի երիտասարդութեան մէջ էր: Տեղահանութենէն առաջ ձերբակալեցաւ և բանտային աւաւոր տանջանքներու տակ, խոտով անութիւն շրեկու մտածումով անելով մը էր կողորդը կը կտրէ: Կը փոխադրեն Հիւսէյնոնց կիսամուկիճակի մէջ. բժշկելէ յետոյ կը տանեն կեղք. բանտ: Կը նահատակի աքորի ճանապարհին:

ՊԱՍԿ ՎԱՐԴԱՊԵՏ

Սահմանադրութենէն առաջ Քղիի առաջնորդական պաշտօնը կը վարէր, մինչև 1911-ի վերջերը: Յետոյ յոյն պաշտօնով փոխարեցաւ Խարբերդ: Թէ Քղիի է

ԹՈՎԱՍ ՃԵԼԱԿԱՆ

Թէ Խարբերդի մէջ յայտնի էր իր եռանդուն կուսակցական գործունէութեամբ: Պատրաստած Հանրային գործիչ մընէր: Ընդհանուր տեղահանութենէն առաջ բանտարկեւած և խումբ մը աչքի զարնող Հայրենակիցներու հետ միասին ճամբու դըրած է դէպի Տիգրանակերտ: Կէս ճանապարհին յատուկ պատրաստած ծրագրի մը համաձայն ամբողջ խումբը կը կտորուի և կը թափախ բացած խրամի մը մէջ:

ՄԱՐՏԻԿ

Մօրենիկ գիւղէն Զարդարեանի աշակերտ, ծանօթ է այդ անունով: (այգանունը չեմ յիշեր): Տաքարիւն և յանդունցն երիտասարդ մըն էր. գրելու լաւ շնորհ ունէր և լեցուն իրգիծանք: Սահմանադրութենէն առաջ մեկնած էր Ամբրիկա. յետոյ վերադարձաւ Հայրենիք: Սահմանադրութեան երկրորդ տարին ընտրեցաւ կեղք. կոմիտէի անդամ: Անհանդարտ, պայքարող բնաւորութիւն մը ունէր: Կուսակցական գործերու մէջ ուժեղ ջիղ դնող մէկն էր: Տեղահանութեան ատեն, եթէ

չեմ սխալիւր, մէկ երկու ընկերներու հետ թաքստոցէ մը կը փորձէ դիմադրել, բայց երկար չի տևեր: Չեմ յիշեր ուր և ինչպէս նահատակեւած է՝ հաւանաբար այրածներու խումբին մէջ էր:

ԵՂԻԿ ԹԱՒԷՈՍԵԱՆ ԵՒ ՄԱՆՈՒԿ ԱՂՔԱՏԵԱՆ

Խարբերդի Խուլլի գիւղէն Հասակակից տղաներ: Ամբրիկայի մէջ մտած էին Դաշնակցութեան շարքերը: Եղիկը շատ կը սիրէր դաշնակցական թերթերուն թղթակցութիւն գրել: Շատ մը թերթերու թղթակից էր. աստիճանաբար կը մարդէր լրագրական ասպարէզին մէջ:

«Դէպի երկիր» կոչին արձագանք տալով երկուսն ալ վերադարձան Հայրենիք: Կաշխատէին շրջանի կուսակցական կեանքին մէջ, իրենց շուրջը հաւաքած էին բազմաթիւ երիտասարդներ ու պատանիներ: Այնտեղէն ալ Եղիկը կը թղթակցէր դանազան թերթերու «Ճաման-թօ» ծածկանունով: Պատերազմի սկիզբը չնչին պատրաստիվ մը կը ձերբակալուին և կը փոխադրուին կեղքոն, ուր, կառավարութիւնը իմացած ըլլալով թէ յիշեալ ստորագրութեամբ թղթակիցը Եղիկն է, սարսափելի խոշտանգումներու տակ կը սպաննեն. իսկ Մանուկը, Փիղիբապէս աւելի դիմացկուն, խոշտանգումներէն ողջ կը մնայ և կը նահատակի Առաջնորդ Պսակ վարդապետի խումբին հետ:

ԱՍՏՏՈՒՐ ՎԱՐՃԱՊԵՏ ԽԱՆԵԱՆ

Խուլլի գիւղէն Հայ կաթոլիկ նախակրթարանի ուսուցիչ: Լայն պատրաստութիւն չունեցող գիւղական ուսուցիչ մը, միջին տարիքով և փորձառու մարդ մը: Իր ամբողջ աշխարհը գիւղի յիշեալ դպրոցներու կուսակցական կեանքն էր:

Տեղահանութեան ժամանակ ուրիշ շատերու հետ ճանապարհին նահատակեւած է:

ԽՈՍՐՈՎ ՔԷՇԻՇԵԱՆ

Բնիկ Մայրթիացի: Խարբերդի բողոքական Համայնքի ազգապետին որդին Ամբրիկեան զօլէճի աշակերտ և Պէյրութի դեղագործական վարժարանը աւարտած: Իր դեղարանը հաստատած էր Մայրթիա, սակայն միտժամանակ, Դաշնակցութեան կեդրոնատեղին էր յիշեալ դեղարանը: Օրը քանի մը անգամ հոն պիտի հանդիպէին զոյգ Անտարբեանները, Խանիկան և Սենեքերիմ ճաղլեան, Դաշնակցութեան անխոնջ ղեկավարները:

Մոտրով, լաւ պատրաստած կուսակցական և Հանրային գործիչ մըն էր: Տեղահանութենէն առաջ կը բանտարկի իր յայտնի ընկերներուն հետ: Կենթարկելի խոշտանգումներու, բայց ինչպիսի վախճան ունեցած են, չեմ գիտեր:

ԳԱՂՈՒՍ ԳԱՂՈՒՍԵԱՆ

Ակնեցի, շրջանաւարտ Սանասարեան վարժարանէն, խելացի ու պատրաստած երիտասարդ մը: Իր սեփական գործէն աւելի կը զբաղէր Հանրային, կրթական և կուսակցական գործերով, կրթական կեանքի մէջ

առաջնորդական փոխանորդ Պետրոս զհ. Պասեանի քորաւոր գործակիցն էր: Վարժարանի ղեկավարութիւնը յանձնած էր Սանասարեանէն իր ընկեր դասակիցներուն, վարժարանէն զուրս վտարելով հին սիստէմի վարժականները:

Լայն միջոցներու տէր ըլլալով կրնար եղբօր՝ (Սանասարեանցի, այժմ ողջ է կարծեմ) հետ լայնօրէն նւիրելու Հանրային ու կուսակցական դործերուն: Դժբաղդար իրենց մտաւորական ընկերներու անունները չեմ յիշեր:

ՂԱԶԱՐՈՍ ԲԱՆՈՒՅԵԱՆ

Արաբիկացի, Սանասարեանէն շրջանաւարտ, դարձած է իր ծննդավայրը սահմանադրութենէն առաջ և ստանձնած է ուսուցչական պատուս ու գաղտնի կերպով եղած է կուսակցական գործիչ և գործակից ու մտերիմ Մեհրուբեան վարդապետին: Սահմանադրութենէն յետոյ, կը վարէր նախկին առաջնորդ Եգնիկ վարդապետի հիմնած կեդր. ուսումնարանի տնօրինութիւնը:

Շատ լուրջ, չափաւոր և խելացի սակայն խանդավառ յեղափոխական առաքելաւ մըն էր: Ինծի անձանօթ է թէ ինչպիսի վախճան ունեցած է:

ԵՐԻԱՆԴ ՍՐՄԱՔԵՇԵԱՆԼԵԱՆ (Նըսվյան)

Գրադէտ և հրապարակաչէր ու «Արևելք»-ի խմբագրապետը: Նահատակուած է Պարբերդի մէջ:

Այս առթիւ կը յիշեմ նաև Թլիպտոնցիին, տաղանդաւոր գրադէտը, որ միշտ հեռու մնաց յեղափոխական կարգակերպութիւններէն, բայց իր վարժարանը դարձաւ ազգային վառ տուն մը և արտադրեց յեղափոխական երիտասարդներ:

Եփրատ զօլճի ուսուցիչներէն, քրօֆ. Թէմէլեմեան, Որբերեան, Պուճիգանեան, Նախիկեան, Սողիկեան, Լիւլեմեան և այլն, կրթական մեծ մշակներ, որոնք թէև կուսակցական չեն եղած, բայց պատրաստած էին ընտիր սերունդ մը Հանրային, կրթական և յեղափոխական ապարդշներուն համար: Ամենքն ալ նահատակուած են զարհուրելի խռչտանդումներէ յետոյ:

Յովեաննէ Շիրվանեան. Պարբերդցի, Սուլթանիէ Թուրք վարժարանի Փրանսերէնի ուսուցիչ: Այլուած բանտին մէջ:

Տօքթ. Նշան Նախիկեան. Հիւսեյնիք գիւղացի, սահմանադրութենէն հաստատուած Պարբերդ և բժշկութեամբ կը պարապէր: Այլուած բանտին՝ մէջ:

Յըսարդ Թաշեան. Դեղազործ, հաստատուած էր Մեղէրիի մէջ և նահատակուած բանտը, այրուղիներու հետ:

Յակոբ Ֆելմանեան. Պարբերդի մեծահարուստ ընտանիքի մը գաւակ կալւածատէր և վաճառական: Դաշնակցութիւնը Պարբերդի մէջ կազմակերպելու նախաձեռնողներէն մէկը եղած է Ռուբէն Զարդարեանի հետ: Հին աճիւնի տակ կազմակերպութեան որդին և ջիւղը եղած է, մանաւանդ Զարդարեանի հետանալէն յետոյ: Սահմանադրութեան շրջանին իր կուսակցական աշխատանքները տարած է լայն թափով ու

հաւատքով: Այս պատճառով ալ շատ չէր սիրէր իր դասակարգի մարդոց կողմէ: Նահատակուած է բանտին այրուղիներու շարքին:

Կարապետ Պոյաճեան. Բնիկ Զարսանճազցի, հաստատուած Մեղրիէ, վաճառական: Ամենահին դաշնակցական մը Պարբերդի մէջ և գործակից Զարդարեանի ու Ֆերմանեանի: Լուս ու մունջ աշխատող մըն էր: Սահմանադրութիւնէն յետոյ զբիթէ տեւականօրէն կ. կոմիտէի անգամ եղած է: Նահատակուած է բանտի այրուղիներու շարքին:

Գաբրիէ Անուարեան. Բնիկ Մայաթիացի, շրջանաւարտ Սանասարեանի, աշակերտութեան ընթացքին մտած է Դաշնակցութեան շարքերու մէջ, յետոյ վերադարձած է Մայաթիա, ուսուցիչ տեղին վարժարանին: Օսմ. սահմանադրութեան շրջանին տնօրէն նոյն վարժարանին: Ուրիշ քանի մը ուսուցիչներու միասին գործակցութեամբ նախկին հնչակեան Սենեքերիմ Պուճեղեանի հիմը գրած են Դաշնակցութեան Մայաթիոյ մէջ: Կարճ ժամանակի մէջ խռչող երիտասարդութիւն հաւաքած էին իրենց շուրջը:

Սահմանադրութենէն զիչ յետոյ գնաց Պէյրութ, հետեւելու բժշկութեան: Մեծ ազդեցութիւն ունէր ուսանողական շրջանակին մէջ, իր բացակայութեան տրւած ունէ որոշում, անպատճառ իր հաւանութեան կենթարկէին:

Բժշկական շրջանը տակաւին չլրացած, 1915-ին կը ձերբակալուի և կը զրկուի Մայաթիա, յանձնուելու Համար գինեւորական դատարանին, բայց հոն չհասած ճանապարհին կը նահատակուի:

Թովմատ Ճէլայեան. Ծնած Բալուի Հաւա. գիւղը, գիւղի նախակրթարանը աւարտելէ յետոյ փոխադրուած է Պոլիս պատանութեան հասակին: Սորված է ատաղձագործութիւն:

Անչափահաս շրջանին եղած է դաշնակցական ու եռանդ թափած է արհեստաւորներու և բանուորներու շրջանակներուն մէջ: Մեծ թւով երիտասարդներ մտցուցած է Դաշնակցութեան մէջ, որոնցմէ ոմանք մասնակցեցան խիզախ գործերու:

Պանք Օթթումանի գրաւումէն յետոյ կասկածուելով, փախած էր Պոլսէն և մեկնած էր Ամերիկա: Ամերիկայի Դաշնակցութեան առաջին հիմնադիրներէն մէկը եղած է: Երկար տարիներ անդամ եղած է Ամերիկայի կեդր. կոմիտէին:

Ամեհուսէիք գործակիցը եղած է Ամերիկա աշխատած բոլոր գործիչներուն միջև 1910 թականը:

Գրեթէ առանց տեղափոխելու երկար տարիներ ապրած է Փրախիսէն, ուր կցեցած էր իր շուրջը հաւաքել տեղոյն լաւագոյն բանուորութիւնն ու առհասարակ երիտասարդութիւնը:

1907-ի ընդհանուր ժողովին, պատգամաւոր ընտրուած էր Վահագն Տաթևեանի հետ: Նախ քան ժողովը՝ մեկնեցաւ Կովկաս, կեդր. կոմիտէի յատուկ յանձնարարութեամբ, միջնադարեան Համար Միհրանական շարժման հետևանքով ստեղծուած ներքին վէճերուն: Այդ պաշտօնը կատարելէ յետոյ, վերադարձաւ Պալքան և յետոյ մասնակցեցաւ ընդհ. ժողովին:

Վերադարձաւ Ամերիկա ու շարունակեց իր աշ-

խատանքները մինչև 1909 ու կրկին պատգամաւոր ընտրւեցաւ Վառնայի ընդհ. ժողովին:

Անկէ յետոյ կրկին դարձաւ Ամերիկա ու հոն մնաց մինչև 1913, որով յետոյ վերադարձաւ Հայրենիք:

Ամերիկայի մէջ տասնեակ տարիներով լաւագոյն և լուրջ փրփազանդիստ մը և Հրապարակախօս մը եղաւ: Հայրենիք վերադառնալէ յետոյ ամուսնացած էր իրզրումցի ուսուցչուհիի մը հետ:

Տեղահանութիւնէն առաջ դաւադրօրէն ձերբակալուած և նահատակուած է:

Յարութիւն Մերիկեան. Բալուի Հաւալ գիւղէն: Փոքր հասակէն փոխադրուած է Պոլիս և մտած է Կեդրոնական վարժարանը: Վարժարանը աւարտելէ յետոյ, վերադարձած է Հայրենիք և եղած է ուսուցիչ գիւղի դպրոցին:

Պոլսոյ աշակերտական շրջանէն մտած է Դաշնակցութեան մէջ և յետոյ Հաւալի մէջ, Ամերիկայէն դարձած Յարութիւն Մանկունիին հետ առաջին կազմակերպութիւնը ստեղծած են: Յետոյ կազմակերպութիւն ստեղծած են նաև մօտակայ ուրիշ Հայ գիւղերու մէջ:

Գիշ յետոյ Մանկունիին կանցնի Խարբերդ և հոն կը մտնէ Թաղային վարժարան մը իբրև ուսուցիչ: Հոն կաշխատի Զարգարեանի ու Տերմանեանի հետ: (Այդ միջոցին Բալուի կազմակերպութիւնը կապւեցաւ Խարբերդի հետ):

Ե. Մերիկեան տաքարիւն և յանդուճոյն երիտասարդ մընէր: Գանի մը տարի յետոյ կասեցնելի կը դառնայ իբրև յեղափոխական ու խոյ տալով Բալուէն, 1905-ին կապատանի Ամերիկա: Հոն նպարտվածառութեամբ կը պարտալէր, սակայն մեծ աշխատանք կը Թափէր կուսակցական գործերու մէջ:

Մահմանդութեան յետոյ աշխատեցաւ օր առաջ երկիր դառնալ: Եւ յաջողեցաւ գործերը դնել ու դարձաւ՝ հոն ներկեցաւ՝ կուսակցական, կրթական և Հարաջիի աշխատանքներու: Նահատակուեցաւ 1915-ին տեղահանութեան ժամանակ:

Խորայլ Եփրիկեան. Բալուի գիւղերէն: 1894-95 թւականներուն մեկնած էր Ամերիկա. հոն նպարտվածառութեամբ կը գրադի: Հոն մտած էր Դաշնակցութեան շարքերը: Գանի մը տարի յետոյ կը դառնայ Հայրենիք և հոն մեծ աշխատանք կը Թափէ կուսակցական գործերու մէջ: Այդ պատճառով ալ իր դիրքը կը վտանգուի ու կրկին կը մեկնի Ամերիկա ուր կը մնայ մինչև 1911թ. և սահմանադրութեան շրջանին կը դառնայ Հայրենիք:

Շէհրիկեան միջին տարիքով, խելացի ու լուրջ մարդ մընէր և Ամերիկայի իր Հայրենակիցներուն վրա մեծ հեղինակութիւն ունէր:

ՓՐՕՑ. ԼԻՒԼԷՃԵԱՆ

Փրօֆ. Լիւլէճեան. Տերսիմ տարի մը անարգ գերութենէ յետոյ կրցաւ անցնել իրզրում, ուր նոր հիմնած դպրոցին անօրինութեան պաշտօնին կոչուեցաւ: Վարանիչ հիւանդութիւնը վերջ տուաւ գերութեան մէջ հիւժուած կեանքին:

Մտաւորական յեղափոխականներու ընտիր խումբ

մը, որ դաւադրօրէն ձերբակալուած էին, դրամ էին միկնոյն սենեակին մէջ: Երբ բանտէն մաս առ մաս կը փոխադրէին իբրև թէ աքտրելու, ճանապարհին կը կտորին: Սենեակի ընկերները կիմանան դաւը և երբ կարգը իրենց կուգայ, կը մերժեն դուրս ելլել. կը գոցեն դուռները և կը յայտարարեն թէ «իրենք որոշած են երբէք ոճրագործ Թուրքին ձեռքով չը կտորուիլ»: Կտաւվարութիւնը կը փորձի բռնի բանալ դուռները և դուրս հանել: Բանալարկեալները պաղարկեալութեամբ նստել կը լեցնեն դերափառ նիւթերու վրա և կրակի տալով սենեակը, բուրն ալ ողջ ողջ կ'այրին:

Անտարակոյ շատ մը մոռցածներ կան իմ յիշած անուններու մէջ:

Յոյս ունիմ որ օր մը հնարաւորութիւն պիտի ունենանք բոլոր անունները հանել մոխիրներու տակէն և ամփոփելու հատորի մը մէջ, իբրև նահատակութեան կենդանի կոթող դալոց սերունդներու համար:

Թ. ԱՄՍՏՈՒՆԻ

ՍԵՒԱՍՏԻԱ

ՍԵՒԱՍՏԻՈՅ ՁՈՂՆԵՐԸ

Սեբաստիա Փոքր Ասիոյ խորն ինկած ըլլալով, ոչ Մշոյ Դաշտի յեղափոխական շարժումներուն տեղեակ էր, ոչ ալ Վասպուրականի նոր սերունդի աշխատանքներուն: Այդ պատճառով ալ, անոնց չափ հարածման ենթարկուած չէր:

Սեբաստիան շրջան մըն էր ուր գիւղացի իր հողին, իսկ խանութպան կամ արհեստաւորը իր խանութ

ՎԱՇ. ՄԵՍՏՈՒՆԻԱՆ

Թէն անդին բան չտեսնելով, գրադիք է մանաւանդ վանք - եկեղեցիի, դպրոցի, հիւանդանոցի, որբանոցի, աղքատախնամի, լարանական և դրաւարանի ուսումնական և բրոքշորական հաստատութիւններով: Պեարոս եպիսկոպոսի կիսադարեան առաջնորդութեան շրջանին, երբ քահանաները կասկած իսկ չունէին «քաւարանի գոյութեան» նման կրօնական վեհապառութեանց մասին, միսոսնարներ կրցած էին իրենց հմայքը ստեղծել: Եւ Կիլիկիոյ «բահճի»ներու նման Մանուկ

պատելիներ կամ զոհնարապաշներ կը քարոզէին և Մայրազոմի քարայրներու մէջ խոտակեր եղբայրներ կը ճգնէին:

Փողոցները թիւրք տղաներու դէմ պաշտպանելու մտիւ հայ երիտասարդներու, մասնաւորապէս մասվաճառ տղոց խմբակներ, ճանճիճիկ տախրմիճ անւան տակ անցեր էին Ծմաւոնի և Փերայրի կամած հնչակ-
 Լան կազմակերպութեան մէջ: Սակայն ժողովրդական քաջերու պատմած ճնեղէն, էնկիւրի կամ Ուրբերդի հնչակեան կախեայինքէն աւելի մեր պահանջներուն կը հնչէին կիրիւնցի Զուլօյի քաջազործութիւնները:

Նախքան Օսմ. Սահմանադրութիւն, դրսէն եկած թէ տեղացի անհատներ կ'աղի Ժամանակ էին ունեցած կապեր ստեղծելու: Սահմանադրութեան վերահաստատումը իր հետ կը բերէ Դաշակցութեան խօսքով

ԱՐՄԷՆ ՄԵՆՍԱՌՈՐԵԱՆ

վառվառն երիտասարդներ: Սակայն այդ հում միջավայրին հրամցւած նոր շարժումի քարոզին դէմ ծնունդ կառնէ հակառակորդներու ուժով հակահոսանք մը:

Մուրատ փորձառու և զիտակից ժողովրդին հոգեբանութեան, կը շարժէ թէ ինչպիսի մեծ ուժ է դիմացինը:

Երկար առնէ կաշխատի հնչակեան խմբակներուն համազործակցութեան բերել, նոյն իսկ կը յալոզի միացման մը նախնական համաձայնութիւնը ստորագրել տալ, որ յետագային միայն թուղթի վրա մնայ: Պայմանադրութիւնը ստորագրելէ վերջ խօսքին տէր կը մնար միայն Ա. Գարաանեանը, որ անցնելով Դաշակցութեան շարքերը դարձաւ խանդավառ յեղափոխական մը:

Հայ հարուստը թէ խանութպանը, բացի վտանգի վայրկեաններէ, ուրիշ տաններ շատ թէ՛ կիրացնէր աննման Մուրատի և ընկերներու այն քարոզները որոնք ցոյց կուտային անհրաժեշտութիւնը ինքնապաշտպանութեան ուժով ձեռնարկի մը: Տարադրութեան պահուն շատեր հասկցան իրենց սխալը. հարուստի տիպար ներկայացուցչի մը: Սենեքերիմ Պագալեան կըսէր. ճախոտ որ Ժամանակին մտիկ չըրինք Մուրատի՝ բայց ուշ էր արդէն:

Սերաստիոյ շրջանին մէջ Մուրատ ունեցաւ գոր-

ծակիցներ թէ և թուով թիւ, սակայն որակով շատ բարձր: Շաւարշ վարդապետ. հակառակ իր երիտասարդ հասակին յայտնի էր դիւանադիտական կարողութեամբ: Թոգատ առաջնորդութեան ընթացքին, չունեցաւ ունէ պղպային դիմում կամ դատ կառավարութեան մօտ, որ յալոզ արգիւնք շտամար: Եւ իբր վարձք թիւրքեր զինք սպաննելու տարադրութիւն չուպէ:

Վահան վարդապետ, զեղազործ, նախկին հնչակեան: Այնքան լուրջ ըմբռնած յեղափոխական սկզբունքը որ թոյլ չէր տար իր ներկայութեան զննադատել իրենց նախկին գործունէութիւնը: Իր ուժէն աւելի ներուած իր կուսակցութեան: Չկար հարց մը որ իր ձեռքէն շանցնէր:

Օհաննէս Փօլատեան. առևտրական էր. իր ցերեկայ ժամերը իր գրասենեակին կը նւիրէր, եթէ ցերեկայ ժամերը իր գրասենեակին կը նւիրէր, գիշերներն ալ իր կուսակցութեան կը տրամադրէր: Ընդունակ էր մանաւանդ թուրք մեծերուն մտերմանալ: Վարդանի և մշեցի Մարտիրոս էֆէնտիի հետ վարեցին «Հողգրաբէ» խմբադրութիւնը:

Տիգրան Գալպագեան, Պօղոս Աղբար և Գայեգիմ Մազմանեան իրենց անկեղծութեամբ վայելցին թէ առհասարակ բոլոր հայերու մեծ վստահութիւնը, միշտ պատրաստ որ և է պարտականութեան:

Վահան Մեծատուրեան. հարազատ գուսակը Բինկայի անառիկ դիրքին և Մեծարնից տանը, համակ եռանդ և նւիրում:

Ներսէս Տէր Գաբրիէլեան և կրօնական դաստիարակ - մշակներ, որոնց մատաղ սերունդին հետ գուգահեռաբար կը ջանային յուսաւորել ուր որ հասնէին:

Արամ Երանոսեան. Շաւարշ վարդապետի և վարժարանի շունչովը յառաջ կ'էկած նոր սերնդի ուսուցիչը որ ոչ միայն դիտէր անհանդիսա աշակերտները զսպելով իր ընկերներէն զգազանադուպա-ի տիրոգոս ստանալ, այլ և լարաններու մէջ խօսած սահուն իր հակառակորդները բերել զինք լսելու:

Տօթթ. Ա. Հայրանեան, տիպար մը զարգացումի և զիտակցութեան: Երբ վերջըը տեսաւ թէ բանտին մէջ իր ընկերները ինչքան կը տառապէին, հակառակ անոր որ իր գլըմմանցի սպայ բարեկամները կը պաշտպանէին զինքը, այնքան յանախակի և անվեհեր էին իր բողոքի դիմումները վախ Մուհամմէտին՝ որ փութացուց իր ալ մահացումը: Իրեն հետ էին նաև Տօթթ. Պաղտասար Վարդանեան և Տօթթ. Մաքսուտ, պատրաստի ու անձնէր բո՛հիկներ: Դեռ կը յիշեմ Միխաջ Սարը—Մեկընեանը, Թոգատցի, ստորէն կեդրոնական վարժարանի Սերաստիոյ մասնաճիւղին: Տօթթ. Տիգրան Խոստիկեան, որ զինուորական ծառայութեան էր առնւած պատերազմի սկիզբին և քիֆիւսն մեռաւ 1916-ին,

908 - 915 եօթը տարւայ շրջանը շատ կարճ էր աշխատութեանց մեծ արդիւնք մը փնտռելու: Եթէ այս փոքր ժամանակամիջոցին Մուրատն և իր յայտնի կամ անյայտ ընկերներու ու գործակիցներու աշխատութիւնները և գերբնական ջանքերը չլրցան ընդվզեցնել ստորուկը իբր հողի ու մարմին, բայց արտադրեցին սերունդ մը զիտակից ու քաջ: Տաներու գիւտի տանը Սերաստիոյ մէջ կատարեցաւ շաննւած փայլով. 25 հազար հայ բաղմութիւն զոչացած էր մտիկ

ընելու Ս. Նշանի անտառին մէջ խօսող Մուրաբը: Այդ նոր սերունդի բեկորներն էին որ Կովկասի ճակատին մէջ, Սրգնկայէն մինչև Քղէ և Ղարապաղ, ու Կիլիկիայ-Այնթափի մէջ քայլեցան և անոն շահեցան ինքնապաշտպանութեան կրիւներու ընթացքին:

ԿԻԼԻԿԻԱ

1. — ԲԺ. ՅՈՎՀԱՆՆԵՍ ԹԵՐԶԵԱՆ

ԲԺ. Յովհ. Թէրզեանը ծնած է 1885-ին, Տիգրապակերտ:

Դեռ պատանի՝ ակնատես կ'ըլլայ մշտն և սատնեցի դաղթականներու աղխար թշուառութեան: Յաճախ հարց կուտայ իր բարի հօր, որ Սասունցիներու նեցուկն է եղած, — Ի՞նչու այսքան զուլում այս խեղճ մարդոց գլխուն: Այդ պայմաններուն մէջ Յովհաննէս

ՎԱՀԱԳԻ ՏԱԹԵՒԵԱՆ

կը թրծի յեղափոխական շունչով ու վրէժով: 1902-ին կ'երթայ Պէյրութ ուսանելու: Իր ճակտի քրտինքով ուսում կ'առնէ և օր մը, 1905-ին ուսական հիւպատոս Կամսարականի միջոցաւ կը ծանօթանայ Չաւարեանի հետ, որ Պէյրութ էր եկած իր Կիլիկեան պտոյտէն: Չաւարեանը իր շուրջ կը հաւաքէ մտաւեղի ուժերը և կը հիմնէ Հ. Յ. Դ. Ուսանողական միութիւնը, որ ցարդ կը գործէ անսայթաք: Յովհաննէսը այդ միութեան կարկառուն դէմբերէն մէկը կը դառնայ: Ոչ միայն կը փարի կուսակցական դաստիարակութեան գործին, այլև կը վարէ Զիֆօսի ծանր ու վտանգաւոր գործը: Քանի անգամ թողած է դպրոցը ու Չուած ձիւնիէ, Լիբանանի միակ նաւահանդիստը, դէնք փոխադրելու ներքին գաւառները: Թ. Թէրզեանը՝ 1909-ին բոլորով զառնայէ յետոյ Տիգրապակերտ կ'երթայ: Բժշկութիւնը չի կրնար գոհացնել իր հանրային թափը. բոլորանէք կը նետի կուսակցական կրկէսը, կը տանի իր խաչը այնքան պարկեշտ և ինքնամոռաց, որ ամէնէն թունդ հակառակորդն ալ կը խոնարհի իր առջև: Բայց այդ ալ չի գոհացներ համապարփակ հողին: Կը հիմնէ, իր սեփական ծախքով, մեն-մինակ, միջակարգ դպրոց մը, «Յառաջադիմասէր»-ը, որ շուտով կը վերածուի բուսադրօրի և յեղափոխութեան բազմին:

Մեծ պատերազմը անոր ալ չինայեց: 1915-ին, իր բոլոր ընկերներուն հետ Յովհաննէսն ալ թիկունք ուղարկելու պատրաստով, թափաբղը կը ձգեն, ու Քորի մօտ կը սպաննեն սիւններով: Այսօր, սակայն, Տիգրապակերտի հայ խելակը յարգանքով կը յիշէ իր գործը, և հայ մարդը կը դատեպնդուի իր ազնիւ օրինակով:

2. — ԲԺ. ՄԵՍՐՈՊ ՎԱՐԴԱՆԵԱՆ

Մեսրոպ ծնած է Զիւլէ, 1889-ին: Սվազի Ամբրիկեան դուլէնը աւարտելէ յետոյ, կ'երթայ Պէյրութ, բժշկութիւն ուսանելու (1910): Կը ներկայանայ Պէյրութի մարմնին փայլուն յաննարարականով: Շուտով յայտնի կը դառնայ իբրև բժասխնդիր կարգապահութեան և շարքերու մաքրութեան: Իր քննադատութիւնը կ'ըլլայ միշտ խստամբեր ու յանցաւորը կը հարւածէ շեշտակի, բայց միշտ կը յարգի, որովհետև իր անձին օրինակը կը պապանակեցնէ

ԲԱՐԴՈՂ ՉՕՐԵԱՆ

ընդիմախօսները: Ընկերական և մտերմական շրջանակի մէջ զարթոթախօս ու կենսաբան էր, բայց գործի բուզէին խիստ և լարւած: 1911-ին, երբ ամբողջ Կիլիկեան շրջանը կը դառնայ կեդրոնական մարմին ու այդ ծանր բեռը կը դրւի Պէյրութի ընկերներու ուսերուն, Մեսրոպը և բժ. Ա. Ի. կ'ըլլան գլխաւոր ուժերը: Կը մինչև պատերազմը կը վարեն գործը պատուով ու յամոզութեամբ: Կիլիկեան շրջանային ժողովներուն միշտ ալ պատգամատը է ընտրւած և 1912-ին Կ. Կ-ի յանձնարարութեամբ ուրիշ ընկերով մը հետ Բիւրսիյի ներկայացուցած է շատ մանրակրկիտ ու փաստայի տեղեկագիր մը, Կիլիկիոյ կազմակերպական կացութեան մասին: Մեծ հոռտոր չէր, բայց իր խօսքը կէտ ունէր, որովհետև անկեղծ ու սրտաբուխ էր: Ամբողջ երկու տարի չէրց Ուսանող. Միութեան վերջնտիր նախադահը եղած է: Իր օրով ձեռագիր ամսագիր մը հրատարակեցաւ Պէյրութ, և իմբադիրներէն մէկը ինքն էր: Պարզ, անպաճոճ բայց ազդու գրիչ ունէր, և մշտական աշխատակիցն եղած է դասաւանդական դասապահ թերթերու, յատկապէս Սեբաստիոյ «Նոյ Դար»-ին: Մեծ պատերազմին զերի կը բռնի Ռուսերու կողմէ, բայց կարճակի: Այնուհետև անընդհատ կը ներքի դաղթականներուն: Ո՞ր, Սալմաստ, էջմիածին, Բա-

սէն — ամէն տեղ, ուր որ պէտք էր կ'երթար:

1917-ին կ'երթայ Վան, իբրև քաղաքային բժիշկ: Այնտեղ մեր Կոստիկ լուսազոյն ուժերէն մէկը կը դառնայ: Բայց 1918-ին, ինքն ալ կը նահանգապէս Կոստիկ հետ, Պարսկաստանի ճանապարհին, իր առողջապահական խումբով:

3. — ԻժԺ. ՅԱՎՈՒԹ ՅՈՎՀԱՆՆԷՍԵԱՆ

Ծնած է Էտէմիշ, 1890-ին:

Իր կրթութիւնը կ'ստանէ Ս. Մեսրոպ դպրոցը, ուր «Կրտսէցայ յեղափոխական լամուկա», կ'ըսէր ընկերներուն: Իզմիրի նախասահմանադրական շարժումներուն, դեռ փոքոր, կը մասնակցէր մեծ գործին: Յեղափոխական թերթեր կը փոխադրէ օտար նամակատուներէն:

1908 - 1910-ին կը շրջէ Փոքր Հայքի ու Կիլիկիոյ շրջանները, իբրև դաշնակցական գործիչ և կը դրադի կազմակերպական աշխատանքով: Պերճախօս էր, Համոզիկեր, և ունէր մոզական հայեացք: «Ով որ կը Համարձակի ինձ շունկնդրել, կը գամմ», կ'ըսէր և իրապէս, եթէ չյաջողէր իր գունեղ լեզուով ու հօգոր շունչով ուշադրութիւն հրահրել, կը բռնէր որ անտարբեր ունկնդրիկն աչքերուն մէջ նայէր, դայն դիտաթափելու համար:

1910-ին կ'երթայ Պէյրութ, իբրև բժշկական ուսանող: Բայց ինչ ուսանող: Ե՛ւ ուսանողական միութիւններու ժողովներուն, և՛ միթիւններու, և գասախօսական համախմբումներուն Յակոբն է, որ իր յեղափոխական հօգոր շունչը կը պտտցնէ: Համազգային միթիւններու մէջ կամ Հ. Յ. Դ. և կամ ուսանողներու ներկայացուցիչն էր, անոնց բերանը: Զաւարեանի սզահանդէսին այնպէս յուզեց ունկնդիրները, որ շատեր լաց եղան: Ա՛յնքան ուժեղ էր իր խօսքը ու հատու:

Պէյրութի Ծրանասական համալսարանէն բժիշկ ելաւ 1914-ին, պատերազմէն քիչ առաջ: Հիւանդ էր ու ջղային: Թերահաւատներուն կ'ըսէր վերջին օրերը Իզմիր մեկնելէ առաջ — «Ա՛հ, ցարդ իմ Հևա լսեցիք, այսուհետև ունկն դրէք իմ մուրճի ձայնին»:

Անբախտ տղայ, ինչքան դժօսն եղաւ ճակատագրերը: 1915-ին թուրք բռնիքին նախ կը ձերբակալէ և շղթայակապ կը բանտարկէ: Անպատմելի տանջանքներու և Ֆիզիքական չարչարանքի կենթարկին ու յետոյ դեկտեմբրի բուքին կ'աքորեն գիւղէ գիւղ: Ծամբան կը հիւանդանայ և ուժապտու կը մեռնի Խլաշիէի մէջ: Ու այսպէս ապագայ մեծ դարբինը կը մտնէ իր փառանջղ աշխատանոցը, բայց մուրճը չվիցրուցած կ'իյնայ անշունչ:

4. — ՍՈՒՐԷՆ ԱԶԻՐԵԱՆ

Ծնած է Սիւ, 1894-ին: Ուսած է Տարսնի գոլէճը, ուրկէ կը փախչի ուսանողական խլրտումներու ժամանակ:

1912-ին կ'երթայ Պէյրութ և կը մտնէ Ամերիկեան համալսարանը, արևեստի և գիտութեան բաժինը: Թէև խառնած թք բանաստեղծ, սակայն կը ներուի

գիտութեան: Առօրեայ ուսումնական զբաղումէն դատ, Սուրէնը կը գտնէր անպայման կամ սենեակը, աշխատանքի մէջ, և կամ համայնարանի մասնադարանի մեծ սրահը, գիրքերու և թուղթերու մէջ թաղած: Դժարահասակ էր, դժար կը համոզուէր, բայց անսասան էր համոզումներուն մէջ:

Մտային մարզանքներու մէջ սահման չէր ճանչնար: Գործելու կորովը ուժեղ կանչ ունէր իր սրտին մէջ: Օր մը երկար ինքնամոփոխումէ յետոյ, կը յայտնէ կեդր. կոմիտէի ընկերոջ մը, թէ տեղոր պիտի կատարէ, բայց կը փափաքի որ ան քաղաքական իմաստ ու հանգամանք տեսնայ, ուստի կ'առաջարկէ որ Հ. Յ. Դ. ներկայործէ գայն: Ինչ վճռած էր սպաննել Ատանայի միւշիքը, 1909-ի ջարդերու ղեկավարը, որ Պէյրութ աքորուած էր: Մեծ ջանքեր թափեցան, մինչև որ կարելի եղաւ դայն ետ կեցնել այդ արարքէն, սակայն Սուրէնը վշտացած էր, քէն էր ըրած արգիւղը ընկերոջ դէմ: Ինչդիմեք զրկւած, անարդւած կը համարէր: Բայց միշտ ալ մնաց գործունեայ՝ շարքերու մէջ և մասնակցեցաւ բոլոր ձեռնարկներուն:

Մեծ պատերազմին կը բռնեն դայն դպրոցէն և կ'ուղարկեն Պոլսեստիին անապատները, իբրև դիւետր: Այդ երթան էր, ու այլևս չվերադարձաւ: Ո՛չ ոք չի գիտեր թէ ինչպէս և ո՛րք ինկաւ այդ գեպուն սիրտը:

ԱՐՄԷՆ ԱՐՐՈՒՆ

ԲԱՐՈՒՈՂ ԶՐԵԱՆ

(ժիրայր)

Դէմքեր կան, որոնք առհասարակ բարդ չեն իրենց կազմածքով և դիւրին է թափանցել անոնց հոգիին երբ ուզեն վերլուծման ենթարկել: Այդ դէմքերէն է Բարդուէն:

Բնիկ Երզնկացի, Դաշնակցութեան ուխտաւոր և ներկած երիտասարդներէ մէկը, որ հասարակ կահազործութեան արհեստագործութեան մէջ ստեղծած է պատեհութիւններ և ներուել ըսծ խոտայի մը», Ենչպէս ինք կը բացատրէր երբ կը խօսէր իր մասին: Շատ բան չեմ կրնար գրել երիտասարդութեան մասին, որուն նշմարները կորուած են իմ յիշողութեանս մէջ, բայց ինչ որ գիտեմ այն է թէ Դաշնակցութեան թերթերէն «Ուսուցիչ»-ի և յետոյ ալ «Ազատամարտ»-ի աշխատակից և ներքին ոյժերէն մէկը եղաւ: Զարդարեանի բազուկն էր:

Բնաւորութեամբ համեստ, նկարագրով մաքուր և իր յարաբերութեանց մէջ զերազանցօրէն մտերմիկ և դարթ էր: Ա՛հա՛ ղլխաւոր բնորոշումը անոր, որ քիչերուն ծանօթացաւ, բայց անոնց բոլորին մօտ ձեցց լուսազոյն դաշնակցականի մը անունը և լուսաւոր գիծը: Զինքը ճանչցողները կ'ըսէին, թէ Պալեստի Դաշնակցութեան ներքին աշխատանքներու ողջաշարն էր, բոլոր ինդիւրներու լուծման մէջ կենդանի լուս արձանագրութիւնն էր և իրմէ կը զոխէր կուսակցական պատմութեան համար անհրաժեշտ ատաղձը: Այդպէս տեսայ նաև դիւքը Պոլսոյ շրջանի Կենտր. կոմիտէի իր անդամակցութեան օրերուն:

Իր կատակասէր բնատրուութեամբ շատ յաճախ աննկատ կերպով իր սուր քննադատութիւնները կը դնէր ընդդիմախօսի առջև, և զուցէ այդ բանի մէջ էր դադանիբը որ ինք աւելի շուտ արդիւնք մը կը հասնէր որ և է դործի մասին քան աւելի աւազ ընկերները, որոնց մէջ հասակացողութեան կապ մըն էր աւելի իր սեփական կնիքի ներկայութեամբ և հայեցողութեամբ, քան թէ մէկ կամ միւս կողմի բանբերը:

Աղատամարտի հրատարակչական գործերու դաստարուածը և անոց տնտեսուածը իրեն յանձնուած էր, և ինք այդ իր պաշտօնի կիրարկութեան մէջ սովորեցաւ նաև գրաշարութիւն, որմէ վերջ ընկեր Օննիկ Սրապի հետ հիմը դրաւ հրատարակչական ընկերութեան մը «Լուսադիւր» անունով, որ հրատարակեց ողբացեալ Թ. Չարդարեանի «Մեղրագէտ»-ներու շարքը: Ունէր որոշ ծրարներ այդ ուղղութեամբ, և իր յամր, բայց հաստատ աշխատանքը արդէն կը դարձնէր մեր տեսակէտներու և կուսակցական հասուն գրականութեան հրատարակիչը, որով լեցած և խանգալուած էր ինք:

Երեսուսարդ էր տարիքով և ճշգրտով, և ամէն տարի, ամբան արձակուրդի իր օրերը երբ կուգար անցնիլ՝ կուսակցական շատ մը աւազ ընկերներու և ընտանիքներու հետ, Պարտիզակի գեղածիճաղ և բանաստեղծական բլուրներու ու Լուսադիւրի բուրումնաւէտ ծմակներու մէջ, մեզ կը խօսէր թէ իր ցանկութեանց կարգին էր նաև Պարտիզակի մէջ ամուսնանալ իր սիրած աղջկայ հետ, որուն հետ թև թևի պտոյտի կուգար յայրոջ տարին «Միրոյ անտառ»-ին մէջ: Այսպէս ալ ըրաւ: Ամուսնացաւ հոն դաշնակցական լայն շրջանակի մը մէջ, կնքահարութեամբ ընկեր Շահրիկեանի, որ եղած էր իր խանդավառութեան կուռքերէն մէկը, և որով խանդավառեց իրեն ծանօթ մեզ հասակակից շատ մը երիտասարդները: Պարտիզակի երիտասարդութիւնը իրմով աւելի ևս ճանչցաւ մեր բոլոր աւազ ընկերները՝ որոնք կարգով կը բերէր իր հետ զանձման Պարտիզակ»-ը, պատմութեամբ զազափարագաչառ և հաւատաւոր սերունդ մը: Մտերմական շրջանակի մէջ ներթերու պէսպիսութիւն գիտէր դնել, խօսելով երկրի, Պալքաններու և առհասարակ անոնց ամէն խտէլներու շուրջ, ու իրբև ներշնչարան մեր նոր սերունդին, կարգով կը բանար և կը բացատրէր անոնց կեանքի էջերը մեր առջև:

Ու երբ պէսպիսութիւնը ուզէր մացնել իր խօսակցութեան մէջ, Պարտիզակի արձագանգող բլուրներու, անտառներու և քաղաքի շուրջի՝ ճամբուն վրա կը գոռայնէր «Կունուկ»-ը, և ձորերու մէջ ու սարերու կողքին «Արքոյ տատարի»-ը: Իր երգի շնորհ խոյ որ մեր մէջ նոր յոյգերով կարճագանգէր, յետոյ մեզ համոզեց թէ շատ ներդաշնակօրէն մարդած էր և մտերմական շրջանակներու թէ հանդէսներու մէջ իրեն կենթարկէր բոլորի հիացումը:

Բոլորի համակրանքի աուրկայ էր, և իր մաքուր մարդու և կուսակցականի համբաւը միշտ ալ պիտի հեծնէր իր եղեռական կորուստին, որուն համար միշտ կողբայ իր շատ երիտասարդ արժանաւոր հարսը, իր «Արքոյ տատարի»-ի թրթուումներուն մէջ:

Կը ցանկանայի որ իր զաղափարակից հաւատաւոր ընկերները մէյմէկ ափ հող դրած ըլլային իր գերեզմանի

վրա որ չունեցաւ, և զուցէ մահերու անադորոյնը վիճակեցաւ Այալի մէջ կամ ձօտերը ինչպէս կ'ենթադրուի:

Երկիւղածօրէն գրելով այս տողերը իր մասին, գոնէ հողի սփոփանք մը ունեցած պիտի ըլլայ իր շատ մօտիկ մէկ զաղափարակից ընկերը:

ՎԱՐԴԱՆ

Փետրուարեան ապստամբութեան գոհերէն

Հայկական ապստամբութիւնները հազարներով են ու բիւրերով: Հազարները ծանօթ են մասամբ: Իսկ բիւրերը, անոնք որոց ամէնօրեայ համեստ գործի ու մտածումի, խնարհ կեանքի ու յօժար զոհաբերութեան փափաքին դնով է միայն, որ կանգուն ու կենսունակ է այսօր Մշակուցութիւնը՝ մոռացածներ են, տարաբախտարար:

Այդ բիւրաւոր մոռացածներու շարքին կը պատկանին Գաբրիէլ Հացագործեան, Միհրդատ Միրզախանեան, Լևոն Շաքնեան և Աղասի Կարթիսեան, որոնք բոլորն ալ հերոսական մահամբ ինկան Փետրուարեան Ապստամբութեան օրերուն: Չորսն ալ վանեցի երիտասարդ, խոնարհ այլ արի հոգիներ, որոնք իրենց գիտակցական կեանքի ամբողջ ընթացքին լուռ ու անտրտուն լուռ, բայց գիտակից ու հաւատարմ, կատարեցին կուսակցութեան հրահանգները իբր անոնք ըլլային Աստուծոյ տրուած պատգամներ: Եւ այդ աստուծոյ, անոնց համար, երկնքի ու եկեղեցիի մէջ չէր, այլ հայութեան անհուն տառապանքին ու պայքարին մէջ մարմնաւորող Ապստամբեան ու Անկախութեան իտէլան էր՝ հօգր ու անուած, դիւթական ու պաշտելի...

Գաբրիէլ Հացագործեան, ծնած 1890-ին, Վան—Այդեատան. համեստ ընտանիքի մը զաւակ, երկրորդական կրթութիւնը ստացած ծննդավայրին մէջ, պարզ արհեստարար մըն էր: Իր պատանութեան օրերէն մտած կուսակցութեան շարքերը, անէջ չը բաժնեցաւ մինչև իր եղբրական մահը, մնալով միշտ պարտաճանաչ, համոզուած ու զոհաբերող կուսակցական: Վանի և Երևանի մէջ անդամ եղաւ տեղական կոմիտէներուն և կուսակցական թէ հանրային բոլոր գործերուն իր աշխոյժ մասնակցութիւնը բերաւ: Վերին աստիճանի գործընկան՝ նաև յախուռն էր յաճախ, երբ ինչիբը կը վերաբերէր յեղափարակական ակտի մը: Հազաւագիտ ու մինչև կատարեալ անձնագրուութեան հասնող այդ դիմ սիրելի ու բացառիկ կը պահէր Գաբրիէլը իր ընկերներուն մէջ:

Վանի ինքնապաշտպանութեան կոնիւններուն, Գաբրիէլ Այդեատանի ամէնէն վտանգաւոր դիրքերէն մէկուն խմբապետն էր: Հաստատութեամբ, քաղութեամբ ու արտակարգ զոհաբերութեամբ տարաւ ան իր ծանր ու պատասխանատու պարտականութիւնը, ամբողջ երեսուն

Մահացու վիճակին մէջ կը ժպտէր տակաւին զինք զիմաւորող ու ինձամող տխուր ընկերներուն: Բայց ժըպտելու անգոր էր այլևս: Վէրքերը շատ էին ծանր և օր

ՕՆՆԻԿ ՍՐԱՊԵԱՆ

մը վերջ անժողանալի Միհրդատը ընդմիջտ կը ժպտէր էր աչքերը...

Լևոն Շալմեան (Սիսո) ծնած 1892-ին, Վան—Այդեատան. երկրորդական կրթութիւնը առած ծննդավայրին մէջ. արհեստով փորագրել էր, մէկը վանեցիներու Երևանի ծանօթ արհեստանոցի զարդերէն ու ինքնարդս շնորհներէն: Լևոն նաև սիրող զերասան էր Վանի մէջ ու Վանի բեմի ինքնատիպ յայտնութիւններէն մէկը: Աչքէ՝ իր Սիսո հանրածանօթ ժակառուներ, հաւասարապէս սիրելի բոլոր վանեցիներու: Խոնարհ ու չարքա՜ւ Լևոն պանդխտած է Պոլիս, Եգիպտոս, ամէն տեղ մնալով համոզած ու պարտաճանաչ դաշնակցական զարթ, աշխոյժ, գաղափարական ընկեր: Իր և միւս երկու եղ-

ՅԱՐՈՒԹԻՆ ԳԱՃԱՅԵԱՆ

բայրներու տունն ու աշխատանքը միշտ Յեղափոխութեանն է եղած՝ Վանի կամ Երևանի մէջ— ստորերկրեայ յեղափոխական սահմանադրական թէ անկախութեան օրերուն:

Վանի հերոսամարտին Լևոն ամէնէն վտանգաւոր՝ Սահակ պէյի զիրքին մէջ էր, իբրև պարզ այլ յանդուղծ մարտիկ մը:

Անկախութեան շրջանին քանիցս մասնակցեց Բիւրոյի և կառավարական կուսակցական թէ ժողովրդական զորահաւաքին և զնայ կուէրու Հայաստանի այս ու այն ճակատին վրա՝ Իջևան թէ Սուրմալու:

Նոյն փետր. 27-ին, Երևանի կայարանի մօտ մղած անհաւասար կռիւն, Լևոն Միհրդատի և միւս վանեցի ընկերներու հետ էր. նոյն զարթ, սրամիտ մարտիկը, որ թուշեթով կը վազէր զէպի վտանգ ու կռիւ:

Եւ նոյն օրն էր, որ Լևոն հերոսական մահ ընդունեց Նորազաթի պատերուն տակ...

Ազաւի Կարաքօման; ծնած 1901-ին, Վան—Այդեատան, խոնարհ արհեստաւորի մը զաւակ էր: Իր միջնակարգ կրթութիւնը ստացած էր Վանի մէջ: Մէկը Վանի նորարողընջ երեսասարդներէն, որոնք մեծցան Արամի գորաւոր շունչին տակ: Վանի մէջ անդամ էր կուսակցական աշակերտական Միութեան, Երևանի մէջ համեստ ուսուցիչի մը: Քնքոյշ և անմեղ հոգի, ծա-

Հ. ՀԱՄԱՐՆԱՐՈՒՄԵԱՆ

րաւի գիտութեան, գործի. միշտ մեղամաղձիկ, ինչ որ անհաս երազի մը ետէ...

Ո՛չ եղբայրը, ո՛չ հայրը, ո՛չ ալ տարեց ընկերները կըրցան այդ քանամեայ պատանին ետ կեցնել փետրուար 27-ի արիւնայիղ կռիւներէն: Ան կուսիլ կուզէր, թէև հրացան գործածած չէր բնաւ. կուզէր պարտք մը կատարել իր պատանեկան ամբողջ հողիով ու հոգիի բովանդակ անկեղծութեամբ կ'ատէր այն ուժիմը, որ բոլշեիկեան կը կոչէր և որ այս անգամ նորէն կապտոնար վերահաստատուիլ Ազաւիի սիրած Երևանի մէջ: Ու յորդորները գուր անցան: Անդրոյշ, անմեղ, բայց հպարտ ու վճռական Ազաւի կուսի գնաց իր մեծ ու պզտիկ ընկերներուն ու հայրենակիցներուն հետ և կուս առաջին իսկ բողոքներուն թշնամու մահացու զնդակը խլեց անոր կանաչ ու խոտմնալի կեանքը...

Օ. ՄԽԻԹԱՐԵԱՆ

ՎԱՋԱԳԱՆ ՄԵԼԻՔԵԱՆ

(Վաչօ)

Արափարս զիւղից էր Վաչօն — մի ճրանչելի պատանի, որի նմանը միայն Դաշնակցութիւնն է ընդունակ տալու: Երևանի զիմնադրի աշակերտներից էր: Աչք բաց, ժիւր, ամէն բանով հետաքրքրուող, խիզախ: Մանուկ հասակից շնչում էր յեղափոխական մթնոլորտում, մեծանում էր Գ. Ալոյսանի, Ս. Օհանջանեանի, Դրօի և ուրիշ երևանցի յեղափոխականների ազդեցութեան տակ: Իր ընտանեկան միջավայրն էլ յազեցած էր յեղափոխական գաղափարներով: Աշակերտութեան ազին էր, կազմակերպում էր խմբեր, ջարդում, գործի մղում: Նրան տալիս էին պատասխանատու գործեր՝ ցարական հալածանքի օրերին նրա մօտ էին պահուած գաղտնի թղթեր, կնիքներ, զէնք — երեսայ էր՝ չէին

կասկածի: Գաղտնի ժողովների ժամանակ նրան էին յանձնում Հակոբյանի պաշտօնը. նստած ժողովի տան կտրանք կամ փողոցում շրջելով՝ նա հետևում էր, որ ցարի որսկան շները չառնեն ժողովի հոտը: Հայ-թըրքական ընդհարումների ժամանակ սուրհանդակ էր, զնդակների տարափի տակ թռչկոտում էր կտուրից կտուր ու փողոցից փողոց և մարտիկներին հրամաններ ու լուրեր հասցնում, փամփուշու և ուռեղիջ սնանում: Բանտարկեալներին կերակուր ու ծխախոտ էր մատակարարում: Զէնք էր փոխադրում:

Երբ Լըժինը Կովկասը մաքրեց դաշնակցական ծանօթ զործիչներէց, Վաչոն դարձաւ Երևանի կուսակցական կենտրոնական դէմք, զարմանալի հմտութեամբ ու համարձակութեամբ վարում էր տեղական զործերը և կապ պահում արտասահմանի հետ: 1911-ին զաղտնի անցաւ սահմանը, եղաւ Հին-Բայազետ ու էրզրում և կազմակերպական զործերը կարգադրելուց յետոյ, դարձաւ զաղտնի, վերադարձաւ Երևան:

Լըժինեան սկսեց իր ժալլ օրերին էր, որ Երևանում, օրը ցերեկով, կենտրոնական փողոցի վրա, սպանեց ժանդարմական սպայ Բուրզազիին: Ահարեկիչը Երևան էր, որ փախաւ և անպատեց: Վաչոն օչնոչ էր՝ բռնեց ու դատապարտեց 20 տարւայ տաժանակեր յաշտասանքի՝ Մոսկոնի բանտը: Այնտեղ հիւանդացաւ ու մեռաւ ուսանական յեղափոխութեան օրերին, ապատութեան հետազիրը ստանալուց մի քանի ժամ յետոյ...

ԳԷՈՐԳ ՎԱՐՇԱՄԵԱՆ

Կենսագրականը — Հանրապետական Հայաստանի պարլամենտի անդամ ընկեր Գէորգ Վարշամեանը սրտի պայթումից յանկարծամահ եղաւ 1923 թւի հոկտեմբերի 7-ին, Պարսկաստանի Թուրքի քաղաքի մէջ, 49 տարեկան հասակում:

Հայաստանի Ղազարի բուսականութեամբ հարուստ դուաւորից էր Գէորգ Վարշամեանը՝ հայ ժողովուրդի ծոցում ծնւած և նրա ուրախութիւններով ու ցաւերով տողրուած: Նա, նահապետական ընտանիքի գաւակ, միջնակարգ կրթութիւնն ստացել է էջմիածնի Գէորգեան հանրաժանօթ ճեմարանում: Այնուհետև, յետապայնի, մտել է Գեմէրոլոգիկ Լիցէյը և ուսումնասիրել իրաւաբանական ճիւղը: Բարձրագոյն ուսումը վերջացրել է նա 1911 թւին, որից յետոյ հաստատուել է Բազու, Կովկասի յեղափոխական խումբաբանում: Բազուի մէջ Գէորգ Վարշամեանը սկսել է զբաղւել իրաւաբանութեամբ, շահելով յատկապէս հայ բանտըութեան համակրանքը՝ որպէս յեղափոխականի խառնած քունեցող հասարակական զործիչ:

Կայսերական Ռուսաստանի զաղտնի ոստիկանութեան շնական աչքը շէր կարող չնկատուլ անվտանգելի Գէորգի զործն ու զործնչութիւնը: Եւ նա, միշտ կասկածանքի ու հակողութեան ենթակայ, հանդիստ չունէր բնաւ: Ինչպէս բազմաթիւ հայ ու օտար յեղափոխականներ, Գ. Վարշամեանը իր յպէս և ենթարկւել է բազմիցս հետապնդումների և խուզարկութեան: Սարգախ Լըժինի կազմած Հ. Յ. Իշանակցութեան հռչակաւոր

զործով խիստ փնտուել է և ընկեր Գէորգը: Ուղարկու վոհմանկները միշտ որոնում էին նրան՝ ամէն տեղ: Մէկ ու կէս տարի, մինչև դաշնակցական ընկերների յայտնի զործի վերջնական դատաւարութիւնը, նա հանգստութիւն չէ՛ ունեցել ոստիկանութեան ձեռքից:

Համաշխարհային պատերազմի ընթացքին ծագած Ռուսական Մեծ յեղափոխութեան ժամանակ, Ռուսիոյ ժամանակակեր յաւաւարութեան օրօք, Գ. Վարշամեանը ընտրւել է Բազուի քաղաքային ինքնավարութեան և քաղաքային վարչութեան անդամ, Իշանակցութեան ցուցակով: Պետական — տեղական ինքնավար կենսից այս սաղարէջի մէջ նա ցուցահանել է դարշական ընդունակութիւններ և կատարել իր վրա դրած պատասխանատու զործը բաւարար չափով, Բազուի նման աղաւթին ու դատակարարային զօրեղ բախումներով հարուստ, հասարակական բազմազան շահերի հակադրութեամբ լի և քաղաքական հոսանքների հակամարտութեամբ ցայտուն քաղաքի մէջ:

Հայաստանի անկախութիւնը հռչակելուց յետոյ, երբ պատերազմը դադարել էր և հաղորդակցութեան միջոցները Կովկասում որոշ չափով կանոնաւարուել էին, Գ. Վարշամեանը թողեց վերջնականապէս Բազուն և վերադարձաւ մեր հայրենիքը, ներքելու իր ուժերը մեր աւերած օջախի վերջին կենսական և բարբաւաճման: Հ. Յ. Իշանակցութեան Բազուի կենդանութեան կողմնակի ընկերներին խումբ — խումբ ճանապարհում էր Բազուից Հայաստան՝ յատուկ որոշումներով: Գէորգը այդ ընկերներէց մինն էր:

1919 թւի մայիս 23-ի հրամանով, Հայաստանի հանրապետական կառավարութիւնը, Ալ. Յատիսեանի վարչապետութեան օրօք, Գէորգ Վարշամեանին նշանակեց Նախիջևանի շրջանի նահանգապետ: Այդ պաշտօնը վարեց նա բարեխղճօրէն, իր ուժերը ներածին չափ, մինչև նոյն թւի յուլիս 23-ը, երբ Նախիջևանը, ստանկական և աղբիջխանեան կառավարութեանց կազմակերպած դաւաճութիւնների հետևանքով, ապստամբեց և պոկեց Հայաստանից:

Նոյն թւին տեղի ունեցան Հայաստանի հանրապետութեան պարլամենտական ընտրութիւնները: Մեր մայրաքաղաքի՝ Երևանի մէջ, Իշանակցութեան Բիւրոյի որոշմամբ, մայիսին տեղի ունեցան կուսակցական կոնֆէրանս, որը կազմեց պարլամենտական թեկնածուների ցուցակը: Գ. Վարշամեանը մտաւ այդ ցուցակի մէջ և ընտրուեց պարլամենտի անդամ:

Բողոքիկեան աւերածութիւնների կատաղի ալիքները հասան նաև մեր նորածին հանրապետութիւնը և սասանեցին նրա դէռ ու չարմարաղած հիմքերը: Բռնկեց Հայաստանի մէջ 1920 թւի մայիսի բողոքիկեան ապստամբութիւնը՝ հայ և օտար կողմնիկստ դաւաճանների նեղ զործնչութեան հետևանքով — մի զործնչութիւն: Որին խթան էին հանդիստում Անդրաբան, ինչպէս վերջնականապէս ցոյց տեց վերջերս թուրքիոյ մէջ տեղի ունեցած իթթիկաստակների դատաւարութիւնը և կարմիր Մոսկուան ու կարմիր Աղբիջանը:

Ապստամբութիւնը ճնշեց հայ ժողովուրդի խիզախ դիմադրութեամբ և Իշանակցութեան հզօր ուժով: Հայաստանի գլխաւոր քաղաքներում կազմեցին արտակարգ դատարաններ՝ Կարս, Ալեքսանդրապոլ, Երևան

և այլուք, դատելու համար հայրենադաւններին: Գ. Վարչամեանը նշանակեց Սէլէֆանդերապոլի Արտակարգ Դատարանի անդամ և աչքի ընկաւ իր անաշուտութեամբ՝ որպէս իրաւաբան:

Ռուսական հորդանները՝ խորհրդային իշխանաւորների և հայ ազգադաւ ղեկավարները առաջնորդութեամբ, զէնքի ոյժով մտան Հայաստան 1920 թւի դեկտեմբերի սկզբին և զարհուրելի աւերածութեան ու կոշտպոտի ենթարկեցին մեր երկիրը: Բազմաթիւ հայ մտաւորականներին, պետական ու հասարակական գործիչներին, զօրականներն ու զօրավարներն հետ Գ. Վարչամեանը նոյնպէս նետուց բոլշևիկեան անորակելի բանտը՝ քանկելու իր զյանցանքները, իր կեանքի գնով: Ռուսական Ձեկայի կացինը պիտի շահախախտէր նաև Գ. Վարչամեանի դուրսը, եթէ նրան չզգատէր 1921 թւի փետրւարի համաժողովրդական խիզարկ ապստամբութիւնը՝ Հ. Յ. Դաշնակցութեան ղեկավարութեամբ:

Հայաստանը դարձեալ ենթարկեց խորհրդայնացման: Մեր ժողովուրդն ու հողը այս անգամ ևս ընկան խորհրդային Ռուսաստանի բարբարոս իշխանութեան ներքոյ, և Գ. Վարչամեանը 1921 թւի ապրիլ 2-ին — Երևանի անկման օրը — դարձաւ տարազրիւ և բազմահազար հայութեան հետ գաղթեց Հայաստանից Թաւրից ու Քոյստեղ էլ կնքեց իր մահկանացուն:

Գ. Վարչամեանը հայ աշխատութեան ներկայացուցիչներից էր, դաշնակցական իր քաղաքական ու սոցիալական համոզումներով: Նա լինելով կուսակցական ղեկավար մարմինների մէջ — Բազուի կենդրոնական կոմիտէի անդամ — միշտ կատարել է գործնական աշխատանքներ:

Տեսական բարձր մարդանքները խորթ էին նրա համար: Նա սիրում էր շօշափելի գործը, միշտ զերազատում էր իրականը՝ տեսանելի, համեստ, նոյնիսկ աննշտ, քան ենթադրականն ու թշականք, նւազ յոյս ներշնչողը:

Գ. Վարչամեանի հասարակական յոյզերը բազմազան չէին, ուժեղ, փոթորկալից: Նրա հոգեկան աշխարհի խորքը երբէք չէր խառնակուում, ալեկոծուում: Նա միշտ մեղմ էր, հանդարտ: Ապագայի շլացուցիչ հեռանկարները նրան չէին զբաղեցնում, նոր ոգի ու եռանդ ներշնչում: Նա անդադրուում որոնումներ չունէր: Օրայ կեանքն էր նրա մտքին ու հոգուն նիւթ մատակարարում միշտ:

Հասարակական բարձր կառուցւածքը, նրա կազմաւորումն ու տարբալուծումը քիչ էին հետաքրքրում Գ. Վարչամեանին. նա նմարում էր այն, ինչ սկիւրախ էր ու դիւրութեամբ տեսանելի: Մեր կեանքի բազմաթիւ ու աշխարհան երևոյթների պատճառներն ու տրամաբանական ընդհանրացումները անձնելի ու անմատչելի էին մնում նրա համար՝ նա պարզատես էր, մտքով ու հոգով, բացատրութիւններից միշտ խուսափող:

Գործի մարդ էր Գ. Վարչամեանը, գործնական կեանքի համար ստեղծւած: Եւ այս սասպանքի մէջ միշտ բարեխիղճ: Նա աւելի շատ հետամուտ էր կեանքի դասին, քան լուրջ աշխատութեանց թելադրանքներին: Նրան ղեկավարող սկզբունքները գործից ու առօրեայ փորձից էին առնւած և բնաւ արդիւնք չէին սխտեմատիկ, երկարատև ու յամառ ուսումնասիրութեանց: Նա

դիտում էր իր շուրջին ու շրջապատը միայն, հեռուն չէր նայում, միշտ մօտին էր տեսնում:

Կուսակցական դադանի գործնելութեան և պետական ու հասարակական բաց կեանքի մէջ նախաձեռնութեան ոգի Գ. Վարչամեանը չէր ցուցահանում: Նա թէև գործ էր ստեղծում և գործի բանաձևում, բայց երբէք խուսափող չէր աշխատանքից և լսող ու կատարող էր հանրօրոյտ թելադրանքների:

Գ. Վարչամեանը՝ ներկայանալի արտաքինով, համաշափ իր կազմածքով, պարզ էր իր պահածքով ու կենցաղով: Նա ընկերասէր էր, մտաշելի մտենքին, յարգանք վայելու և դեմոկրատ իր խառնածքով: Կուսակցամոլ չէր, զիջող էր դաւաճարական հակառակորդների վերաբերմամբ: Մի ինչ որ անկեղծութեան շնորհիւ իր մանկական բնատրութեան մէջ, որ սերելի էր դարձնում նրան իր շրջապատի համար:

Հայաստանի պարլամենտի անդամ Գ. Վարչամեանը մեր արիւնալից պատմութեան մէջ իր համեստ տեղն ունի: Նրա մահը նոյնպէս քաղաքական մահ է: Բոլշևիկների կացինը չկարողացաւ բանտի մութ նկուղներում վերջ դնել նրա կեանքին: Բայց զագրելի հաւանանքը ստեղծեց քաղաքական տարազրի խեղդիչ պայմանները և Գ. Վարչամեանը հողը մտաւ ընտանիքից կտրւած օտար երկնքի տակ, հայրենիքից հեռու, ազատութեան կարօտն իր սրտում, ազատութիւն, որին տւել էր իր կեանքի և ուժերի մեծագոյն մասը:

Ա. ԱՐՇԱԿՈՒՆԻ

ՊՕԼՍԱ ՉՈՒՊԱՐ

Պօղոս Չուպարը Նոր — Նախիճանի շրջանի թոփոտի գիւղից էր, ծնւած եօթնամանական թլականների կեներին: Իմիթածին Գէորգեան ձեռարանն աւարտելուց յետոյ որոշում է մտնել հողեւոր ասպարէզը և ձեռնագրուում է սարկաւազ, սակայն ուսանողութեան շրջանին, Մօսկւայում, մէկ կողմ է նետում ֆարաջան և նեւուում աշխարհիկ — հասարակական կեանքի ասպարէզը՝ մտնելով Դաշնակցութեան շարքերը:

1906թ. Իմիթածին Ազգային ժողովի օրերին նացոյց է տալիս բուռն գործունէութիւն: Պատգամաւոր է ընտրուում Նոր — Նախիճանի շրջանից, իբրև հայ գիւղերի ներկայացուցիչ: Նրանից յետոյ աշխատում է իբրև թեմական դպրոցի ուսուցիչ և Դաշնակցութեան աչքի ընկնող գործիչներից մէկը Երևանում:

Երևանից փոխադրեց Բազու և ներկեց փաստաբանութեան:

Աղբրէջանի անկախ դառնալուց յետոյ նա ընտրեց պարլամենտի անդամ հայ ազգաբնակչութեան կողմից և ձեռնահասօրէն կատարում էր իր պաշտօնը: Դրանից առաջ Բազուի քաղաքային խորհրդի անդամ էր, Բազուի բնւորական խորհրդի պատգամաւոր, Դաշնակցութեան ներկայացուցիչը գանձաւոր ազգային, պետական ու յեղափոխական կազմակերպութիւնների մէջ: Ամէն տեղ աչքի էր ընկնում իր եռանդով, պերճախօսութեամբ ու գործնական խելքով: Յայտնի է նրա համարձակ հար-

ցապնդումը Աղբրէշանի խորհրդարանում Ղարաբաղի զէպօքերի առթիւ:

Աղբրէշանի խորհրդանցումից յետոյ Չուպարն ևս, բաղմամբիւ ուրիշ մտաւորական ու յեղափոխական գործիչներէ հետ, ձերբակալուց բուլլեիներէ կողմից և բանտում, դժոխային պայմաններէ մէջ, երկար շարձարեւոյց յետոյ սպանուց Ս. Մանասեանի, Ն. Ջաղէթեանի և ուրիշներէ հետ:

Չուպարը գերագանցապէս մտաւորական գործիչ էր: Նա ունէր իրեն յատուկ ասպարէզ — մտաւոր—կուր տուրական ու քաղաքային կեանքը: Եւ այդտեղ անփոխարինելի էր: Իր կեանքի վերջին շրջանում երազում էր տեղափոխուել Հայաստան և իր ուժերը ներել Հայրենիքին: Այնտեղ նա կը ինքն մեծապէս օգտակար: Եւ, սակայն իր իրզին չհասաւ. բուլլեիկեան վայրագութիւնը՝ աննպատակ ու դոճահիկ՝ վերջ դրեց նրա եռուն կեանքին ևս:

**

ՀԻՊԵՐԻԿ ՉՈՒԱՆԵԱՆ

1920 թ. մայիսի 14 — ին, ողբերգական հանգամանքներում ծանրապէս վիրաւորուց և յաջորդ օրը, մեռաւ Հիպերիկ Չուլիսեանը:

Հիպերիկը Ալեքսանդրապոլոցի էր: Այդ շրջանում մի քանի տարի ուսուցչութիւն անելուց յետոյ, գնաց Պետրոգրադ ուսանելու և աւարտեց Գիւղատնտեսական Բարձրագոյն վարժարանը: Ապա հաստատուց Թիֆլիսում, իրրև աշխատակից Կովկասի Հայոց Գիւղատնտեսական ընկերութեան: Հայաստանի անկախութենից յետոյ նա գործում էր Ալեքսանդրապոլում և ոգին էր հանդիսանում Շիրակի շրջանի կօօպերատիւ շարժման: 1920 — ի սկզբներին Հայկօսպի կողմից ուղարկուց արտասահման և Իտալիայում ձեռք բերեց ու Հայաստան հասցրեց բաւական խոշոր քանակութեամբ սպարնք:

Պատանի հասակից սկսած Հիպերիկը եռանդուն դաշնակցական էր: Ուսանողական շրջանում Պետրոգրադի դաշնակցական ուսանողութեան աչքի ընկնող անդամներից մէկն էր: Թիֆլիսում նա գարձաւ մէկը «Աշխատաւար» թերթի հիմնադիրներից, ապա ընտրուց Թիֆլիսի Կենտր. Կոմիտէի անդամ, արհեստակցական և կօօպերատիւ կազմակերպութիւնների ղեկավար և այլն: Յեղափոխութեան օրերին նա դեր կատարեց կուսակցական, ազգային և պետական գործերի մէջ: Բնաւորութեամբ հանգաւոր, մէթոդիկ աշխատանք սիրող, համբերատար ու ներկած գործին՝ նա տիպար օրինակ էր գործնական աշխատուորի: Ծառից ու գրեկուց աւել-

լի՝ զործն էր նախընտրում, և իր յողածներն ու թըլթակցութիւններն էլ ներընշած էին գործնականութեամբ:

Հայաստանի անկախութեան հռչակումից յետոյ նա առաջիններից եղաւ, որ շտապից Հայաստան: Նրանից յետոյ էր, որ Հայաստան փոխադրուցին և «Աշխատաւար» — ի սիւններից Վահան Խորէնին ու Վարոս Բաբայանը: Հիպերիկը նոյն եռանդով Հայաստանում էլ շարունակեց ծառայել աշխատուոր ժողովրդին՝ ներքերում վերաքանցապէս տնտեսական աշխատանքին ու, յատկապէս, կօօպերացիային: Կուսակցութեան շարքերում նա մտնւմ էր իր առաջնակարգ դրբքի վրա, իբրև նախագահ Ալեքսանդրապոլի Կենտր. Կոմիտէի:

Մայիսեան շարժումներին Հիպերիկը հանդիսաւորուց: Նա, աւելի քան իր շրջապատից շատ շատերը, տեսնում էր, թէ ի՞նչ հրէշաւոր հետեանքներ են ստացուելու քաղաքացիական կռիւց և ամէն կերպ աշխատում էր ստաշն անել: Եւ ո՞վ դիտէ, գուցէ Հիպերիկի ճիգերին ենք պարտական, որ Ալեքսանդրապոլը համեմատաբար պակաս վնասով դուրս եկաւ բուլլեիկեան դաւաճանական արկածախնդրութիւնից:

Հիպերիկի մահը ամենից աւելի անհեթեթն ու ողբալին էր այդ բոլոր զէպօքերի մէջ: Ալեքսանդրապոլն արդէն դրաււած էր. խռովարարները՝ կամ բանդարկուած, կամ փախած պատժող ձեռքից: Հիպերիկը մի քանի ընկերներով հաւելյարարի է ենթարկում Մուսայէլեանի գրուհապատի գործերը, գրաւում ու համապատասխան տեղը յանձնում թողնւած թղթերն ու դրամները և ապա կայարանում մասնակցում կուսակցական մի խորհրդակցութեան: Ապա պատրաստուում է գնալ տուն, երբ իմանում է, որ Թիբրիմացութեամբ բանդարկուած է մի դաշնակցական սպայ: Գնում անուն է նրան հետը և ուղղուում՝ դէպի քաղաք: Կայարանից քիչ հեռու յարձակում են Հիպերիկի հետ գնացող սպայի վրա: Այս վերջինս՝ սարսափած փաթաթում է Հիպերիկին: Ու գնդակը փոխանակ սպային խփելու՝ մէջքից մահացու կերպով վիրաւորում է Հիպերիկին: Անմիջապէս փոխադրում է երկաթուղու կայարան, ուր և փչում է հողին յաջորդ օրը:

Հիպերիկը յեղափոխականից աւելի կուստուրական ոյժ էր: Պատրաստուած, երկրին լաւ ծանօթ, ժողովրդին անսահման սիրով սիրող, օժտուած հասարակական ջիղով՝ նա կարող էր դառնալ առաջնակարգ պետական և հասարակական գործիչ: Քմահած պատահարը վերջ դրեց նրա կեանքին, և շատ շատերի հետ նա ևս դարձաւ մեր ազատագրական պայքարի լուսագարդ նահատակներից մէկը...

« Գ Ր Օ Շ Ա Կ » — Ի

Յաջորդ համարը լռյս կը տեսնէ դեկտեմբեր 15 — ին և կը լինի նոյնպէս կրկնակի ծաւալով և պատկերազարդ

« Գ Ր Օ Շ Ա Կ » — Ի

Ներկայ համարը արժէ 5 Փր. կամ 25 սէնթ:

«ԳՐՕՇԱԿԻ Հասցէն՝

rue des Gobelins, 5. Paris (13^e)